Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

C. V. A. RUTH

VALGMENIGHEDSPRÆSTEN

ANDERS NØRGAARD

LIV, KAMP OG TRO

2. OPLAG

I KOMMISSION HOS
NYT NORDISK FORLAG - ARNOLD BUSCK
KØBENHAVN 1955

Om strømmen mod dig bruser — vov at stå!

Udgivet med støtte
af Dansk Kirkeskoleudvalg.

Konrad Jørgensens Bogtrykkeri, Kolding.

C. V. A. RUTH

VALGMENIGHEDSPRÆSTEN

ANDERS NØRGAARD

LIV, KAMP OG TRO

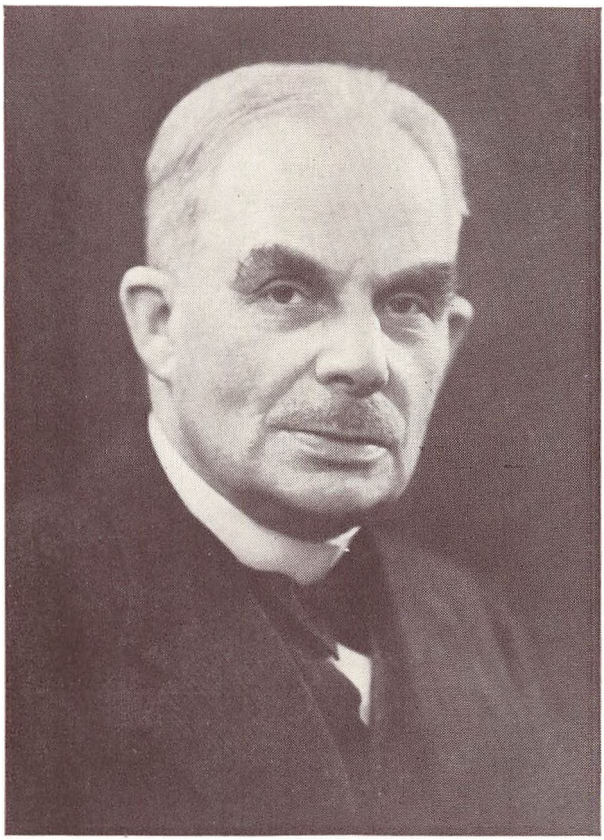
2. OPLAG

I KOMMISSION HOS
NYT NORDISK FORLAG - ARNOLD BUSCK
KØBENHAVN 1955

Copyright by
C. V. A. RÙTH

PRINTED IN DENMARK
860

Elfelt fot.

ANDERS NØRGAARD

fotograferet til et interview i Berlingske Tidende
på 60-årsdagen den 24. april 1939

Helene Nørgaard f. Bohnfeldt,
Anders Nørgaards hustru,
tilegnes denne bog i dyb beundring
og taknemlighed.

Til læserne.

Det har været mit ønske med dette skrift at skrive en folkebog om Anders Nørgaard, såsandt som den danske folkemenighed var målet for al hans gerning. At jeg kom til at arbejde med den skyldes en opfordring fra Dansk Kirkeskoleudvalg (Kirkeskoleudvalget af 27. november 1946), som ønsker at gøre hans liv og gerning kendt af en større offentlighed — også udenfor de grundtvigske kredse — og holde hans tanker levende.

Anders Nørgaard elskede fortællingen og havde selv en særlig gave for den, ja, måske lå hans største evne her. Og jeg har nu prøvet at fortælle om ham — for grundtvigianere og ikke-grundtvigianere, teologer og ikke-teologer, folk med særlige forudsætninger i interesser, personligt bekendtskab eller lignende, og læsere uden andre væsentlige kvalifikationer end den, at de kan tænke sig at høre om et menneske, som kæmpede Jakobs kamp med Gud.

Jeg har haft et meget stort stof at øse af og havde gerne medtaget meget mere af de kommentarer til tidens begivenheder og skildringer af samtidige, som Nørgaards utrykte efterladenskaber er så fyldt med. Men bogens pris ville da være blevet en sådan, at den alene af den grund ikke havde haft megen chance for at komme til at stå på de menneskers boghylder, der måske mest kunne ønske sig at eje en bog om ham.

Af kilderne, der har stået til min rådighed, er Nørgaards bøger jo offentligt tilgængelige. De af dem, som ikke kan købes idag, vil kunne lånes gennem bibliotekerne. Læserne vil derfor finde en samlet fortegnelse over, hvad han har udgivet, men ikke nogen redegørelse for skrifternes indhold i enkeltheder. Jeg har skrevet meget udaf dem, men ikke meget om dem. Offentligt tilgængelige er også Anders Nørgaards utallige artikler, særlig i Højskolebladet og Svendborg Avis — bibliotekerne vil kunne fremskaffe alle bladenes årgange — og hans

bidrag til Liselundbogen og højskolernes elevskrifter. Af disse ting har jeg nøjedes med at låne lidt her og der.

Så meget stærkere har jeg benyttet de utrykte kilder, som næppe nogensinde vil blive tilgængelige for en større kreds: Nørgaards erindringer, der desværre er afsluttet allerede i første halvdel af 1923, manuskripterne til hans samtlige prædikener 1908—27, en betydelig samling breve til ham, særlig fra nuværende valgmenighedspræst Aage Møller, Mellerup, og (formentlig) alle Nørgaards breve til denne fra 1918 til sin død. For adgang til dette uvurderlige materiale og for værdifulde samtaler bringer jeg Anders Nørgaards hustru og børn og Aage Møller en stor tak.

Til de hernævnte kilder for mit skrift skal endnu føjes en række mindeartikler om Nørgaard ved hans død og mine personlige erindringer om ham fra tiden fra 1934 til hans seneste leveår.

Anders Nørgaard lærte mig fremfor nogen anden, hvad det egentlig er at være præst, og han gav mig trods den store aldersforskel sit venskab. Jeg er således personligt engageret i mit emne, hvilket vel både har sin svaghed og sin styrke. Forfatteren vil nu og da gribe ind i fortællingen med et »jeg —«, hvad der måske vil irritere nogle af læserne. Men jeg håber, at de efter endt læsning dog vil anerkende, at jeg har set tingene med mine egne øjne — ikke min faderlige vens.

Hvirring præstegård, den 8. juni 1955. C. V. A. Ruth.

SPØRGSMÅLENE

Om denne bog lykkes, vil den stille læseren overfor to hovedspørgsmål på en sådan måde, at han ikke kan slippe for at besvare dem for sig selv.

Det første spørgsmål er dette: *Hvad skal vi gå i kirke for?*

Straks vil det sikkert synes de fleste at være af mindre betydning. Ja, er det ikke unødvendigt? Hvis man går i kirke — og det gør da næsten alle i Danmark, idetmindste juleaften — så gør man det vel for på en eller anden måde at komme i forbindelse med det, der er evigt, som ingen af os forstår, men som vi dog allerinderst føler, at vi ikke kan komme udenom, og ihvertfald i særlige øjeblikke, at vi ikke kan undvære. De af os, som trods alt må sige, at vi tror på Gud, vil give dette evige hans navn. Er det så ikke nok? Er det ikke en udpræget præsteinteresse at få mere præcist defineret, hvad vi skal komme der for?

Og dog viser erfaringen, at dette spørgsmål er højst væsentligt, for ved dets besvarelse skilles vejene på afgørende måde i det, vi plejer at kalde det religiøse liv.

Aage Møller refererer i et brev til Anders Nørgaard en forhandling, han har haft med en sognepræst om statskirke og frikirke. Hans modpart havde hævdet, at livet altid var »midtstrøms«, og derfor måtte man holde på folkekirken og i folkekirken hæve sig over partierne, idet man tog det bedste fra hver retning. Dette førte efterhånden samtalen hen på spørgsmålet om livets oprindelse i Jesus Kristus, og hvor han så var at finde. Aage Møller mente, at »der fra oldkirken til vore dage havde gjort sig 2 opfattelser gældende. Efter den ene fandt man Jesus Kristus i menigheden, hvor han talte sit ord, der skabte, hvad det nævnte, og fra menigheden afledte man alt andet, f. eks. det ny testamente. Efter den anden opfattelse fandt man Jesus Kristus i

bibelen, og deraf afledte man menigheden, daaben, nadveren o. s. v. Noget tredie kendte jeg ikke.« Herhjemme havde den første opfattelse været repræsenteret af Grundtvig, den anden af Vilhelm Beck. Da Aage Møller spurgte, hvor den tredie retning var, den »midtstrøms«, og bad om at få fortalt dens historie, blev modparten ham svar skyldig. Men, skriver han i brevet, »jeg kunde jo nok have fortalt ham den retnings historie ..... for det er efter min mening den almene religiøsitets historie, som ikke er andet end kristeligt farvet, som den andre steder er buddhistisk eller muhammedansk farvet.«*)

Forhandlingen fandt sted ved en »gudelig forsamling« på Aage Møllers højskole i Rønshoved, hvor der på det tidspunkt holdtes gudstjenester ved forskellige præster for dem, som ville komme. Den gjorde et overordentligt indtryk på tilhørerne, som den stillede overfor et enten-eller, og den skilte vandene i kredsen af kirkegængere. Den skilte også mellem ægtefæller, og Aage Møller og hans kone var enige om, at der nu var folk, de havde mistet for lange tider. Der var dem, der gik; men der var også enkelte, som kom. Ved gudstjenesten den følgende søndag var der tre med ved nadverbordet, som ellers ikke gik til alters, og om hvem Aage Møller følte sig sikker på, at de kun kom med, fordi Helligånden var virksom i den lille menighed.

Det sidste er uhåndgribeligt og ubeviseligt som alle trossager. Men det er åbenbart, at vejene skiltes ved spørgsmålet: Hvad skal vi gå i kirke for? Er kirken det sted, hvor Jesus Kristus møder os som den levende Frelser i dåb og nadver og ved det ord, han dèr selv taler, *gør* os til det, han kalder os: Guds børn? Eller er den det sted, hvor vi hører mennesker tale om ham? Selvom man naturligvis efter det første standpunkt også gerne hører menneskетale om vor Herre og efter det andet også ærer dåben og kan være glad for at komme til alters, så er spændingen i spørgsmålet, *hvad vi kommer der for,* dog så stor — fordi det er Guds eller menneskers gerning det drejer sig om — at den, der har fornemmet den, ikke kan svare: Både — og!

Anders Nørgaard, som igennem mange år var fast taler på Liselund i ugen før jul, hævdede ved afslutningen i 1924 overfor kollegerne Morten Larsen og Niels Dael, at det slægtled af grundtvigianere, de tilhørte, havde gjort det altfor vanskeligt for hans eget slægtled ved at fylde landet med deres prædikener, men forsømme at gøre guds-

*) $^{3}/_{12}$ 1924

tjenesterne ude i kredsene til det, de skulle være: samling om dåb og nadver og fællesskabet, der bygges herpå. De havde været drabelige prædikanter, som havde prædiket kirkerne fulde, men prædiket folk væk fra det, der er den egentlige gudstjeneste!*)

Nå, der var venskab mellem de tre mænd, og der var lunhed i Nørgaards angreb, som foregik i overværelse af menighedsskolens elever. Men der var også en brod — den brod, al hans taler- og skribentvirksomhed havde fra begyndelsen af 1920erne, og som forargede så mange.

Hvor talen blev fattet, dèr skilte den — forargede dem, som måtte svare nej eller både-og, og frydede dem, der måtte sige ja. De fleste syntes ham dog ikke at nå længere end til at ryste på hovedet ad spørgsmålets ligegyldighed.

For mange år siden sagde en ung kunstner til en jævnaldrende præst, der netop var blevet ordineret: »Jeg længes efter den dag, da man kan holde gudstjeneste uden præst!« Den unge gejstlige blev chokeret, men fik samtidig en anelse om noget, han ikke siden fik lov at få fred for, men måtte arbejde på at finde ud af. Han forstod, at manden drømte om en tid, der måtte komme engang — om ikke på jorden, så i himlen — da Gud og hans børn kunne samles uden at forstyrres af en prædikende præst. Og han anede, hvad han først langt senere forstod, at der er et *andet* ord end det, der er nedskrevet: et ord, som *sker,* og som det skrevne og prædikede blot handler om.

Dét er jo meningen med linjerne i »Kirken den er et gammelt hus«, som ikke kom med i den nye salmebog, sålidt som i den gamle — er de for dristige? —:

> Selv bygger Ånden kirke bedst,
> trænger så lidt til drot som præst,
> Ordet kun helliger huset.

Det er Livets Ord, her tænkes på — som kun Jesus Kristus selv kan tale, som præsten kan give plads eller skjule for. Som lyder ved dåben, og derfor er Fonten kirkens indgang; som lyder ved nadveren, og derfor er det Bordet, der gør rummet til en kirke.

*) $^{21}/_{12}$ 1924.

Huset med de høje sale
tømres kun af skaberhånd,
må fra himmelen neddale
som til støvet Herrens Ånd.
Vi af bløde bøgestammer
under nattergalesang
bygger kun et gæstekammer
for en himmelsk altergang.

Her skilles vejene: et gæstekammer for en himmelsk altergang — eller en borg for mennesketale om Gud, vækkende, trøstende, truende, hjertelig, klog, veltalende bibelsk tale måske, men dog, selv når den er allerbedst, kun vort eget forsøg på at bringe Gud til mennesker.

*

Dette: at den opstandne, levende Jesus Kristus ved sine indstiftelser taler til os med sin egen mund, var udgangspunktet for Anders Nørgaards tale om nødvendigheden af en fortsættelse af den lutherske reformation, som kunne føre os bagom både katolicismen og protestantismen til apostelkirkens tro, og om en dansk kirkeskole, der skulle undervise udfra det lys, Grundtvig havde fået over denne tro.

Men der var en anden skole, som skulle arbejde hånd i hånd med den — den danske højskole.

Og her er da det andet spørgsmål, som denne bog gerne ville stille læseren overfor, så han ikke kan slippe for at besvare det: *Hvad skal vi holde højskole for?*

At sige, at højskolen skal være personlighedsdannende og -udviklende, er ikke noget svar. Det er så almindeligt holdt, at alt kan rummes deri. Det er vel også derfor, at det er blevet anvendt med iver af folk fra de forskelligste kredse, som gerne har villet gøre noget godt for ungdommen i al almindelighed. Her var jo noget, som alle kunne være enige om, som man ikke behøvede at definere, og hvorfor sætte skel, hvor dog alle vil det bedste for de unge?

At højskolen skal tilføre sine elever kultur eller oplysning, er ligeså lidt svar på spørgsmålet. For hvad er kultur: belæsthed? hjertets dannelse? Og hvad er oplysning: alsidig leksikon-viden? lys over menneskets dunkle hemmelighed?

Fra det første højskoleslægtleds tid har historien og digtningen, særlig den danske, jo været grundpillerne i denne skoles åndelige

undervisning. »Historisk-poetisk« kaldte Grundtvig som bekendt sin folkeoplysning. Men i tidens løb skiltes vejene indenfor højskolen netop på spørgsmålet om anvendelsen af historien og poesien.

Hvordan skulle man fortælle historie?

Aage Møller holdt engang et foredrag om danebrogs oprindelse.*) Først fortalte han den »rigtige« historie om det hvide kors i den røde dug, som paven sendte, derefter sagnet om danebrogs fald fra himlen, som det er os overleveret, og sagde så, at det, der skete under kampen ved Lyndanisse i 1219, hvordan det end var foregået, var et under. Sagnet fortalte den »sande« historie, selvom det ikke fortalte den »rigtige«, som så få kendte, fordi den var folkeligt værdiløs. Troens historie om underet var altid sand, selvom den ikke var rigtig efter videnskaben.

For denne måde at fortælle historie på blev Aage Møller angrebet meget stærkt fra fremtrædende grundtvigsk side. Men der er ved den to ting at lægge mærke til, som begge har direkte forbindelse med spørgsmålet, hvad vi skal holde højskole for.

Den første er dette: at den undervisende udfra sin egen tro vurderer historien, hvad der er værdifuldt, og hvad der er værdiløst. Han har noget at forkynde med sin undervisning, nemlig det, som for ham er den sande historie. Sådan fortalte Israels historikere skånselsløst deres folks saga, som for dem var en saga om folkets grænseløse troløshed og Guds uendelige langmodighed. Og sådan fortalte Ingemann i en tung tid for Danmark Valdemar den Stores og hans mænds saga som en historie om skyld og straf og frelse, for at den kunne vise os vej:

> Stig op af graven, du slægt, som døde!
> Forkynd dit fald og afmal din brøde!
> Advar os for udslettelsens dom
> og vis os, hvorfra din frelse kom!

Fortælleren behøver her ikke at slå det mindste af på kravet om personlig redelighed overfor historien, men han vælger selv det »værdifulde« stof, og han gør alvor af, at en objektivt sand fremstilling af menneskets åndshistorie ikke er mulig; den vil altid være præget af fremstillerens egen tro.

Det andet, der er at lægge mærke til ved den her nævnte måde

*) Meddelt i brev til A. N. $^{18}/_{8}$—$^{26}/_{8}$ 1926.

at fortælle danebrogs historie på, er, at det er sagnet, som fortæller os den sande historie. Myten, lignelsen.

Når Jesus skulle fortælle sine tilhørere sandheden om dem selv og om Gud, som de ikke kunne erkende med deres forstand, brugte han bestandig lignelsen. Hvorfor? Det hænger vel sammen med, at vi kun kan fatte den egentlige virkelighed i billeder, og derfor bliver alle videnskabeligt-logiske beskrivelser af virkeligheden, astronomiske, fysiske, kemiske o. s. v., uvirkelige for os. Vi »ser« ikke noget ved dem, kommer ikke i noget forhold til virkeligheden. Ingen definitioner, om så aldrig så nøjagtige, kan bygge bro fra os over til den. Derimod kan lignelsen, som fraskriver sig ethvert krav på at give en »autoritativ« forklaring, virke på os med en uforklarlig autoritet som selve sandheden om os og vor tilværelse. I lignelsens billedsprog bliver vi på sælsom vis uvilkårligt deltagere og parthavere i det, som foregår, personer, som handlingen sker med — eller som selv er med til at lade handlingen ske — aldrig uvedkommende, altid vedkommende, fordi dét, som i lignelsen spilles af for vore øjne, i allerhøjeste grad vedkommer os, og vi dét.

Det er jo ad denne vej, børnene finder ind i virkelighedens verden. I forhold til den er vi alle børn og umyndige, men vi voksne vil blot ikke give os selv lov at finde vejen i lignelsens sprog.

Vi er her midt i emnet: poesiens plads i højskolens tjeneste. For hvad er poesien andet end lignelsens billedsprog, sindbilleder, hvadenten den betjener sig af fortællingens, sagnets, legendens og eventyrets form eller digtets og sangens?

Man kan vistnok sige, at for det første slægtled var poesien i denne betydning højskolens særlige og egentlige sprog. Mytologisk kaldte de det, fordi de først og fremmest hentede sindbillederne fra gamle testamentes myter og fortællinger og de nordiske gude- og heltesagn. Hvorfor herfra? Fordi højskolen for dem var helligdommens forgård. I foredragssalen befandt man sig i det første trosleds verden, Faderens, Skaberens og de guddommelige livsloves; men bag talerstolen sås døren ind til kirken med Jesus Kristus og Helligånden, og den var slået op ved morgensang og aftensang. Om søndagen gik man ind ad den, forstanderen forrest — til Helligåndens verden med dåb og nadver — fra folkeåndens med livslovene, som *også* var Guds. Fra den gamle pagt til den ny.

Og til den gamle pagt hørte for disse danske højskolemænd på

en ejendommelig måde vore egne gamle myter. Ved dem havde Skaberen smeltet vore spredte stammer sammen til et folk med særlige gaver og et særligt kald, og de udtryk, vi fandt herfor i sagn og sang i vort folks barndomstid, fantasiens og drømmenes tidsalder, talte myndigere til os end al senere poesi om vort folks gudsbillede — hvem vi er, og hvad vi er her for.

Og her står vi ved målet for det første slægtleds højskole: hvad man end meddelte eleverne af forskelligartet viden og af praktiske færdigheder, fremfor alt at forkynde — med den myndighed, som troen på, at de havde noget at *give,* ydede dem — Skaberens herlighed og deres egen skabelse i Hans billede. Når de unge for alvor fik at se den herlighed, vi er skabte til, måtte de også en dag i spejlet få øje på den nuværende tragiske virkelighed — og da stod kirkedøren åben.

De senere slægtleds højskolemænd har vel den samme tro som det første, men ikke samme mod. »Realismen«s angreb på den historisk-poetiske tale, »intelligensen«s beskyldninger om en camoufleret kristelig omvendelsesanstalt, tidehvervsbevægelsens ironiseren over åndelig overklasse-mentalitet, som er så rig, at den har råd til midt i tidens himmelråbende fattigdom at have »syner« udover dagen og vejen, økonomiske spekulationer o. m. a. berøvede den grundtvigske højskole dens glade tros-mod og spredte hos mange en usikkerhed overfor dens gamle mål. Havde de overhovedet ret og myndighed til at forkynde: *Dette* er sandheden! Var det ikke mere redeligt og ydmygt at *drøfte* livsspørgsmålene, skildre de forskellige svar så »objektivt« som muligt og så lade tilhørerne vælge selv?

Men spændingen i spørgsmålet: Hvad skal vi holde højskole for? lykkedes det ikke angriberne at fjerne. Og det er den anden hovedopgave med denne bog, i Anders Nørgaards navn at holde den levende. At spørge læseren, så han ikke kan blive fri for at svare sig selv derpå, om det er ydmyghed eller — om så også i de bedste hensigter — selvklogskab at lægge den danske højskoles røst om fra en forkyndelse fra dens talerstol af et budskab, der er os givet, til en drøftelse om det runde bord af tidens og tilværelsens problemer, og ombytte mytens billedsprog med den »saglige fremstilling«.

*

Når læserne engang er nået til vejs ende med Anders Nørgaard i denne bog, vil de ved at vende tilbage og endnu en gang læse dette kapitel få de spørgsmål, han rejste, endeligt anbragt i deres rette sammenhæng. De ville da se, at spørgsmålene ikke var formelle og livsfjerne, men livsnære og reelle, at de havde forbindelse med grundforhold i et kristent menneskeliv.

Foreløbig vil denne klarlæggelse af bogens mål spare læserne for adskillige forklaringer undervejes, så vi kan samle os om hans livs historie.

Fortællingen kan begynde.

BÆK MØLLE

Alstrup sogn ligger i Vendsyssel, et par gamle danske mil vestfor Brønderslev, og danner sammen med nabosognet Saltum mod vest en landbro mellem Jammerbugten og Store Vildmose, altså Vesterhavet og resterne af det indhav, som i landets oldtid har dækket det sydvestlige Vendsyssels indre. Landskabet er særpræget ved sin barskhed, sin åbenhed og det lys, som ligger over det og kommer dels fra havet, dels fra de umådelige mose-, eng- og kærstrækninger mod øst og syd, hvor der intet er til at standse det. Vinden er hård. Linjerne er store både for det ydre og det indre øje. Man kan ikke se havet for de lukkende bakker, men det sanses alligevel altid, både når det er »galt«, som folk siger, og når det blot »koger«, men også — og måske allermest — når det tier fuldstændig. Da sanser man det som en underlig trykken for trommehinderne og over sindet. Men jorden er gavmild trods klimaets ugæstmildhed, mulden dybere end de fleste andre steder i Danmark.

I dette landskab, som skulle komme til at præge ham, kom *Anders Pedersen Nørgaard* til verden den 24. april 1879 — på en gammel bondegård i Alstrup sogn.

I tiden op mod 1923 nedskrev Nørgaard nogle erindringer, beregnede på hans nære familje, som ikke ønsker dem udgivet. I betragtning af, at erindringerne er præget både af personlig redelighed og af en sund nøgternhed overfor tingenes dimensioner og i kraft heraf vil være det bedste afværgemiddel mod en inddigtning af legendariske træk i hans billede, som hans venner og fremtidige efterfølgere muligt kunne fristes til, har familjen imidlertid givet tilladelse til at meddele betydelige uddrag af dem her. De gengives i det følgende med bevarelse af hans karakteristiske brede fortælling, som lader os se ikke blot selve scenebilledet, men også kulisserne, der viser os glimt af omgivelser og samtid, og hans egen ræsonneren derover.

I Nørgaards tilbageblik over sin ungdom spiller *Bæk Mølle* en væsentlig rolle. Det var en vandmølle, som lå en god halv mils vej fra Alstrup i det yderste af hans horisont mod syd, når han som lille dreng gik op på en bakke i nærheden af barndomshjemmet. Den var da kun som en sort prik, men i denne lille prik forekom det ham, at himmel og jord mødtes og gik i ét. Han forestillede sig, at dernede i det fjerne lå et stort, vidunderligt rige, som han en dag skulle nå frem til og bosætte sig i, og Bæk Mølle — »prikken« — blev ham derfor symbolet på livet, der ville vise sig at være ubeskriveligt dejligt, når man endelig en dag fik lov at leve det rigtigt, var færdig med alle forberedelserne og kunne tage fat på livet selv.

Anders Nørgaards far hed Peder Christian Nørgaard og havde sit navn fra en gård i hovedsognet Ingstrup, som *hans* far var fra; mor'en hed Inger Vejby og var fra en nabogård til barndomshjemmet.

Nørgaard skildrer sine forældre og sit hjem således:

»Saa vidt jeg kan skønne, var der i min Faders hele Slægt Anlæg for aandelig Syssel. Da de politiske og aandelige Strømninger i det 19. Aarhundredes sidste Halvdel naaede disse Egne, var der mange af Slægten, der blev stærkt berørt, og faa, der slet ikke blev berørt af dem. Slægten hørte sikkert til de bedst oplyste paa Egnen. Min Fader kunde baade synge og fortælle. Han havde været med i Krigen 1864, baade ved Danevirke og Dybbøl, og noget af det første, der har præget min Bevidsthed, er hans Fortællinger fra Krigen. En Gang imellem kom to af hans Krigskammerater, der boede i Nærheden, og de kunde saa opfriske paa ny og paa ny alle Erindringerne fra Krigen. Det kunde nok virke paa Barnesindet at høre disse Fortællinger. Jeg husker, at jeg imellem kunde gribes af Angst ved Tanken om, at jeg nok ogsaa engang skulde med i Krig .....

Min Moder var en stærk Personlighed. Jeg tror ikke, der er nogen Overdrivelse i at sige, at hun sikkert var den stærkeste der omkring. Der var ikke i hendes Slægt den samme Sans for Sang og Saga som i min Faders Slægt. Det var Folk af en anden Støbning, med noget klogt, men haardt og koldt over sig. Maaske Fremmede ogsaa vilde finde noget saadant over Moders Personlighed. Men de vilde saa forveksle det haarde og det stærke. Moder var dybt religiøs. Jeg har mine første og bedste Minder om Kristentro fra hende. Og denne Kristentro kom især gennem hende til at sætte et Præg paa vort Hjem, selv om der aldrig direkte taltes om religiøse Sager, heller ikke til os Børn.

De, der kender Vendelboens Natur, ved, hvor vanskeligt det vilde være for ham at tale om Hjærtets dybeste Anliggender uden rent enkeltvis og i enkelte Ord. Men taltes der ikke om disse Ting, saa levede de i Luften, som vi hver Dag færdedes i. Og det er det, som betyder noget. Moder var saa stærk, at hun maatte især komme til at sætte Præg paa Hjemmet baade i Stort og Smaat. Hun har lært mig saa godt som nogen at kunne nynne Grundtvigs Ord: »Moders Navn er en himmelsk Lyd, saa vide som Bølgen blaaner. Moders Røst er den Spædes Fryd og glæder, naar Issen graaner«. Jeg tror ogsaa, at hun frem for nogen Anden kom til at virke bestemmende ind paa, at jeg valgte at blive Præst, selv om hun aldrig nogen Sinde direkte tilskyndede mig dertil.«

Nørgaards barndom faldt i den stærke nedgangstid fra firsernes begyndelse, og den satte sit præg også på hans hjem, hvor de økonomiske forhold ellers ikke var trykkende. Der blev sparet og arbejdet, og de fire børn — tre sønner og en datter — hvoraf Nørgaard var den yngste, måtte tage deres part. »Der var ikke Nutids Komfort, der var ikke store Forhold,« siger han, »men det straaler for mig i Livets Solglans, fordi det var et godt Hjem og et Hjem, hvor Luften var ren«.

Hjemmet var samlingsplads for den part af Alstrupbønderne, som interesserede sig for mere end det økonomiske, når noget skulle drøftes, og det, der mest optog sindene, var den politiske kamp. Det var jo provisorietiden, og ved et af de store Brønderslevmarkeder var det udartet til slagsmål mellem befolkningen og nogle af Estrups gendarmer, der naturligvis ikke kunne stå sig, men måtte fortrække til en nærliggende gård, og det førte til et efterspil med arrestation af alle dem, hvis deltagelse i begivenheden kunne bevises. Den ene efter den anden blev afhentet i sit hjem, og det vakte en uhyre ophidselse.

Nørgaard giver i forbindelse med disse erindringer en skildring af vendelboens sind, som skal citeres, fordi de ligesom barndomsegnens natur giver os et bidrag til en forståelse af ham selv:

»Det er maaske noget fremherskende hos Vendelboerne, at de ikke kan anerkende noget som lovligt, fordi det har faaet Lovskraft ad ordinær Vej, naar de ikke tillige føler, at det ogsaa er moralsk rigtigt. De er ikke stærke i at lyde Forbud og Paabud, dersom de synes, der er for lidt Mening i disse Forbud og Paabud. I den Forstand er Vendsyssel »Landet Norden for Lov og Ret«. Men her i Provisorietiden var de brave Vendelboer ikke alene overbeviste om, at der forelaa en virke-

lig Retskrænkelse, men også en formél. De, der kunde siges at være de mest besindige og mest konservative Folk, der kan opdrives, blev helt revolutionære. Jeg husker tydeligt, at en gammel sindig Gaardmand, der i alle Henseender hørte til Byens mest gammeldags Folk, sagde til min Fader: »Lad os stikke Ild paa Herregaardene!« Han vilde Revolution ikke for at omstyrte Loven, men for at faa den holdt i Hævd. Det var ikke Revolution efter fransk, men engelsk Mønster, Vendelboerne følte sig tilskyndede til. Vendelboen er af Natur stiv og trodsig, men ogsaa af et saare følsomt og let bevægeligt Sind. Begge Træk prægede i højeste Grad hans Stilling til og Deltagelse i den haarde politiske Kamp. Baade Følelsens Lidenskab og Villiens Stejlhed kom frem deri.«

Aage Møller har i en mindeartikel om Nørgaard berettet et træk, der skal tilføjes her. Anders Nørgaard fortalte engang med stolthed om, hvordan amtmanden i Hjørring under den første verdenskrig havde sammenkaldt bønderne fra hvert sogn i amtet og sagt til dem, at der ikke ville blive sendt nogen kontrol ud for at undersøge, om forbudet mod opfodring af brødkorn blev overholdt, men han ville lægge dem på sinde, at det var nødvendigt for det danske samfund, at alt brødkorn kom den danske befolkning til gode, da der ikke kunne indføres brødkorn fra andre lande. Han ville mene, at det var en æressag for danske bønder, at de sørgede for det danske folks gode og rigelige ernæring. Efter dette møde blev der ikke opfodret brødkorn i Vendsyssel, men havde man sendt politi ud for at rode i bøndernes sager —! Amtmanden havde forstået vendelboerne.*)

Sindets følsomhed og letbevægelighed, ja lidenskabelighed, viljens stejlhed, retfærdighedssans og frihedstrang — det var fremtrædende træk hos Anders Nørgaard selv. Hans søn og efterfølger i Vejstrup valgmenighed Svend Aage Nørgaard sagde i sin tale ved hans begravelse med hensyn til det sidste træk: »Frisind førte han med sig. Jeg har aldrig truffet nogen, der elskede kristelig, folkelig og personlig Frihed højere, og han gav andre Frihed, fordi han selv stod fast.«**)

Det kirkelige og folkelige liv, der udgik fra den grundtvigske vækkelse, slog også rod og groede en frodig vækst mange steder i Vendsyssel. Det var især Stenum højskole — senere flyttet til Vrå — med dens forstander Jørgen Terkelsen, som fik forbindelse med folk, også

*) Dansk Tunge 1943 nr. 3.
**) Liselundbogen 1943.

på Alstrupegnen; og til denne skole knytter Nørgaards første erindringer om grundtvigsk liv sig. To af hans søskende blev elever på den. Man kan ikke sige, at hjemmet blev grundtvigsk præget, men der blev en forbindelse med den grundtvigske bevægelse, hvorom Nørgaard selv siger, at den nok fik mere betydning for hans udvikling, end han i sin ungdom vidste. I virkeligheden er der næppe tvivl om, at hans hele åndelige livsvej, der trods alle voldsomme oplevelser af tvivl og tro, angst og fred, som en lagerlöfsk fortælling enkelt og fast stiler mod sit mål, blev udstukket allerede ved drengeårenes oplevelser, når familjen stævnede til møde på Vrå højskole ..... »de store og festlige Efteraarsmøder ..... hvor de kendteste grundtvigske Ordførere talte, men især Ullmann var Hovedmanden. Der fik jeg allerede som stor Dreng et stærkt Indtryk af, at der er Fest, naar Mennesker samles om Ordet, og der blev jeg selv for første Gang i mit Liv »taget« af Ordet, saaledes at jeg begejstredes.«

Selvom Anders Nørgaard kan sige, at endnu mange år derefter har Grundtvigs forståelse af menigheden og ordet ikke klaret sig rigtigt for ham, så var det væsentlige der åbenbart allerede på dette tidspunkt, og det, der manglede, kom »i naturens orden«, i livets egen rækkefølge, som det ene skridt på vejen naturligt følges af det næste. Der synes ikke at kunne peges på noget bestemt tidspunkt i hans liv, hvor det kan siges: *Da* tændtes dét for ham, som for altid blev lyset over hans liv! Snarere blev det en dag pludselig klart for ham, hvor strålende egentlig lyset fra menigheden og ordet var, og da havde det noget at gøre med hans oplevelse af troens glæde.

Efter at højskolen var flyttet fra Stenum til Vrå, blev afstanden for stor til, at forbindelsen med det nyvakte liv i det sydvestlige hjørne af Vendsyssel kunne holdes vedlige, og trods forsamlingshusene, som var blevet rejst mange steder, sygnede det lidt efter lidt hen. Det fandt desværre i de tider ikke støtte fra egnens lærere eller præster.

Nørgaard gik alle sine syv år i en almueskole, som var fælles for de to kirkesogne Alstrup og Hjermeslev, der dengang var i pastorat med hovedsognet Ingstrup. Den lå lidt på den anden side af sognegrænsen. Det var ikke med ubetinget glade følelser og i gode minders strålende lys, han siden tænkte tilbage på de syv år; dertil gav skolen ham for lidt af det, som fryder et barnehjerte. Den tilhørte helt den gamle tid:

»Vor Førstelærer, der var viden bekendt som en dygtig Skolemand

..... var med sit graa Skæg en ærværdig, frygtindgydende Skikkelse, der sikkert mente os det vel og følte sin Opgaves Alvor, men han havde den Idé, at det gjaldt frem for alt om, at vi lærte det mest mulige uden ad paa Ramse. Især var det Religionstimerne, der ængstede os. Kunde vi slippe vel over dem, var der al Udsigt til, at vi kunde slippe godt over den Dag uden at skulle »sidde efter«. Vi skulde lære Katekismus, Lærebog, Bibelhistorie, Salmer, Evangelier, ja endogsaa Lidelseshistorien uden ad. Det var unægtelig ingen let Sag, hvis man ikke var begavet med særlig Evne til at lære Ramser. Jeg hørte ikke til de værst stillede, men det hændte dog mere end een Gang, at jeg maatte »sidde efter«, første Gang fordi jeg ikke kunde Salmen: »Paa Gud alene jeg sætter Haab og Lid«. Det var under disse Forhold ingenlunde let for et Barn at frigøre sig for den Forestilling, at alt, hvad der var kommet til Verden med Jesus Kristus og dem, der senere arbejdede til hans Pris som Luther og digtede Salmer til hans Ære som de tre store Salmedigtere Kingo, Brorson og Grundtvig, i første Linie var bestemt til at pine Menneskens Børn med. Der var dog midt i det grusomme den gode Ting, at vor Lærer var en oprigtig og from Mand, der var langt bedre end hans Teorier. Vi lærte jo ogsaa mange andre gode Ting, der dog kun kunde opfattes som Biting ved Siden af »Religionslærdommen«. Jeg havde faaet fat i en stor illustreret Geografi ... Den læste jeg med Iver, saa jeg senere aldrig, da jeg læste til Eksamen, behøvede at læse Geografi og endda stod mig til ug. Men denne Kundskabsdyrkelse var rent privat og vist derfor saa fornøjelig.

Vi havde ogsaa en Andenlærer, der slet ikke lignede den første, som holdt streng Disciplin og brugte baade »Tamp«, »Ris« og »Spanskrør«, medens han for det meste sad og læste sine Aviser eller en Bog, som optog ham, og lod os passe os selv, saa vi f. Eks. kunde staa med vore Regnestykker og vente det meste af Timen, inden han fik Tid til at se op fra sin Læsning og kigge i Facitlisten, der laa foran ham, og sige sit »rigtigt« eller »galt«, hvorefter vi kunde gaa til vor Plads igen og tumle videre med Opgaverne.

Under disse Forhold kunde Skolegangen ikke blive til Fest, men Skræk.«

Det største lyspunkt var, at man havde den såkaldte vestjydske skoleordning, hvorefter børnene i de største klasser kun skulle gå én dag ugentlig om sommeren! —

Fra tiårsalderen skulle Anders passe køerne som hyrdedreng, og

lad ham her få lov til også at fortælle om dette som den anden side af barndommens tilegnelse af livet, der fik betydning alle hans dage ved at give ham en forelskelse i naturen, dens skønhed og dens brogede liv — som ganskevist også havde den bagside, at den kunne gøre det ligefrem svært for ham sidenhen at leve i en natur, som han ikke kunne gøre sig fortrolig med.

»Det var egentlig en stor og ansvarsfuld Bestilling. Her var ikke Hellig eller Søgn, hver Dag var Arbejdet fuldstændig ens. De samme Vandringer i Mark, Kær og Enge. Men det var en sund og god Bestilling, der havde mange Herligheder at byde paa. Ikke mindst, naar vi efter Høbjergningen kunde komme i Engene, hvor igennem den store Ryaa løb. Der kunde vi bade, sejle, fiske. Der kunde vi ogsaa sidde og stirre paa Strømmen, der løb og løb forbi. Der var Varsel og Længsel i den Strøm. Og i de lange Sommerdage var der Tid og Lejlighed til at leve Barnets Fantasiliv, som fik saa lidt Næring i Skolen. Jeg var aldrig som Barn ivrig efter at deltage i andre Børns Lege. Jeg vilde hellere lege alene. Bygge mine Byer og Slotte, gøre mine Opdagelser, leve i mine egne Fantasier uforstyrret. Alligevel var jeg ofte med i de andre Drenges Lege nede i Engene. Jeg var rigtig i mit Es, naar jeg kunde komme til at fortælle for en eller anden noget, jeg havde læst. Mange Aar efter, at jeg var blevet teologisk Kandidat, fortalte en ung Mand hjemme fra mig, at han aldrig kunde glemme, hvorledes jeg som Dreng havde fortalt ham om Napoleons Tilbagevenden fra Elba og hans 100 Dages Kejserdømme. Og i de lange, lyse Foraars-, Sommer- og Efteraarsdage var der rig Lejlighed til at leve sig sammen med Naturen. Det formaar man aldrig senere som i Barndomstiden. Jeg har senere i mit Liv opholdt mig meget, meget længere anden Steds i Danmark end de faa Barndomsaar, fra jeg kan begynde at huske noget, og indtil jeg drog ud i Verden, men aldrig bliver jeg saa fortrolig med Naturen andre Steder. Der har jeg set Himlen klar og skyet, Foraarets groende Vælde, Engene, Aaen, det skiftende Sollys. Der har jeg levet med Blomster og Korn, der har jeg set og følt Naturens Vidunder. Jeg kan aldrig komme til at føle mig saadan fortrolig med Naturen som der. En Aa maa ligne Ryaa, et Hav Vesterhavet ved Jammerbugt, en Eng de store Ryaasenge. Det hænger vel nok sammen med, at man som Barn helt kan give sig hen i Beskuelsen af en Ting, helt samle sig om den, se for Alvor med Hjærte, Sjæl og Sind. Det hænder nok de fleste senere i Livet, naar man er kommet i Refleksio-

nernes Vold, at man kan længes efter at kunne se og opfatte med Barnets Umiddelbarhed.

Det var lykkelige Dage. Det var ogsaa lærerige Dage.«

Med hele sit modtagelige sind åbent for tilværelsens undere lever han under opvæksten med i bøndernes dengang så brogede folkeliv — det var jo før maskinernes rationalisering og isolering af det enkelte brug — ved tørveskæringen i den store vildmose langt af led, høslet og bjergning, kornhøst og indkøring, høstgilderne, og på de store markeder og dyrskuer i Thise og det fjerne Ålborg.

Omsider oprandt den dag, da drengen skulle begynde hos præsten. Han kendte ham godt, for han havde meget ofte med forældrene været på besøg i præstegården i Ingstrup, hvor der var jævnaldrende legekammerater. Alligevel begiver han sig på vej i den største spænding og forventning: Hvad mon der skulle ske? Mon de ikke her skulle opleve mærkelige ting? Sådan havde han også spurgt, da han skulle begynde skolen. Den sorte prik ... hvor himmel og jord mødtes ... var det her? Han var blevet skuffet dengang. Men nu —?

Det blev en ny skuffelse! Den højkirkelige præst fortsatte skolens terperi, selvom han ikke var så hård, som lærerne havde været, når det kneb lidt med lektierne. Han var som de hélt den gamle tids mand. Som i konfirmandstuen, sådan også i kirken. Til daglig sad han hjemme og studerede, om søndagen læste han sin fuldt udarbejdede prædiken ordret op — hvis der da var kommet nogen i kirke, for det var ikke ualmindeligt, at han måtte køre hjem uden at have haft lejlighed til at holde den, fordi tilhørerne var udeblevet. Nørgaard vil ikke give sin præst skylden for denne folks ukirkelighed, men han var ihvertfald ikke af dem, der kunne bryde nyt land; og at det ikke netop var Åndens frie og levende vidnesbyrd, som mødte folk, når de endelig kom i kirke, ses af, at han engang på en juledag, hvor der var stuvende fuldt hus, måtte holde sin prædiken fra 4. søndag i advent om Johannes Døber, fordi han havde fået den gamle præstekjole med i stedet for »den fine«, i hvis lomme juleprædikenen lå ..... Det var da held i uheld, at der ingen havde været i kirke den pågældende søndag!

Fra sin konfirmation og altergangen den følgende søndag husker Anders Nørgaard, at han ikke blot var højtideligt stemt; der gik også igennem hans sind både tanker og følelser, der var af dybere art. Men han mener, at dette alene skyldtes hans mor og ikke hverken lærernes eller præstens forberedelse, og han er stærkt i tvivl, om i det hele

konfirmationen er en gavnlig skik, ja blot en forsvarlig handling. I enkelte tilfælde kan den vel være det, men til gengæld er den i mange andre ligefrem forargelig. Men folkeskikke har dybe rødder i jorden, især når de hænger sammen med dybe, dunkle håb som konfirmationen.

Til den senere del af Anders Nørgaards barndomstid hører en lille episode, som han, såvidt vides, ikke selv har fortalt til nogen. Muligvis erindrede han den sletikke, og sikkert er det, at han ville misbillige, at den blev taget med i en levnedsskildring af ham, fordi den i sig selv »ingenting« er. Når den alligevel — ikke uden betænkeligheder — meddeles her, er det, fordi den viser hans følsomhed overfor dem på livets skyggeside og dermed et karakteristisk træk i hans billede, som endnu ikke er nævnt. Den er fortalt i en tidsskildring til Nationalmusæet af murer Chr. Larsen fra Saltum, hvis forældre en tid havde været på fattiggården. »Jeg husker især engang,« hedder det her, »da jeg kom i skole med et stykke bart brød med et lille stykke ost til. Jeg var dengang så stor, at jeg skammede mig over det og gik om bag en dør for at spise det. Men en af de store drenge havde opdaget det, og han kom hen og gav mig en rigtig god sigtemellemmad med fin rullepølse, og det kan nok være, at den smagte. Jeg har aldrig glemt den dreng siden. Han blev valgmenighedspræst i Vejstrup på Fyn og hed A. Nørgaard. Den lille episode står endnu lyslevende for mig, skønt jeg er 72 år«.*)

Som det hedder i en revyvise, er det ikke selve det, at der bliver gjort et eller andet, der betyder noget, men det er *måden,* som det bliver gjort på. Og dén må jo her have været den rigtige, siden modtageren har kunnet mindes oplevelsen op i sin alderdom uden nogen følelse af ydmygelse eller bitterhed, kun med taknemlighed. —

Nu stod så dørene åbne ind til ungdomstiden. Igen er Anders Nørgaard fyldt med underlige forventningsfulde følelser, mens han lover sig selv, at han aldrig mere vil sætte sine ben i en skole. Vejen går ikke tilbage, men frem! Men til hvad? Ja, selvfølgelig skulle han nu tage fat på bondearbejdet som de andre og lære at blive en dygtig bonde. Han lærte også det hele. Gennemgik en lærlingetid på fire år som i andre fag. Men samtidig læste og læste han, hver stump af sin fritid og alt, hvad der faldt ham i hænderne. Mere geografi. Mere om alt muligt. En dag købte han under et marked i Brønderslev en lille

*) Meddelt i Vendsyssel Tidende 11/2 1954.

— men grumme tør — verdenshistorie, han fik øje på i et vindu. En anden dag en fysik. Alle slags romaner fortærede han. En karl derhjemme holdt et blad med de mest spændende røverromaner; de blev slugt, så nerverne stod på højkant, og han lå og drømte de grufulde scener om igen om nætterne.

En dag havde han en oplevelse, som fik hans sind til at skælve på en ny og underlig måde og fik livsvarig betydning for ham. Det var i røverroman-tiden. Der lå en bog på bordet i dagligstuen —:

»Jeg greb den, som jeg havde grebet alt andet, der kom i min Nærhed. Jeg begyndte at læse: »Paa denne Kildemarkedsplads o. s. v.«, og jeg syntes, at Mage til Sludder havde jeg aldrig læst. Men alligevel slog jeg om og begyndte: »End dækked Nattens Tæppe den drømmende Lund o. s. v.« — Med det samme var jeg grebet. Jeg læste og læste, var helt henrevet. Jeg græd, da jeg var færdig med Bogen, thi det var saa forunderlig skønt at være givet en helt ny Verden — Poesiens forunderlige Verden. Til sidst kunde jeg bogstavelig »Hjortens Flugt« uden ad og nød dens Poesi, dens Danskhed i Stemning, dens Finhed. Naar jeg senere tænker tilbage derpaa, er jeg klar over, at dette Fund, eller rettere den Oplevelse, var af meget stor Betydning, ikke alene derved, at jeg nu ikke brød mig om Røverromanerne mere — det er nu alligevel kun ved at faa det, der er godt, at det onde jages bort — og derved, at jeg ivrigt gav mig til at læse Poesi baade af den ene og den anden Digter, jeg kunde faa fat i Bøger af, men ved den underlige skønne Poesiens Verden, som nu var lukket op for mig. Naturligvis prøvede jeg at digte, naturligvis stod min Hu til at kunne frembringe noget lige saa dejligt. Nogle af de bedste Følelser, jeg tror en ung Mand kan eje, lad dem være romantiske, ja sværmeriske, helt ufornuftige for den snusfornuftige, de blev nu til Virkelighed i min Sjæl. Det var en Oplevelse, der betød noget.«

*

Mødet med poesien betød også det for Anders Nørgaard, at længselen efter at »komme til bogen« vågnede hos ham. Ikke, at han anede noget om, hvad han skulle slå ind på, men han ville læse, han ville være student! Han talte med forældrene om det, men fik egentlig hverken ja eller nej. Det ville koste mange, mange penge, og de ældre søskende havde jo kostet deres, og nu ville de vel først se, om det var alvor med hans higen — mere end en sværmerisk drøm. Han gruede

for udgifterne, der kunne gøre hans drøm til skamme, men drømte videre, og drømmen blev til vilje, »og en alvorlig Villie er der stor Magt i«.

En skønne dag havde han tigget sig lov til at komme på højskole, og det blev, som han ville, i Bælum på kanten af den »lille« vildmose — ikke for mosens skyld, men fordi der på denne skole altid var en del, som blev forberedt til præliminæreksamen, hans første mål.

Det blev Anders Nørgaards første lange rejse, hele fire mil på den anden side af Limfjorden, det største skridt i enhver henseende, han endnu havde taget »ud i verden«, og han anede, at han nu vist aldrig mere skulle vende tilbage til sit barndomshjem for at blive der. Det var spændende. Sindet var atter fyldt af forventning, men også af angst; af glæde, men også af sorg. Mens toget rullede afsted sydpå fra Brønderslev, svandt alt det, han kendte og elskede, for hans øjne, og alt, hvad han så, var *fremmed.* Efter godt et par mils vandring fra Skørping station gik han omsider beklemt op til forstander Villumsen og meldte sig. Forstanderen spurgte ham venligt, om han havde læst noget? Nej, kun hvad han selv havde kunnet hitte på. Fremmede sprog —? Matematik —? Nej, han anede ikke noget om det altsammen. Men han ville lære det! Og han nåede det på elleve måneder, fra november 1897 til oktober 1898.

Det var et uhyre arbejde, som ikke blev lettet ved, at alle præliminaristerne gik i samme klasse, begyndere og afgangselever. Imidlertid, da Nørgaard kom hjem på påskeferie, havde han brev med fra forstanderen, at han formodentlig kunne tage eksamen allerede til efteråret, hvis han måtte blive på skolen sommeren over. Det var en stolt besked at bringe! Forældrene måtte naturligvis acceptere, omend måske med nogen skepsis, og Anders tog sin eksamen på Københavns universitet i november 1898 med et »ordentligt resultat«.

Da han begyndte på Bælum højskole — langt på den anden side af Bæk Mølle — havde han nok været usikker og bange for, om det skulle gå. Men én ting havde han følt sig sikker på: her måtte da livet begynde, det vidunderlige, ubeskrivelige ..... Og så var livet her hellerikke andet end forberedelse! Men *nu* — nu begyndte målet i alle tilfælde at nærme sig. Han skulle til København og læse til student — på Døckers kursus — hvad gjorde så de magre år! Hvad gjorde det, at alle forberedelserne ikke havde lukket op til nogen underfuld verden — endnu? Drømmen havde de ikke taget fra ham.

»Landsbybarnet fra Vendsyssel« havde lejet sig et værelse på Lykkesholms Allé på Frederiksberg og ankom en aften i begyndelsen af november til Københavns hovedbanegård. Han måtte i alle måder selv prøve at finde vej og startede sit forsøg på at nå frem til sit logis med at gå i ring. Han gik ud fra banegårdens ankomstside og nåede efter nogen tids vandring frem til — dens afgangsside. Andre landsbybørn havde måske ladet sig slå ud af et så megetsigende varsel, men Nørgaard begyndte blot forfra og fandt også omsider, hvor han skulle være, og det på mere end én måde, takket være sin bondesundhed, som ikke lod sig narre af kunstigt lys og lygtemænd.

Forøvrigt blev der i København næsten ligeså lidt som i Bælum tid til andet end arbejde. Igen slid fra tidlig morgen til ud på nattetimerne. De andre på holdet hos Døcker var begyndt efter læseplanen, d. v. s. to måneder før. Men Nørgaard fik indhentet det tabte, og tyve måneder senere, i begyndelsen af juli 1900, tog han sin studentereksamen som privatist på Schneekloths skole med en fin førstekarakter. »Livet« havde der ikke været tid til. Den eneste af hans lærere, som ikke havde formået at holde sig til terperiet alene, var Johan Borup — som allerede på det tidspunkt havde sit højskolekursus i gang — og det kom til at gå ud over karakteren i yndlingssproget fransk, men kom dog mennesket til gode. Og nu havde han ihvertfald studentereksamen:

»Jeg havde en Følelse af, at naar jeg først naaede den, var jeg ved det Sted, hvor Himmel og Jord gik sammen. Saa skulde jeg til at leve med i den dejlige Aandens Verden, som jeg havde faaet et Indtryk af baade ved at høre ved Møderne i Vraa og ved at læse Digternes Bøger. Nu skulde jeg ud af Cellen, ud til Livet og Glæden og alt det underlige, jeg var gaaet ved Siden af i de travle Aar. Jeg var nøjagtig den Samme ..... som da jeg drog til Bælum, kun var det virkeligt, at jeg nu var Student. Det betød, at jeg havde faaet en hel Del proppet i mit Hovede, men der var intet, som havde berørt mit Hjærte ..... Jeg skulde dog snart lære, at det var gaaet med mig endnu en Gang som i Barndomsdagene, da jeg kom ud til Bæk Mølle, som jeg da havde stirret imod.«

Prikken, hvor himmel og jord gik sammen, lå ude i en ny horisont.

*

Det er fra anden side blevet hævdet, at Anders Nørgaard begyndte sin akademiske uddannelse med at studere jura, og gisnet om, at han

på et eller andet tidspunkt er kommet ind i en åndelig krise, som fik ham til samtidig at bryde med det brandesianske »Studentersamfund« og opgive det juridiske studium for endelig at give sig teologien i vold. Det skulle have været en krise, der udløstes i en oplevelse af det grundtvigske trossyn, som han skulle have tilegnet sig ved sin kirkegang hos Frederik Jungersen i valgmenighedskirken på Frederiksberg, hvorefter det var ham en selvfølge, at han måtte studere teologi — for nu vidste han, hvem og hvad han skulle tjene.

Alt dette modsiges af erindringerne.

Nørgaard begyndte straks med teologien. I fortsættelse af det foran citerede skriver han:

»Men hvad nu? Jeg skulde jo til at studere, men hvad? Jeg havde tidligere ment, at det skulde være Jura, hvorfor ved jeg egentlig ikke. Det blev Teologi. Vistnok, fordi jeg baade hjemme og især ved Møderne paa Vraa Højskole havde mødt noget, som havde gjort stærkere Indtryk paa mig, end jeg selv forstod. Jeg blev i al Fald ikke paavirket af nogen til at vælge Teologien. Af og til havde Spørgsmaal om det, jeg havde lært i Skolen og ved Præsten, været oppe i mit Sind. Havde det sig nu ogsaa saaledes, som jeg der havde hørt? Men alt dette var jo kun Teologi og Dogmatik, som aldeles intet havde haft med mit Hjærte at gøre, hvorfor jeg ogsaa inderst inde vilde have været aldeles uberørt af, om jeg var kommet til det Resultat, at det alt sammen nok var noget galt noget ..... De stærke Indtryk, Moder havde givet mig, og Oplevelsen af Ordets Herlighed, som jeg uden rigtig at vide det havde haft ved de store Møder i Vraa, kom Hjærtet ved. Det var jo en underfuld Verden, jeg gennem disse Indtryk og hin Oplevelse var ført i Forhold til. Den havde mit Hjærte, hvor lidt jeg end havde Klarhed derover dengang. Da jeg lod mig indskrive som teologisk Student, var det just ikke med den Tanke, at jeg engang vilde være Præst, men snarere, at jeg vilde til Højskolen. Men jeg begyndte altsaa med Teologien.«

Om Studentersamfundet fortæller Nørgaard, at da han naturligvis skulde med i en studenterforening, så valgte han dette — skønt det ikke var et sted, hvor teologiske studenter var højt i kurs — af politiske grunde. Hans far var gammel bergianer, og han belavede sig på selv at blive venstremand; under disse forhold fandt han det »rimeligst« at melde sig til Samfundet. Men allerede efter den første store aften, han oplevede derinde, rusgildet, var han klar over, at den ånd, han

her havde mødt, skulle han »ikke være allieret med«. Georg Brandes stod endnu på det tidspunkt på sin berømmelses og indflydelses tinde og lod sig under festen til syne som en guddom, der tog imod tilbedelse. Nørgaard følte lede ved en sådan menneskedyrkelse, og det hele syntes ham opstyltet og forlorent. Deres opskregne »realisme« gjorde et ynkeligt indtryk på bondesønnen med det nære forhold til Vendsyssels muldjord, og uviljen voksede gradvis i de år, han var medlem. Han vedblev nemlig at være medlem i flere år og kan senere sige, at han var glad for, at han gjorde det: »Nu fik jeg da i al Fald lært at kende den Stjerne, der havde lyst saa flimrende paa vor nordiske Himmel, og fik der igennem Hjælp til at forstaa meget, som jeg maaske ellers vilde have haft vanskeligere ved at forstaa i vort aandelige Liv. Jeg kunde kende Mærker af den Vind, der blæste fra den Kant, ogsaa naar jeg mødte disse Mærker paa Egne, hvor der ellers havde været forholdsvis Læ imod den.« Ja, det var det, som gav årene i Studentersamfundet en væsentlig betydning for ham: at de hjalp ham til at genkende »realismen«, når den senere mødte ham hos menighedens og højskolens folk, om så også i forklædning af frygten for »videnskabens resultater« og mangelen på tros-mod, som de fleste næppe selv gennemskuede. Den havde så at sige for øjnene af ham afsløret sit evangeliums forløjethed og sin egen allerinderste tvivl derpå, sin uro for, at en ny tids vind ville blæse dens babelstårn omkuld. Han frygtede den aldrig siden.

Nørgaard meddeler intet om, at han meldte sig ud af »Samfundet«. Det synes nærmest, som om forbindelsen gennem årene langsomt er ebbet ud, dels fordi der for ham blev mindre og mindre at komme der efter, dels vel også fordi eksamenen begyndte at nærme sig med sit krav om koncentration om studierne og begrænsning af deltagelsen i den del af studenterlivet, som ikke var åndeligt nødvendig.

Hvorom alting er, leder man, som det vil ses, forgæves efter den åndelige krise og bruddet med brandesianismen. Der har simpelthen ikke været nogen bånd at rive over, men Nørgaard har roligt suget blomsten for den honning, den havde, og ladet skroget stå. Han fik i Samfundet lejlighed til at se og høre adskillige ejendommelige personligheder, Holger Drachmann, den da endnu ukendte unge Johannes V. Jensen, Jakob Knudsen og andre, og være med til mange møder, som han kunne blive ved at mindes.

Og nu valgmenighedskirken og det grundtvigske trossyn.

Anders Nørgaard fortæller, at han også blev medlem af Studenterkredsen, der mest bestod af unge, som i modsætning til ham selv var udgået fra grundtvigske hjem. Hvornår det skete, siger han ikke, men det har øjensynlig været på et ret tidligt tidspunkt, så at han har været medlem af den brandesianske og den grundtvigske forening på samme tid. Når han meldte sig ind i sidstnævnte, var det, fordi han var kommet til at finde sig bedst hjemme i grundtvigske kredse:

»Jeg kom stadig om Søndagen i Kirke ude i Valgmenighedskirken, hvor Jungersen var Præst. Det var vist ikke saa meget for at høre Jungersens Prædikener som for at være med i Gudstjenesten i denne Menighed. Jeg havde aldeles ingen grundtvigske Meninger, men følte umiddelbart, at her levedes et Ordets Liv, som det var en Lykke at være med i. Da der senere for mig faldt Lys over Gudsordet som Livets Kilde, forstod jeg, at Gudstjenesterne derude i Valgmenighedskirken havde været mig en Hjælp til at faa dette Lys ..... Derfra førtes jeg saa ind i »Kredsen«.« Den var lille dengang, men han gjorde dog dèr bekendtskab med en hel del unge, som han senere mødte ude i livet, bl. a. Erik Appel, Johs. Monrad, Chr. Ludwigs, Fred. Nørgaard og Jakob Lykke, og med I. P. Bang — den senere professor og på hans ældre dage hans gode ven og medstrider — som var formand. »Foreningen førte i min Tid en saare beskeden Tilværelse,« skriver han, »men jeg mindes alligevel vore Sammenkomster med Glæde. Vi fik dog noget ud af dem.«

Han mener iøvrigt om sine studenterår, at de ikke faldt i en frugtbar tid. »En gammel, udlevet, forvrænget Realisme var i Færd med at visne, men stod dog i sin falmede og forslidte Glans med Traditionens Magt som det, der ragede op i Tiden. Det nye, der skulde afløse den, var endnu ikke kendeligt. Hele den engelske Bevægelse, som Ricard var Hovedmanden for, holdt sit Indtog i min Tid. Jeg hørte engang Ricard tale. Men *min* Sjæl droges ikke i den Retning. Allerede da havde jeg dybest inde følt mig draget til det Menighedsliv, som jeg senere følte mig kaldet til at tjene. Men endnu var det, som før nævnt, kun dunkelt og uklart. Dog ind paa Sporet var jeg kommet ..... Og en Ting havde jeg bevaret, jeg tror, jeg tør sige uskadt, igennem disse Aar: min Oprindelighed, min Natur. Jeg var ikke blevet lavet om, men var den samme, om jeg end i visse Henseender var mere udviklet.«

Anders Nørgaards bondesundhed lyser ud af disse ord. Hans skepsis overfor det, der råber for højt og skinner for stærkt. Og hans nøg-

ternhed, når det drejer sig om hans egen tro og forståelse af livet: han føler sig draget til menighedens liv, men endnu står det kun dunkelt og uklart for ham.

Sin skepsis og nøgternhed har han åbenbart bragt med sig ind på Regensen, hvor han boede som alumne i tre år. Han har nok hørt til de regensianere, for hvem den gamle gård i det store og hele kun betød et gratis logis. Hverken Regenslivets studentikose, »hostrupske« traditioner på den ene side eller den uhæmmede livsudfoldelse, som hørte til »god latin« blandt studenterne i de dage, på den anden, har været noget for gårdmandssønnen af gammel, agtet familje, der ikke på noget tidspunkt ville befinde sig vel ved at forglemme sig selv. Ihvertfald kom han aldrig, siger han, til at befinde sig helt vel derinde. Men han fik en jævnaldrende teolog, Jakob Lykke, til kontubernal, og de blev venner.

I nogle mindeord om Anders Nørgaard skriver Jakob Lykke: »Undertegnede ... mindes godt den sluttede Kraft, hvormed han drev sit theologiske Studium, sikkerlig ikke først og fremmest for at blive færdig i en Fart, men for at komme Sandheden paa saa nært Hold som muligt. Samtidig fulgte han med levende Interesse den Kamp mod Kristendommen, som den allerede hensygnende Brandesianisme omkring Aarhundredskiftet søgte at puste nyt Liv i, og som paa ydre Vis indvarsledes ved Rejsningen af »Studentersamfundet«s nye Borg lige overfor Frue Kirkes Portal. Men Nørgaard *havde* truffet sit Valg.«*)

Anders Nørgaard begyndte sine studier planmæssigt med at forberede sig til filosofikum. Af de filosofiske professorer valgte han Harald Høffding, den berømte, men fik ikke andet ud af hans forelæsninger end et indtryk af en såre elskværdig personlighed. Samtidig med disse og undervisningen i hebraisk fik han tid til også at begynde så småt med teologien. Opfyldte dén så de store forventninger? Var dén »den sorte prik«, som han havde spejdet så længselsfuldt imod?

Han startede med at gå til professor Schat-Petersens forelæsninger over filippenserbrevet — og syntes altid siden, det var underligt, at han ikke straks forlod teologien efter den første time, der på grund af den uendelige bredde og omstændelighed, hvormed et enkelt ord, et halvt eller helt vers i teksten blev behandlet, måtte give ham det indtryk, at et menneskeliv ikke ville forslå til at komme igennem det ny

*) Dansk Kirkeliv medens Tiderne skifter 1943 s. 92.

testamente; og så var der jo alle de andre ting, som også skulle læres!

Nørgaard havde for meget ungdommeligt mod til at lade sig afskrække, men fandt sig aldrig til rette med det teologiske studium, så at han kunne få noget virkeligt udbytte af det:

»Det var egentlig kun en Fortsættelse af den samme uinteressante Eksamenslæsning, som jeg allerede nu var vel indøvet i. Naar jeg nu ser tilbage over de Aar, jeg gik ved Universitetet, er det med en vis Bitterhed, fordi de i Grunden intet gav af det, som kunde bevæge Sind og Hjærte, sætte noget i Gang i én, hjælpe til Rette med de Spørgsmaal, som jeg havde Brug for at faa Svar paa og havde ventet nogen Hjælp til paa Universitetet. Jeg har ondt ved at tænke mig, at der kunde være Mennesker, som modtog nogen Paavirkning fra Forelæsningerne i de teologiske Auditorier i min Tid ..... Imidlertid lærte jeg snart at affinde mig med Forelæsningerne og Diktaterne — Peder Madsens Forelæsninger*) var saa at sige Diktat —, jeg satte mig ind i, hvad der kunde forlanges til Eksamen, og stræbte saa at tilegne mig det tilmaalte Stof.«

Det tjener til Anders Nørgaards ære, at han alligevel til sine dages ende forsvarede det teologiske studium overfor dem, som mente, at man ikke behøver al den studeren for at blive en god præst. God bliver man nok hverken af den ene eller den anden uddannelse, men man bliver hellerikke mere værd af at få mindre uddannelse, som adskillige grundtvigianere synes at mene. Universitetets teologiske undervisning manglede meget — den manglede i en grad, som forbløffede ham, forbindelsen med livet — men den gav et fundament af viden og opøvede en kritisk sans, der ydede teologen, om han ellers ville tage ved lære, en mulighed for at »bedømme lærdommene«, som kan være ringe nok uden Åndens hjælp, men ville være endnu ringere uden denne strenge skole.

Jo, teologien skuffede forventningen og længselen.

Anders Nørgaard afsluttede sit studium på fire og et halvt år, et halvt til et helt år mindre end normalt. Den 24. januar 1905 tog han sin embedseksamen med førstekarakteren laud. Derpå gik han tilbage til Regensen, sammenkaldte nogle af sine kammerater, stablede alle sine kollegiehefter op, tilbød kammeraterne at tage, hvad de kunne have brug for, og puttede alt det andet i kakkelovnen til bøgebrændet!

*) over dogmatiken. Forf. anm.

»Det var en forunderlig lykkelig Følelse ikke at have en Eksamen staaende et Stykke foran én som en Advarsel,« skriver han. »Og nu var jeg fri. Jeg kunde have omfavnet Alverden i min Lykke.« Men »jeg var blevet klogere end før. Jeg havde naaet det Maal, som jeg havde stirret imod og stræbt at naa fra den Dag, da jeg drog ud i Verden for at finde »Lykken« ..... Men jeg følte godt, at jeg slet ikke dermed var naaet til den sorte Prik, hvor Himmel og Jord mødtes. Jeg følte det kun, som jeg nu havde faaet Adgangskort til Livets Fest, nu kunde jeg træde ind, nu vilde jeg træde ind ..... Jeg var ikke saa indbildsk, at jeg mente, alle mine Eksamener gjorde mig skikket til at gaa ud i Livet og virke til Daad ..... Derimod var det en Billet, som Samfundet nu engang krævede af én under Farten her i Livet. Nu havde jeg den ..... Adgangskort til de Steder, hvor jeg helst vilde færdes.«

Ak, Bæk Mølle .....

LIVETS FEST

Anders Nørgaard begyndte sin tilværelse som »fri« mand med at »tjene kongen«, som det dengang endnu hed med et smukt udtryk fra enevældens tid. Han skulle have været soldat i fjorten måneder, men allerede efter de seks måneders rekruttid i Ålborg købte han sig fri, hvad der både var tilladt og almindeligt i de tider. Det er den samme bedrøvelige vise, han i sine erindringer synger om soldaterlivet, som så mange andre har sunget i vort land, om det så mest er de militære lederes skyld eller vor sensible folkekarakters: tonen var rå både blandt overordnede og menige, kedsommeligheden uendelig, men man lærte at *sove!*

Alt mens han sled i det for at få tiden til at gå, måtte han tænke over, hvad han skulle tage fat på, når han engang atter trådte ud i det civile liv. Han forstod, at han, selvom han nok ville være præst engang, ikke var færdig til det nu. Men han ville gerne til højskolen, og i Vrå stod de netop og manglede en lærer til vinterholdet. Vrå — hvor han havde oplevet det første mødes sødme med det åndelige folkeliv, det første varsel om livets fest! Han talte med den unge forstander og valgmenighedspræst Jens Bertelsen om sagen, og blev antaget.

Her oplevede Anders Nørgaard en frugtbar tid, for første gang siden barndomsdagene. Han kom til Vrå den 2. november 1905 og følte noget i retning af at komme hjem. Det var Vendsyssel, med de samme linjer, farver, bakker og flader, som han havde levet sig fortrolig med som barn. Og vendelbo-dialekten! Han begyndte endnu en gang med sin karakteristiske forventning, og denne gang skulle den ikke skuffes. Selvom himlen hellerikke her omsluttede og opsugede al jordelivets kvalm og kval, så hvælvede den sig dog trods alt over dets dage, søgne som hellige.

Ikke, at han lod sin almindelige kritiske sans blive hjemme og på forhånd sagde ja til alt, hvad han mødte. Hans selvstændighed og også

hans selvfølelse gjorde sig gældende trods hans seksogtyve år — til tider, som det synes, vel meget — og der *var* sammenstød med Jørgen Terkelsen, som ganskevist havde afstået skolen til svigersønnerne Jens Bertelsen og Møller Nørgaard, men ihvertfald stadig som dens mangeårige leder af format havde et stort ord at sige.

Nørgaard fandt Jørgen Terkelsen hård af natur, men tilføjer med sin velbeholdne retfærdighedssans, at der også var en anden side hos ham. Han var tidlig blevet grebet af det grundtvigske liv, og Kristustroen havde magtet ham for alvor, så det kunne mærkes på ham. Han havde stridt hele sit liv for det, han havde givet sit hjerte, mod bjørnbaksk og anden materialisme, og vundet ikke så få sejre i den strid. Vrå var blevet midtpunktet for det grundtvigske liv i Vendsyssel. »Jeg fik mange Gange Lejlighed til at støde paa den første Side i Terkelsens Natur,« skriver Nørgaard, »men aldrig uden, at det endte med, at den sidste ogsaa kom frem.«

Han var også meget frisindet overfor de unge lærere på skolen, lagde aldrig nogetsomhelst pres på dem og blandede sig aldrig i deres undervisning, blot han fik det indtryk, at de ville bestille noget. En enkelt gang kunne han få i sinde at høre på et af deres foredrag, men vogtede sig vel for at ytre misfornøjelse med det. Han havde — iøvrigt som Nørgaard selv! — en meget menneskelig sans for denne verdens mere håndgribelige ting: økonomi, l'hombre og tobak f. eks.

Nørgaard afrunder sit billede af Jørgen Terkelsen på denne smukke måde, der minder om en tennisspiller, som trykker modspillerens hånd over nettet efter matchen:

»Trods alt det sammensatte i Terkelsens Natur og Væsen er der alligevel faa Mennesker, jeg har været saa glad ved at møde og lære at kende. Der er kun faa, jeg har truffet, hvor jeg saa stærkt mødte, hvad [Kristustro] kan omsmelte Jordklimpen til. Da han engang, efter at jeg i flere Aar havde været i Skanderup, besøgte os, var det mig en stor Glæde.«

Jens Bertelsen — »alle vendelboers yndling« kaldes han i erindringerne — kom Nørgaard til at holde meget af og altid føle sig i gæld til. Af natur var han meget forskellig fra svigerfaderen, der var ingen kanter, ingen hårdhed, intet strengt sind; af væsen var han mild, venlig og forekommende overfor alle og under alle forhold.

Da han var stærkt optaget i sin tredobbelte egenskab af højskole-

forstander, leder af en privat børneskole og valgmenighedspræst med flere kredse og kirker, fik Nørgaard lov at prædike for ham, både i Vrå valgmenighedskirke og i Brønderslev. Valgmenigheden i Vrå havde vel ikke rod i nogen særlig kirkelig trang; Bertelsen havde en tid været kapellan hos en gammel præst i sognet og søgte efter dennes død embedet på menighedens opfordring, men fik det ikke, da han var for ung, og så oprettede man valgmenigheden for at beholde Bertelsen. Men Nørgaard fandt forholdene sunde og gode, befandt sig vel i den og satte Bertelsen meget højt som præst.

Han var, da han kom til Vrå, klar over, at han forsåvidt var dårligt rustet til lærergerningen, som han kun havde ringe brug for det meste af den lærdom, de mange studieår havde givet ham, og måtte lære det, han havde mest brug for, forfra. Han kunne jo nok dansk grammatik, geografi o. l. Men til foredragene, f. eks. enkelte over Danmarkshistorien, strakte hans uddannelse ikke til. Der måtte arbejdes. Men glæden over arbejdet og en god vilje til at lære og til at gøre, hvad han formåede, hjalp ham, så han selv bagefter synes, det trods alt gik »helt godt«.

I sine erindringer gør han Vråtidens erfaringer og sit hele syn på højskolen op på en stærkt personlig måde, som gør det nødvendigt at tage det med i en skildring af Nørgaards liv og kamp, selvom der vel er nogle, det vil forarge:

»Jeg forstaar meget vel nu, hvor stor Betydning mine to Aar paa Vraa Højskole fik for mig. De blev en god Forberedelse til min senere Gerning. Jeg lærte meget baade om mig selv og andre. Jeg havde der med mange Mennesker at gøre og meget forskellige Mennesker. Jeg havde Lejlighed til at høre og se meget. Og da var mine Øjne unge, jeg opfattede uden alt for mange forudfattede Meninger. Jeg tror nok, at jeg altid har været noget af en Skeptiker og Kritiker af Natur. Jeg har tit haft ondt ved at tage fra den gode Side det, som mange andre priste højt. Jeg fandt det uægte, hult og tomt ..... Jeg kunde undre mig over, at man kunde godkende mange af de Folk, som staar i Højskolens Tjeneste, for værdige Arbejdere. Jeg kunde synes, at man saa ofte ganske ukritisk tog imod alt, hvad der blev budt, naar det kun havde en bestemt Etikette. Jeg har været skeptisk over for mange Personligheder, der gjaldt for fint Papir. Jeg havde vel ogsaa det i mig dengang ..... Ak, jeg havde saa let ved at sætte Spørgsmaalstegn

ved meget. Alligevel levede jeg Højskolelivet med med Liv og Sjæl. Jeg glædede mig ogsaa over at være med i den lille Valgmenighed ... Der var saa meget af det, som hidtil var forsømt hos mig, der nu kunde komme til Vækst. Jeg har aldrig siden været i Tvivl om, at Grundtvigs Højskoletanke var en velsignet Gave til det danske Folk, hvor mægtig en Hjælp den gav os til Folkeopdragelse. Jeg kunde synes, at den blev daarlig forstaaet og ført ud i Livet af andet og tredie Slægtleds Højskolefolk ..... men Tanken vil atter og atter kalde paa ny Mænd og bære ny friske Skud. Det klarede sig ogsaa mere og mere for mig, at Grundtvigs Syn paa Menigheden og hans Forstaaelse af Ordet var det store Skridt frem i kristelig Oplysning. Det var aldrig noget, jeg »lærte«, det kan kun forstaas ad Livets Vej, men ogsaa det fik jeg i disse frugtbare Aar. Det var velsignede Groaar, ikke fordi jeg var under en særlig Paavirkning, men jeg havde Frihed til at udfolde det, der var i mig af spirende Liv, jeg var under de rette Betingelser for Livsvækst.«

Jens Bertelsen ville gerne have haft Nørgaard til hjælpepræst samtidig med, at han fortsatte som lærer, menigheden var også villig til at antage ham, og Nørgaard selv havde stor lyst, men der kom andre vanskeligheder i vejen, og det blev ikke til noget. Han havde ellers med denne stilling for øje både holdt sin dimisprædiken — med biskoppen og stiftsprovsten i stiveste puds som eneste tilhørere! — og katekiseret et hold skolebørn, altsammen i Budolfi kirke i Ålborg, og havde således alt i orden til kaldelse og ordination.

Det kan ikke nægtes, at det var ham en skuffelse. Det var det alene af den grund, at han havde knyttet sig ret stærkt både til Jens Bertelsen og menigheden. Men han havde en årsag mere til at ønske et fast præstearbejde nu: — at han derved kunne få så meget i løn, at han kunne gifte sig.

Der var nemlig sket noget, som tog sin begyndelse allerede den første aften på højskolen, den 2. november 1905.

Anders Nørgaard stod oppe på sit værelse og ordnede lidt ved sine bøger, før han skulle i seng, da der nede i gården lød et »Hallo!« op imod hans vindu. Det var to sønderjydske piger, som var kommet med et forsinket aftentog og nu i bælgmørke og regn havde fundet vej til højskolen, hvor de skulle være elever. Den ene var fra Haderslev og hed *Helene Bohnfeldt.* Ualmindelig kortfattet skriver Nørgaard:

»Hun var ualmindelig lys. Og hun var ualmindelig smuk. Der var

noget, som ved første Møde med hende tiltrak mig i høj Grad. Det blev stærkere senere, idet hun blev min Hustru. Vi blev forlovede 12. April 1906.«

*

Vi vil ikke foregribe naturens orden ved allerede her at opholde os ved, hvad mødet med Helene kom til at betyde for Anders Nørgaard gennem mere end syvogtredve år, men foreløbig standse ved et andet, som dette gav anledning til — mødet med *Sønderjylland.*

Svend Aage Nørgaard sagde i sin tale ved sin fars begravelse, at der var tre steder, man rigtig skulle lære ham at kende: i hjemmet eller nogle få menneskers kreds, hvor han rigtig lukkede sig op — på Dybbøl eller Danevirke — og i menigheden ved døbefont og nadverbord.*)

At mødet med Sønderjylland fik en overordentlig betydning for ham, bekræftes til overmål både af hans erindringer og hans breve. Ja, det kunne — hvad vi siden skal vende tilbage til — se ud, som kampen for danskheden dernede, som den førtes både dèr og herhjemme, fik direkte betydning for klaringen af, hvad det egentlig var, han troede på, for at han blev sig sit trossyn bevidst.

Sønderjylland, der jo på det tidspunkt, da han mødte Helene Bohnfeldt, i hele sin udstrækning lå i tyske lænker, blev ham igennem kærligheden til hende en dybt personlig og ikke en »national« sag i ordets banale betydning. Det blev ham nu på én gang hans familjes og hans folks allernærmeste anliggende.

I somren 1906 var han over grænsen for første gang, og synet udover det tabte land gjorde det stærkeste indtryk på ham. »Det var Begyndelsen til det store Kapitel i mit Liv, som bærer Overskriften: Sønderjylland,« skriver han i erindringerne. Men hans fars fortællinger om krigen i 64 havde vel nok skrevet forordet. Landet bag grænsen havde altid været i hans bevidsthed, selvom han var gået alt Danmarks skolevæsen igennem uden egentlig at møde et ord om det udover et par linjer i en bog. Gennem hele studentertiden i København mindedes han kun at have hørt om det to gange: ved et stort sønderjydsk møde, hvor han havde hørt H. P. Hanssen tale, og i en af Høffdings forelæsningstimer, hvor en eller anden havde optrådt som gæst med et kvarters foredrag om Sønderjylland. Ellers var »Det tabte land« som et kapitel af Danmarkshistorien, der var skrevet færdigt.

*) Liselundbogen 1943 s. 125.

Nu oplevede Nørgaard gennem Helenes familje på en måde, som gjorde ondt langt ind i hans sjæl, at havde vi glemt dem »sønden ude«, så havde de ikke glemt os. Hans svigerfar Frederik Bohnfeldt var blevet udvist fra Nordslesvig af Köller.*) I udvisningsdokumentet, som Nørgaard har set med sine egne øjne, nævnes en række grunde, som let kunne tilbagevises og tildels virker tragikomiske, f. eks. den: at Bohnfeldts hus var opført af røde og hvide sten, hvilket var en provokation — det var nu bygget af røde sten med cementfuger som en mængde andre huse i Haderslev og godkendt af bygningsmyndighederne — men alle forklaringer var frugtesløse. Den tyske øvrighed havde ikke andet svar end, at Bohnfeldts udvisning »ramte mange« og netop derfor skulle opretholdes — altså som et eksempel til skræk og advarsel for alle dansksindede.

Det siger sig selv, at den kom til at sætte sit præg på hjemmet, som den kastede en tung skygge over, altimens den stålsatte familjens vilje til at stå fast og dens kærlighed til Danmark.

Bohnfeldt flyttede til Kolding-egnen, hvor han afventede udfaldet af et unyttigt sagsanlæg mod myndighederne. Den øvrige familje blev under fru Bohnfeldts faste ledelse boende i Haderslev. Et par gange forsøgte tyskerne at lokke ham hjem på *deres* betingelser. F. eks. skulle han blot holde et blad, som kaldte sig »Danevirke«, og agitere for dets udbredelse — en djævelsk fristelse, for bladet gik under dansk flag, selvom alle kunne se, at det gik tyskernes ærinde — så ville udvisningsordren blive taget tilbage. Men Bohnfeldt sagde nej: han ville kun tilbage som en fri mand, der kunne følge det, som han selv følte var ret. Udvisningen førte familjen fra velstand til fattigdom; den mistede alt på nær huset i Haderslev. Bohnfeldt fik ikke lov at aflægge besøg hjemme og var ialt kun over grænsen et par gange i de godt to år, han havde tilbage at leve i. Alligevel stod mand og hustru fast til det sidste. Da han døde på Kolding sygehus den 9. januar 1901, skyndte tyskerne sig at tage udvisningsordren tilbage, men ikke før. Så kunne han da ihvertfald blive begravet hjemme ..... Fru Bohnfeldt var nok en stærk kvinde, og det lykkedes hende at holde hjemmet oppe, men ulykken tog hårdt på hende og mærkede hende.

*) B. er omtalt ret udførligt i H. P. Hanssen: »Fra Kampaarene« I 1927 s. 123 f. og 189 samt H. Rosendal: »Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland« II 1911 s. 191—92 og 251.

Så stærke var de altså i deres troskab mod det danske i sig, mod *os* — de, som vi havde glemt!

Hjemmet, som Nørgaard gennem Helene kom ind i, stod i centrum af dansk nationalitetsfølelse derovre bag grænsen. Han noterer det med stolthed. Igennem det gjorde han bekendtskab med de allerfleste ledende mænd og kvinder i hele Sønderjylland, fra grænsen til Ejderen og af alle afskygninger. Familjen var spredt over alle dele af landet, stor som den var, og i sommerferierne var det unge par på besøg rundtom på de forskelligste steder, hvor han vandt indpas og fik tilknytning.

Med Helene Bohnfeldt blev Anders Nørgaard trolovet med Sønderjylland, Sydslesvig som Nordslesvig. Det var altid siden med både i hans tanke og i hans tro.

*

Da håbet om en kombineret stilling som lærer ved højskolen og hjælpepræst hos Jens Bertelsen glippede, søgte Nørgaard i løbet af sommeren 1907 et par småembeder, men der kom ikke noget ud af det. Der var i de tider en mængde ansøgere til selv de allerringeste kapellanier. Da han ikke kunne gifte sig på den løn, han fik som lærer i Vrå, måtte han så se sig om efter en ny lærerplads. Han fik tilbud om at blive forstander på Galtrup højskole på Mors, men sagde nej, fordi han følte sig ganske umoden til en sådan ledende stilling, og fordi han nu havde bestemt sig til at blive præst, såsnart lejlighed tilbød sig. Dette skete, da en kreds af folk i Saltum på hans hjemegn, som fra gammel tid havde haft forbindelse med den grundtvigske bevægelse, bad ham komme og holde gudstjenester for sig og tilmed støttedes heri af sognepræsten. Hertil kom, at forstanderen på Åby højskole tilbød at tage ham som lærer samtidig med, at han passede præstegerningen. Det var jo netop en sådan kombineret stilling, han havde ønsket sig. Men da den daværende biskop Møller i Ålborg i stærke vendinger bebrejdede ham, at han ville lave »frimenighed«, og forklarede, at det ville være farligt for ham med henblik på senere ansøgninger om embeder i folkekirken, endte det med, at han opgav sagen.

Imidlertid blev et lille kapellani i Eltang-Sønder Vilstrup ved Kolding ledigt, og Nørgaard indgav ansøgning, men tænkte knap mere på sagen. Det var ikke uden mismod, han efter sommerskolens ophør

rejste på ferie i Sønderjylland: han havde sagt sin plads i Vrå op — skulle han nu opleve at blive arbejdsløs? Hen på efteråret fik han tilsendt et bladudklip, der fortalte, at han var blevet indstillet som nr. 1 til embedet; men de andre indstillede var ældre, tjenstledige kapellaner, som skulle gå forud for ham, hvis de ikke blev kaldet andetsteds, så han tog for en sikkerheds skyld mod en midlertidig ansættelse som lærer på en realskole i Nørre Sundby. »Det var ikke Arbejde for mig,« konstaterer han kort .....

Men den sidste dag i året kom udnævnelsen — til »præsteviet medhjælper hos sognepræsten for Eltang-Sønder Vilstrup menigheder«. Han og Helene var på juleferie i Haderslev, da de læste den glædelige meddelelse i bladene. Det begyndte at lysne for dem!

Efter endt bispeeksamen hos Gabriel Koch blev han ordineret af denne i Ribe domkirke den 29. januar 1908, en dag, som hvert år siden mindedes i den nørgaardske familje som en festdag.

Biskop Koch var såre elskværdig overfor de tre ordinander, han havde stævnet til »eksamen« i bispegården, men noget egentligt udbytte hentede Nørgaard ikke i hans belæring. »Selve Ordinationen forløb vist i alle Henseender programmæssigt,« siger han. »..... Jeg kan vel ikke sige, at jeg har stærke Indtryk fra min Ordination ..... Men jeg var i al Fald stemt til Alvor den Dag og optaget af det, som jeg nu gik ind til. Ikke at jeg i og for sig skulde lægge noget særligt ind i Ordinationen, den er der ikke noget sakramentalt ved, men jeg vidste, at der var mange af mine Kære, som tænkte paa mig den Dag, og jeg havde selv en levende Følelse af, at det var en stor Gerning, som jeg nu indviedes til. At den aandelige Indvielse ikke fandt Sted ved denne Lejlighed, forstod jeg nok, men Dagen kunde alligevel synes én betydelig nok.«

Både hans opfattelse af det kirkelige embedsvæsen og »bispestolen« og hans syn på ordinationen skal vi siden vende tilbage til i andre sammenhænge. Her skal kun hans forhold til præsteløftet berøres. Dette løfte — som bl. a. forpligter præsten til »at forkynde Guds ord rent og purt, således som det findes i de profetiske og apostoliske skrifter og i vor danske evangelisk-lutherske folkekirkes symbolske bøger« — hører med til ordinationshandlingen, og Nørgaard må derfor have aflagt det. Men han kan ikke erindre noget derom, hvorfor det hellerikke kan have spillet nogen særlig rolle for biskoppen under den forudgående forberedelse af ordinanderne. »Maaske man vil kalde det

en Letsindighed af mig. Men det er aldrig faldet mig ind, at det betød noget virkeligt,« skriver Nørgaard. Det kunne det komme til, hvis han en dag kom til at føle sig i tvivl om, hvorvidt han var kommet helt bort fra den historiske linje, som i vort kirkeliv begynder med reformationen, og ellers ikke. Men da det under alle omstændigheder vil være afhængigt af en fortolkning og således kunne bruges til at anklage præster med, der ikke efter bispernes mening havde den »rene lære«, kan han udmærket være med til at kræve det afskaffet. Derimod har han ondt ved at forstå de »betyngede sjæle«, som lider så hårdt under dette løfte og mener, at det kan være en hindring for dem i deres gerning. Der skal jo være rimelighed i alting, og muldjordsrealisten i Anders Nørgaard reagerer åbenbart overfor en så overjordisk ansvarsfølelse.

Og nu skulle han så til at begynde på det, han selv kalder sit egentlige livsværk.

Tiden i Vilstrup blev ikke lang, men det blev en lykkelig forårstid, fuld af løfter.

Og dog begyndte den temmelig ildevarslende.

Nørgaard forstod siden, at der i modtagelsen af en ny præst ligger en virkelig opgave for menighedsrådet, »der saaledes kunde komme til at gøre virkelig Nytte«. Da han den 5. februar 1908 i skumringen ankom til Eltang station for at begynde »sit egentlige livsværk«, havde han hverken mundtligt eller skriftligt været i forbindelse med nogensomhelst. Ingen vidste, at han kom, og selv anede han ikke, hvor han skulle henvende sig. Imidlertid spurgte han naturligvis om vej og var så heldig at få følgeskab med to unge mennesker, der netop skulle til Vilstrup, og hvoraf den ene ovenikøbet var søn af kirkesangeren lærer Knudsen, som også var medlem af menighedsrådet.

Der kom dog også af dette indtog et mindre godt resultat, hvis pinagtighed måske kun tilfulde kan forstås af en vendelbo, som er vant til helt at orientere sig efter verdenshjørnerne, ikke efter »højre« og »venstre«, og i givet fald kan få bud om at hente en ting i »den vestre ende af skuffen i det østre skab på det nordre kammer«. Lad Nørgaard selv fortælle:

»Der laa vældige Snedriver, som havde fyldt Vejene mellem de høje Hegn, saa vi kunde næsten intet se, og Mørket faldt snart paa, saa alt var meget vildsomt. Følgen blev da ogsaa den, at jeg ikke kunde klare mig Verdenshjørnerne, og i hele min Vilstrup-Tid vendte

lidt forkert til stor Gene for mig. Jeg syntes, Vejen gennem Landsbyen gik Sydøst-Nordvest, skønt jeg godt vidste, at den gik lige Syd-Nord. Blot jeg kom forbi min Nabos Gaard eller Sønden ud af Vilstrup, op paa Kirkevejen eller lidt ud paa Marken, vendte jeg rigtigt, men jeg kunde ikke komme til det nede i Byen. Det er i det hele ikke let at blive ret vendt, naar man først er kommet galt ind i noget. Det har jeg senere lagt Mærke til paa saa mange andre Omraader. Jeg kom aldrig til at vende rigtigt i Vilstrup.«

Heldigvis indskrænkede denne utvivlsomme pine sig til det rent fysiske, for han fik i en, i betragtning af sin ungdom, vistnok usædvanlig grad lov at være præst på dette sted, og den mere end opvejedes af hans glæde over det herlige landskab med de storslåede udsigter — mod syd helt til Skamlingsbanke med vartegnet for den danskhed, som ikke havde afskrevet det tabte land. Og han kom til både at respektere og holde af de folk, som beboede det, stærke, særprægede mennesker med egne standpunkter, enten for — eller imod. Skarpe kanter havde de, som kunne afstedkomme strid; men de var djærve og trofaste.

Kirkesangeren var altså den første, Nørgaard kom i forbindelse med, en dygtig og betydelig mand, som han kom til at sætte stor pris på. Hos ham tilbragte han sin første nat for derefter at blive indlogeret samme sted som sin forgænger: hos »Madam Hansen«, som han betegner som sognets mærkeligste menneske, men også som en, der ikke vidste alt det gode, hun skulle gøre ham.

Også sognepræsten Julius Plesner var en ejendommelig og god mand, en personlighed af få ord, som ikke havde så let ved at blive rigtig vurderet af folk på de egne, men redelig, klar og fast i sine synspunkter — som kirkeligt var grundtvigske — der kunne blive hævdet med skarphed også overfor venner. Anders Nørgaard gemte blandt sine papirer et brev, hvori Plesner endog meget skarpt irettesætter ham for hans standpunkttagen i spørgsmålet om en kommende kapellanboligs beliggenhed, et af stridsspørgsmålene de to sogne imellem. Ikke destomindre mindes Nørgaard ham i sine erindringer med stor taknemlighed som en god hjælper fra den første dag, og de blev altid senere ved at stå i et venskabeligt forhold til hinanden.

Plesner indsatte sin hjælpepræst ved gudstjenesterne søndag den 9. februar 1908 og gjorde sit til, at han fik en god indgang. Det støttede naturligvis også, at Helene var med, og en bror til Nørgaard.

Han begyndte alligevel sært beklemt. Han var jo nok vant til at tale, men alligevel: »Hvilke Forudsætninger havde jeg vel for at være Præst? Ja, en god Villie, men ingen Modenhed hverken i den ene eller anden Retning.« Da blev han hjulpet af følelsen af, at alle de mange kirkegængere, som var mødt, så på ham med venlige øjne, og sognepræsten ikke mindre.

Sognemenigheden var temmelig broget, og så skarpt som linjerne var trukket op på disse egne med den stærkeste modsætning mellem Indre mission og grundtvigianere, kunne det ikke undgås, at missionsfolkene på forhånd var uvenligt sindede overfor den grundtvigske kapellan; de kom idetheletaget kun i kirken, når de skulle have et barn døbt eller ønskede at gå til alters, idet de var oplært i, at enhver præst, som var ordentlig beskikket, nok kunne gøre tjeneste ved døbefont og nadverbord, selvom han ellers var ubrugelig. Men Nørgaard var dog ikke på krigsfod med Indre mission, som han siden skulle opleve det i Skanderup; og der var en del udmærkede folk, som havde modtaget påvirkning fra grundtvigsk side, der mødte trofast i kirken og blev hans bedste støtte, ja flere af dem hans venner for livet. Endelig var der en hel del, som hverken var påvirkede af den ene eller den anden af retningerne, men kom ham meget venligt imøde. Særlig de unge fik han tag i; de kom fra de forskelligste hjem bortset fra de indremissionske, og han havde den glæde, at de ikke blot kom til stadighed til møderne i den ungdomsforening, han havde overtaget fra sin forgænger, men også var dem, der fyldte bedst op ved gudstjenesterne.

Da pastor Plesner blev forflyttet til Vendsyssel, var Nørgaard et godt halvt års tid konstitueret som sognepræst for det store pastorat, og uden tvivl var Vilstrupårene i det hele ikke blot en lykkelig, men også en lærerig tid for ham, som hjalp ham til et retfærdigt og sundt syn på sognemenighed og valgmenighed. Han kunne senere godt tænke sig at blive sognepræst for at komme til Sønderjylland efter genforeningen. —

Endelig var Vilstrupperne nået så vidt med opførelsen af en kapellanbolig i deres sogn, at Nørgaard og Helene kunne få deres drøm om eget hjem og fællesskabet om arbejdet opfyldt. Ganskevist skulle de af deres løn på 1600 kr. betale de årlige renter af byggesummen, men alligevel —. Den 1. september 1908 blev de viet i Taps kirke lige nord for den daværende grænse, hvor folk, der ellers skulle vies på den tyske

side, men af en eller anden grund foretrak at ty over grænsen, ofte søgte hen. De blev viet af pastor Ring, hos hvem Helene havde været i huset en tid. Da de kom hjem efter en bryllupsrejse til Norge, havde beboerne foranstaltet den festligste og hjerteligste modtagelse; de holdt fest for parret i skolen, hvor de fik overrakt gaver, og havde rejst en vældig æresport foran indgangen til den ny præstebolig, hvortil de efter festens slutning fulgte dem, og hvor de tog afsked med de to lykkelige med »Dejlig er jorden«.

Ja, lykkelige var de ved endelig at stå ved målet:

»Det er en lykkelig Følelse at kunne drage ind i sit eget Hjem. Det var en af Livets skønneste Drømme virkeliggjort for os. Jeg husker, hvorledes vi gik omkring i de tre Stuer, der var nedenunder, og de tre Kamre, der var ovenpaa. Vi følte os over al Maade lykkelige — og vi havde Grund dertil.«

Endelig var livets fest rigtig begyndt!

Anders Nørgaard slutter sit tilbageblik over Vilstruptiden med disse ord:

»Det blev imidlertid kun henimod to Aar, vi fik vort Hjem der. Stillingen var foreløbig, det vidste vi og alle. Alligevel var det forunderligt, saa hurtigt vi levede os sammen med Folk, følte os hjemme iblandt dem og lærte alle at kende. Det er noget, som hører den unge Alder til ..... Vi blev ved stadig at holde Forbindelsen med vore Venner i Eltang-Vilstrup ved Lige og holder den endnu.«

Ja, den holder den dag idag mellem dem, som er tilbage.

VED GRÆNSEN

Fra Vilstrup kunne man se støtten på Skamlingsbanken, der står som et symbol på Koldingegnens særlige karakter, folkeligt og nationalt. Her har vor nationalitetskamp i Sønderjylland sat sit præg vel mere end andre steder i landet; her lå jo »de otte sogne«, som fra gammel tid hørte til hertugdømmet Slesvig, og møderne på Skamling og i Skibelund krat har samlet folk, ikke alene fra egnen, men fra hele landet, og både fra nord og syd. De grundtvigske højskoletanker har også mange steder haft god jordbund.

Som nationalt og folkeligt, således kirkeligt.

Det kirkelige liv har været levet stærkere her end i det meste af det øvrige Danmark. Især i Hjarup, halvanden gammel dansk mil sydvest for Kolding, blomstrede den »gudelige vækkelse« med Peder Larsen Skræppenborg som hovedmanden; herfra missionerede den særlig i Jylland. Og i dens spor groede det grundtvigske liv frem, først og fremmest med Askovlærerne som talsmænd, men også ved en række betydelige grundtvigske præster som Jens Lassen Knudsen i Lejrskov — Jakob Knudsens far —, Ludvig Wagner i Seest og Hey i Alminde, der blev Nørgaards nabopræst og provst i Vilstrup og siden hans beundrede ven. Men også Indre mission havde overordentlig stærkt tag i egnens folk, ja trekanten Vejle-Kolding-Fredericia var vel et af de steder i landet, hvor den var stærkest. I Fredericia sad i Nørgaards tid Indre missions formand provst Zeuthen, i Sønder Bjært og Skanderup brødrene Otto og Carl Moe — sidstnævnte senere Zeuthens afløser som formand.

Det er tidligere berørt, at Anders Nørgaard i Vilstrup fik lov at være præst i en grad, som må kaldes usædvanlig i betragtning af, at han ikke var fyldt syvogtyve år, da han tiltrådte. Hans første prædikener, som der i et senere kapitel vil blive meddelt prøver på, viser en

mærkelig modenhed, trods hans egen påstand om det modsatte, en forkyndelse af Helligånden og af den faste grund i menigheden, hvor vor Herre møder os og taler livets ord til os, som ikke virker tillært, men som noget, der er vundet gennem personlig kamp med angst og tvivl.

Dette er vel baggrunden for en henvendelse i begyndelsen af året 1910: om han kunne tænke sig at blive præst for en valgmenighed, som man tænkte på at oprette i Hjarup og Skanderup. En del familjer havde tegnet sig som medlemmer, og man var allerede så vidt med forberedelserne, at man så sig om efter en præst; denne sag var lagt i hænderne på nogle landmænd — Olav Olsen, Hjarup, H. F. Beck, Skanderup, og Aksel Høyer, Vissingsminde, — og de var nu blevet enige om at opfordre ham, Anders Nørgaard. »Der var noget, som sang i mig,« skriver Nørgaard. Han var glad for at være i Vilstrup, men han kunne jo ikke blive der, og han havde lysten i sig til at blive præst for en sådan fri kreds.

På den anden side var der også betænkeligheder. Hvad var det for folk, som ville danne valgmenighed? Der gik på egnen det ord, at der fandtes tre slags bønder: almindelige bønder, fremskridtsbønder og de Hjaruppere! Og det var jo i Skanderup, at Carl Moe var præst, han, der var viden berømt for sine skarpe ord og hårde domme. Var det så ikke mere opposition mod ham og den stærke, mørke Indre mission end virkelig kirkelig trang, der nu førte til oprettelse af en valgmenighed? Nørgaard vidste jo nok, at der havde været mange sognebåndsløsere i Skanderup til Johannes Clausen i Vonsild og især til Axel Helweg i Askov, som lige fra Askov valgmenigheds oprettelse havde prædiket regelmæssigt i Skanderup kirke; og også, at den gudelige vækkelse både var opstået og havde haft sit centrum i Hjarup. Men kunne han så selv magte et frit menighedsarbejde under disse anspændte forhold, som måske endnu ingen valgmenighedspræst havde kendt magen til?

Alle, som han spurgte til råds, rådede fra. Hans sognebørn bad ham om at blive. Fra et halvt hundrede familjer i Lilballe i Eltang sogn modtog han en adresse med løfte om årlig at tilskyde en ikke ubetydelig sum til hans knappe løn. Men da den nystiftede valgmenighed vedtog en enstemmig opfordring til ham, sagde han og hans kone ja. Det var umuligt at trække sig tilbage, så vidt som sagen var kommet. Men egentlig havde det vist også hele tiden været hans mening at give dem sit ja, og der var befrielse deri, da terningerne nu endelig var kastet.

Der blev købt hus til præstefolkene i Skanderup, skrevet ansøgning om kongelig anerkendelse af Hjarup-Skanderup valgmenighed og stadfæstelse af Anders Nørgaard som dens præst, den kongelige resolution kom, og den 9. maj 1910 rejste han og Helene til Skanderup.

De syv og et halvt år, Anders og Helene Nørgaard var præstefolk på dette sted, var en umådelig lykkelig tid for dem, fuld af arbejde, kamp, grøde, liv og megen glæde. Alle deres tre børn kom til verden her: Svend Aage allerede halvanden måned efter tilflytningen, Inger Bohnfeldt fem år senere og Frederik Bohnfeldt nogle måneder før de rejste derfra.

Kredsen i Hjarup var ikke stor — der var kun ca. tyve familjer — men ved gudstjenesterne i deres kirke mødte de næsten altid mand af hus, og ikke sjældent var også alle kirkegængerne til alters. Der var nogle få familjer af ældre, men ellers var det mest helt unge folk, som altså havde taget arven op. »Min Hustru og jeg,« skriver Nørgaard i erindringerne, »kom i et saadant Forhold til disse Hjaruppere, at vi vel neppe mere i Livet kan blive saa hjemme blandt Mennesker, som vi var blandt dem.« Under vanskelige kår havde denne lille menighed holdt fast ved det oprindelige, som Peder Larsen Skræppenborg havde været fødselshjælper for og gode grundtvigske præster fået lov at udvikle og pleje.

Nørgaard fortsætter:

»I Skanderup var Forholdene ikke saa lidt anderledes. Der laa ikke en gammel grundtvigsk Bevægelse bag ved Valgmenigheden. Skanderup havde, før den stærke Indre-Missionsbevægelse brød frem efter Pastor C. Moes Komme til Sognet 1885, været en »død« Egn. Der var enkelte Familier, som var med i Hjarupbevægelsen, men ellers var alt som i Rationalismens Tid ..... De fleste i Skanderup var tilflyttede fra andre Steder, da vi kom derhen. Derimod var de allerfleste i Hjarup gamle Slægter. Denne stærke Tilflytning af Folk udefra havde naturligvis ogsaa ført en Del Mennesker dertil, som var paavirkede af den grundtvigske Strømning ..... Men en meget stor Part af Sognebaandsløserne var Folk, der ikke kunde være med i den stærke Indre-Missionsbevægelse. De vilde sikkert fra først af hellere have set mig som deres Sognepræst end deres Valgmenighedspræst. Dog skal jeg ingenlunde klage over disse Folk, der ikke af Princip var Valgmenighedsfolk, de var baade trofaste og redelige. Efterhaanden fik de Smag paa, hvorledes Fællesskabet i en fri Kreds kan være noget værdifuldt. Skanderup var

et stort Sogn, og Sognebaandsløserne var mange. Vi kunde under gunstige Omstændigheder helt fylde Kirken. Men helt den samme Farve over Livet blev der aldrig i Skanderup som i Hjarup.«

Også i Vamdrup og Seest havde valgmenigheden medlemmer, men den største tilgang kom dog fra Andst, det store sogn umiddelbart vest for Skanderup. De havde ikke så lidt missionsbevægelse derovre, men hellerikke få var påvirkede mere eller mindre fra grundtvigsk side, nær som man jo var både ved Askov og Skanderup. Da de kort efter Nørgaards ankomst fik en meget udfordrende indremissionsk præst, der bl. a. havde oprørt dem ved en bestemt begravelse, som gav årsag til umådelig forargelse og polemik i aviserne, bad de ham om at betjene dem som præst. Nørgaard skriver:

»Jeg var langtfra begejstret ved Tanken om, at jeg maaske skulde være Præst for en hel Del misfornøjede foruden dem, jeg allerede havde i Skanderup ..... Men Enden paa vore Forhandlinger blev, at jeg skulde betjene dem, saaledes at jeg tog over i Andst Kirke 1 eller 2 Gange om Maaneden, og de skulde løse Sognebaand til mig. Naar jeg tog imod dem, skyldtes det for det meste, at jeg aldrig har haft let ved at sige nej til Folk, selv om jeg egentlig helst vilde. Jeg kom nu ikke til at fortryde mit Ja til Andst, tværtimod, der blev efterhaanden en baade stor og festlig Kreds derovre ...

Nu havde jeg altsaa tre Kirker at prædike i, egentlig tre forskellige — og temmelig vidt forskellige — Kredse at betjene, saa jeg havde rigeligt af Arbejde. Naar jeg tænker tilbage paa de første Aar i Skanderup, saa er der en underlig Festglans over dem, men det skyldes ikke mindst det Arbejdstempo, der var over Dage, Uger, Maaneder og Aar. Jeg sled i det tidlig og sent. Neppe forstaar jeg nu, hvorledes jeg saadan kunde komme rundt i de mange forskellige Hjem, tale med Folk, være med ved saa mange Lejligheder. Jeg var paa Færde tidlig og sent. Rundt omkring i Forsamlingshusene, som der var adskillige af, holdt vi Møder og Sammenkomster. Vi samledes en Gang om Maaneden til Menighedsmøde, hvor de kom fra alle Kredsene, den eneste Lejlighed, hvor de alle kom sammen. Jeg holdt Møder særlig for Ungdommen og var naturligvis bestandig anden Taler ved Efteraarsmøderne de forskellige Steder indenfor mit Omraade.

Noget af det, der betød meget for mig i den Tid, vi boede i Skanderup, var Grænsens Nærhed. Fra Præsteboligen kunde vi se Skovene i Stepping og Jels paa den anden Side af Grænsen. Efterhaanden som

der kom flere Familier med i Vamdrup og Ødis og Lille Andst, kunde jeg under min daglige Færden og i min Gerning komme til Grænsen. Jeg kunde fra Skanderup meget let tage over Grænsen, og jeg gjorde det. Der var ikke mange Steder i Sønderjylland, hvor jeg ikke kom og talte i Forsamlingshuse og Hjem. Disse Ture er noget af det, jeg mindes med størst Glæde og Tak, naar jeg ser tilbage over svundne Dage. Det, jeg havde begyndt med, da jeg i min Forlovelsestid og senere i Vilstrup kom derned, blev her fortsat, og Sønderjylland voksede i mig.«

Det danske arbejde dernede havde jo i betydelig grad et illegalt præg og rummede momenter af spænding og sport, ængstelse og dumdristighed, alvor og humor — akkurat som den illegale mødevirksomhed herhjemme mellem den tyske ørns klør tre årtier senere. Ligesom denne blev den også jo længere des farligere.

En dag sidst i juli 1914 under en foredragsrejse i Nordslesvig var Nørgaard på Broager land. Han skulle have talt i Ullerup, men indbyderne turde alligevel ikke holde mødet, og han havde derfor en dag fri til at gå omkring i Dybbøl skanser og på egnen deromkring. I den stærke sommerhede, der lå over landet i de dage, fik han lyst til at bade og gik derfor ned til Vemmingbund. Derfra kunne han se ud til indløbet til Flensborg fjord; dèr lå en stor tysk flådeafdeling og holdt skarpskydningsøvelser. Da han gik tilbage mod Sundeved, kom der en større afdeling soldater marcherende ud ad Gråstenvejen, og han kunne da ikke lade være med at sige ved sig selv: Gid I dog marcherede af og aldrig mere kom tilbage! Lidet anede han, at hans ønske i virkeligheden var ved at gå i opfyldelse.

Det var den første verdenskrig, der, uden at nogen anede det — hellerikke de senere bagkloge — stod umiddelbart foran sit udbrud. Nørgaard nåede hjem i et af de allersidste tog, hvis passagerer ikke skulle visiteres.

Det virkede overvældende, utroligt lammende på begge sider af grænsen, da det endelig var en kendsgerning, at krigen var kommet. Den aften, vort eget mandskab blev indkaldt, var Nørgaards sammen med en anden familje i besøg hos forstander Palle Kirks på den endnu knap færdige Skanderup efterskole og blev herfra vidne til, hvordan de indkaldte fra byen tog afsked — nogle for at gå mod nord, men også mange imod syd. På dette tidspunkt turde de værnepligtige til Tyskland endnu ikke lade være med at rejse over grænsen og melde sig. Senere, da man forstod, at krigen ikke ville være forbi i en hast,

blev det anderledes. Da begyndte der også at komme adskillige fra Sønderjylland og længere nede fra over, de såkaldte faneflygtige.

Blandt de tysk indkaldte fra de allerførste dage var Helene Nørgaards eneste bror, som var med både ved Liège og i Marneslaget, og lidt senere kom også en svoger til, der gjorde krigen med ved den russiske front. En fætter til hende, som på et noget senere tidspunkt ventede sin indkaldelse, sprang derimod over grænsen og reddede sig. Efterhånden blev den illegale overgang til en stadig tættere strøm. Hvor tæt end vagtposterne stod, lykkedes det stadig nogle at slippe over til Danmark. Soldater på orlov. Krigsfanger.

Nørgaard selv kunne i det første par år vedblivende komme legalt til Sønderjylland, selvom der sommetider skulle »fiduser« til; senere blev det sværere at få pas. Allerede under det første besøg dernede efter krigsudbruddet modtog han et stærkt indtryk af den underlige dystre stemning, der rugede overalt. Man talte i hjemmene så underlig dæmpet. Det var, som om der overalt kunne være fjendske spioner, der lyttede til det, man sagde. Engang, da hans svoger var hjemme i Haderslev på orlov fra fronten, holdt de altergang i hjemmet for låsede døre og nedrullede gardiner. Det var en mærkelig fest, som vi herhjemme siden kunne komme til at opleve magen til, men Nørgaard mindedes, da han nedskrev erindringen, ikke at have deltaget i eller gjort tjeneste ved så mærkelig en altergang. En rejse til Berlin med en uges ophold i byen i august 1915 — på indbydelse af H. P. Hanssen, som skulle have besked om en grænseflugtssag — gav ham et broget indtryk af krigsgalskab, sejrsrus og nød og af en militær styrke, som intet syntes at kunne stå for. —

Arbejdslyst og arbejdsglæde prægede Nørgaardernes Skanderuptid. Men også smerte, angst og det »urimelige håb« for Danmark og for de danske »på den anden side«. *Grænsen* hører med i billedet; den dannede ligesom den ene væg i deres livsrum. Hørte med til deres danske trosliv, til deres håb og deres kærlighed.

Forholdet til Indre mission var en anden af rummets vægge. Vi lader igen Nørgaard selv fortælle:

»Den ualmindelig stærke Indre-Missionsbevægelse kunde jeg intet faa med at gøre. Alle Missionsfolk skulde simpelthen betragte mig som en vantro Mand, en Lejesvend, som en sagde til mig engang, fordi jeg fik Løn af disse Mennesker, som havde valgt mig. Da jeg gjorde opmærksom paa, at C. Moe fik tre Gange saa meget og derfor saa i al

Fald ikke kunde siges at være mindre Lejesvend, kunde han slet ikke indrømme mit Arguments Rigtighed, thi det var jo Staten, der betalte ham. Mit Arbejde blev betragtet som en »Dødens Tjeneste«, som Pastor C. Moe udtrykte sig ..... ved en Barnedaab hos en af vore Naboer. Og Valgmenigheden blev betragtet som den rene Ugudelighed ..... Meget forbausede var de over, at jeg f. Eks. holdt kirkelige Blade, thi de mente, at jeg kun brød mig om det verdslige.

Jeg er tilbøjelig til at tro, at intetsteds i hele Landet var den Indre-Missionsbevægelse saa stærk som paa Skanderupegnen ..... Skanderup var Centralen, og C. Moe var Generalen. Ikke blot var Kirken propfuld Søndag efter Søndag, men deres store Missionshus fyldtes ogsaa, og de store Efteraarsmøder, kaldt Harboøremøder, fordi der da kom en Del Gæster fra Harboøre,*) samlede Masser af Mennesker. Et saadant Møde varede altid to Dage og satte hele Egnen i Bevægelse ..... Der var noget stærkt over denne Bevægelse. Men vanskeligt kunde det være at faa Klarhed over, hvor meget denne Styrke skyldtes den utvivlsomme Vækkelse, og hvor meget den stramme Organisation, der omspandt og overvaagede de enkelte. Vor Vadskekone, der tilhørte Indre-Mission, fortalte ..... at hun havde modtaget Bebrejdelser, fordi hun vilde vadske hos os. I det hele holdt den skarpe Organisation disse Folk indenfor meget snævre Grænser og forledte dem til at bruge alskens uaandelige Midler over for andre Mennesker. De tvang ved Boykotning en Bager til at tage sin Sognebaandsløsning tilbage o. s. v. Pastor C. Moe selv var altid personlig elskværdig overfor mig, naar vi traf hinanden. Han lagde ingen Skjul paa, at han ikke havde den allermindste Tiltro til, at vi virkelig vilde leve Kristenliv. Engang, sagde han til mig, har Grundtvigianerne været Guds Børn i Danmark, men det er meget længe siden; nu er de gennemsyrede af den modbydeligste Verdslighed. Det er nogle løjerlige Mennesker, sagde han engang ved en Gudstjeneste i Ødis Kirke, thi de render omkring i deres Forsamlingshuse, saa de er færdig ved at brække baade Arme og Ben, og saa synger de endda: Stol paa Gud, om det end ser broget ud ..... Naturligvis var Valgmenigheden ham en Torn i Øjet. Han var noget af et koldt juridisk Hoved. Det mindste, jeg kom til at overtræde de strengt juridiske Former, saa var han der ..... Før Loven om Kirkernes Brug holdt han haardt paa, at der ikke maatte være

*) hvor Moe havde været præst. Forf. anm.

Gudstjeneste i Kirken, med mindre der var indtegnet Altergæster, og det skulde gøres til ham. Ved en bestemt Lejlighed maatte Helweg døbe et Barn oppe i Kirken, og hele Forsamlingen maatte saa gaa ned til et Hotel i Lunderskov, hvor Helweg prædikede. Moe holdt paa, at var der ikke hos ham indtegnet Altergæster, havde de ikke Ret til at holde fuld Gudstjeneste .....

Jeg kan ikke sige, at hans Adfærd pinte mig. Vi havde jo vort Regulativ for Brugen af Kirken. Min Natur var ikke saa sart, at jeg kunde lade mig alt for stærkt paavirke af de enkelte Ting, han gjorde og sagde. Men alligevel var der noget ubehageligt ved hele det overspændte Forhold, der altid var imellem Valgmenighedsfolkene og Indre-Mission. Intet som helst kunde de være fælles om ..... Moes Teori var, at der skulde sættes forsvarligt Skel i alle Sager, ogsaa de økonomiske. Og Folk lystrede ham blindt .....

Som Forholdene var paa Skanderupegnen, var der ikke andet at gøre end at arbejde og leve hver for sig. Jeg bestræbte mig altid for, at jeg ikke i min Tale skulde komme til at uddybe Modsætningerne og derved bidrage til, at vi blandt os skulde leve for meget paa de andres Fejl. Faren ..... var meget nærliggende, saa meget mere som en stor Part af Valgmenighedens Folk jo ikke havde sluttet sig til Valgmenigheden, fordi de helst vilde leve deres Liv under denne Form, men fordi de ikke kunde have med Missionen at gøre og alligevel ikke kunde undvære at være med i et Menighedsliv.«

Trods det unge mod havde forholdet til Indre mission nok alligevel sin andel i, at Nørgaards ikke blev i Skanderup resten af hans levetid. Under hele sin Skanderuptid har han, mener han selv, levet med en følelse af, at han ikke kunne blive der altid. Og han spørger sig selv hvorfor — og svarer: måske kom det af, at forholdene, da han tiltrådte, syntes så usikre; måske også, at forholdene, f. eks. den stadige krig fra Indre missions side, var så unormale. Men alligevel faldt det ham aldrig ind at søge andetsteds hen. En enkelt gang fik han opfordring til at søge et bestemt embede, men følte sig sletikke fristet dertil.

Det, som omsider fik ham til at tage imod en opfordring fra anden side, var ikke mangelen af »normale« forhold, men savnet af en *kirke,* hvori de tre valgmenighedskredse, der hver brugte sin sognekirke og i grunden ikke havde meget med hinanden at gøre, kunne *samles.* De månedlige menighedsmøder var ikke tilstrækkelige hertil. Men når han en gang imellem slog på det overfor kredsene, var det en helt

uforståelig tale for de nioghalvfems af hundrede. Vi har jo sognekirkerne! blev der svaret. Og Nørgaard turde ikke presse noget igennem, fordi han var klar over, at skulle det engang lykkes at få en kirke, så måtte den opfylde et krav fra menighedens side og ikke et ønske hos præsten. Derfor kunne ethvert håb hos ham om opførelsen af en fælles kirke foreløbig kun blive et fromt ønske.

I efteråret 1914 fik man, særlig på Nørgaards initiativ, en efterskole i gang i Skanderup by, et led i kæden af skoler langs grænsen, som skulle bringe ungdom fra den anden side sammen med ungdom på denne side, føre den ind i dansk folkeliv og menighedsliv og styrke båndene mellem riget og det tabte land ved at smelte de udlændige sammen med det danske folk. Nørgaard fandt to mennesker til at lede den: Palle Kirk og hustru, og det førte ikke alene til et varmt venskab mellem de to familjer, men også til, at den adspredte valgmenighed fik et fast samlingssted, der føltes som et fælleseje, fordi de fleste af medlemmerne havde bidraget til skolens opførelse og havde aktier i den. Når valgmenighedskirken i Skanderup senere kom, skyldtes det sikkert mere end noget andet denne skoles beredelse af jordbunden, dens sammensmeltende virkning på de tre kredse. — Men den kom ikke i Nørgaards tid. Og selvom efterskolen kom til at få meget stor værdi for hans præstegerning og menighedens liv i det hele, så han kan skrive, at han ikke kan tænke på de dejlige Skanderupår uden at tænke på dén også, så *var* den jo ikke en kirke. Den gjorde sin Johannes Døber-gerning, men det var mødet med Herren selv, som alene kunne samle og gøre hans folk til ét.

Skanderup-Hjarup valgmenighed var så langtfra en isoleret enklave i den gamle grænseegn, at den tværtimod stod i en frugtbar forbindelse til alle sider, bortset naturligvis fra Indre mission. Nørgaard blev allerede i Vilstrup medlem af et præstekonvent, som Johs. Clausen i Vonsild havde samlet, og de fleste af dets grundtvigske præster — som Koldingegnen dengang var særlig velforsynet med — blev hans venner og hjalp ham til stadighed ved de store månedlige menighedsmøder. Af dem skal kun enkelte nævnes her: den gamle pastor Jessen i Ødis, hvem Nørgaard betegner som et sjældent menneske, en mærkelig dyb og varm prædikant, Paul Hedemann, som altfor tidlig måtte tage afsked for dårligt helbreds skyld, og provst Chr. Gad i Veerst, senere forflyttet til Hornslet. Med denne hjertensgode og muntre mand med en ikke helt almindelig appetit på livets materielle goder indgik

han et ejendommeligt broderskab, der varede, indtil »Broder Gad« — som han altid kaldte ham — døde som emeritus i Odense, og han måtte begrave ham. De fartede senere adskilligt sammen i det sydlige udland og andre steder. Nørgaard omtalte ham altid spøgefuldt, med sit karakteristiske blink i øjet, og var fuld af herlige historier om ham. — Engang, det var vistnok i en lille tysk by, opdagede han under en spadseretur med ét Broder Gad på et lidt uventet sted: han havde taget frikvarter i en karussel, hvor han havde taget plads med sin evige bowlerhat og store cigar og så meget fornøjet ud. Da Nørgaard efter at have fået ham ned spurgte ham, hvordan han dog kunne finde på denslags, tilstod han, at det altid havde været hans hemmelige svaghed at køre i karussel, men hjemme kunne han jo desværre ikke så godt tillade sig det ..... Det er vistnok et af skæbnens små elskelige smil, at netop disse to brødre skulde fatte kærlighed til klostret Notre Dame de Tamié i Savoyen — af trappistordenen, den evige tausheds — og i en hel uge være dets stumme gæster!

En af de ejendommeligste og betydeligste af egnens grundtvigske præster var Valdemar Brücker, dengang valgmenighedspræst, senere frimenighedspræst, i Ågård. Også med ham havde Nørgaard lejlighedsvis at gøre. Han siger i sine erindringer, at han var højt anskrevet i sin egen menighed, og giver så følgende karakteristik af ham:

»Jeg tror nok, at B. ellers følte sig som en ensom Mand. Folk ansaa ham for en uforbederlig radikal Mand, der med sin hvasse Pen maltrakterede al Slags Hæderlighed. Personlig var B. imidlertid saare elskværdig, aldeles ikke stridslysten, kunde udmærket taale al Slags Modsigelse. Kundskabsrig og aandfuld, som han var, var det nok værd at være sammen med ham. Skulde jeg nævne det, der synes mig det ejendommelige for ham, var det en ualmindelig Evne til at faa rigtig fat i en Ting, men en slet ikke tilsvarende Evne til at udføre den. Udgangspunktet var for det meste rigtigt, men Vandringen kunde nok blive lidt til en Side. Han var udpræget mærket af, at han havde tilbragt sin Ungdom i »Realismens« Danmark, og havde ikke let ved at se dét, der kom frem efter Aarhundredeskiftet ..... Jeg kunde godt lide B. og mener, at han havde sin Mission. At affeje hans Ord som en yderliggående Stridsmands Indlæg var meget snæversynet.«

I et brev til Aage Møller, hvori Nørgaard omtaler Brückers bog »Grundtvigs kirkelige gerning«, siger han om ham, at han til gavns har forstået Grundtvig kirkeligt-teologisk, ikke alene teoretisk, men

til dels også hjerteligt, så vidt som det kan lade sig gøre for en mand, der af natur er så forskellig fra Grundtvig selv. Folkeligt har han derimod kun forstået ham teoretisk, ikke hjerteligt, måske fordi han også er af et andet dansk stof end den Gamle, halvfjerdsernes mand ned til hjerterødderne. Han mener, at Brücker, hvis han ikke havde været ortodox grundtvigianer i egentligste forstand, ville have sprunget det folkelige fuldstændig over.*) Alt i alt kan man mærke, at denne særegne personlighed har interesseret Anders Nørgaard mere end almindeligt.

Han kom dog til at stå en anden af egnens ældre grundtvigske ordførere nærmere: valgmenighedspræsten i Askov Axel Helweg, som havde været med til at berede jordbunden i Skanderup og også stadig af og til prædikede for ham her. Et fint og følsomt menneske, som den megen strid med Carl Moe havde taget temmelig hårdt på. Da Helweg døde, vikarierede Nørgaard i Askov, og der blev i det hele en nær forbindelse mellem hans menigheder og den gamle menighed her. Fra disse år stammede hans venskab med C. P. O. Christiansen, Jacob Appels svigersøn, og især J. Th. Arnfred, Helwegs svigersøn.

Endelig begyndte i Skanderuptiden det venskab med *Aage Møller,* som skulle få den allerstørste, i virkeligheden umålelige betydning for dem begge. Han og hans hustru Julie, datter af fysikeren, professor Poul la Cour i Askov, var lærerfolk på Skamlingsbanke højskole og begyndte fra 1913 at komme til gudstjeneste i valgmenigheden. Ja, så meget var dette dem om at gøre, at de købte en ældre motorcykel med sidevogn, som i hele sin levetid kun to gange blev brugt til at køre andre steder hen, og som endnu mindes af mange. Skønt ingenlunde lydløs overdøvedes den jævnligt af de to menneskers salmesang, når de glade kørte hjem fra kirke.

Aage Møller har i en artikel: »Anders Nørgaard. Et venskab gennem 30 aar«**) givet en varm og lunerig skildring både af vennen og samarbejdet med ham. Han skriver heri bl. a.:

»Allerede i 1913, da jeg mødtes med Anders Nørgaard, havde han et omfattende kendskab til Grundtvigs skrifter, men han var paa det tidspunkt optaget af det 19de aarhundredes øvrige kirkehistorie. Han læste netop I. P. Mynster. Det var ikke vanskeligt gennem aarene at

*) $^{27}/_{6}$ 1921. I »Grundtvigianismen« II er Brücker udførligt omtalt — se værkets navneliste.

**) Dansk Tunge 1943 nr. 3.

følge Nørgaard i hans studier, idet han gerne fortalte om, hvad han var optaget af. Jeg tror ogsaa, at det læste gennem hans genfortælling ikke blot fæstede sig i hans hukommelse, men det blev samtidig en levende del af ham selv. Han var en ypperlig fortæller og genfortæller, saa det var ikke vanskeligt selvforglemmende at give sig ham i vold time efter time. Og selv nød han at dele med os sin bestandig voksende lærdom; baade han og vi følte, at lærdommen paa denne maade aldrig blev tør eller pedantisk, men stadig mere og mere levende. Derfor gav et samvær med Nørgaard altid et rigt udbytte, men man maatte have tid til at høre ham fortælle, for han fattede sig ikke i korthed. Og naar han saa i timer eller i dage havde fortalt, hvad der for tiden laa ham særligt paa sinde, saa vilde han gerne høre, hvad man havde at sige til det, og derefter begyndte der et samarbejde, som jeg for mit vedkommende aldrig har oplevet magen til med nogen anden. Dette samarbejde gik ud paa at trænge saa dybt som muligt ind i forstaaelsen af menneskeliv, folkeliv og kristenliv ud fra det, der nu var bleven oplyst for os, og naar vi havde vundet den klarhed, som vi ofte brugte Poul la Cours udtryk for, nemlig forstaaelsens glæde, saa drøftede vi planer om, hvordan vi skulde delagtiggøre andre mennesker i den samme glæde. Og jeg tør nok sige, at samarbejdet ofte blev saa inderligt, saa vi ikke kendte forskel paa mit og dit. Og vi brød os heller ikke om at gøre det.«

I året 1916 kom Aage Møller ind i en langvarig åndelig krise, som gjorde hans fortsættelse indenfor højskolegerningen til et afgørende problem for ham, og da var der, siger han, foruden hans hustru to mennesker, som han fik hjælp fra: Anders Nørgaard og J. Th. Arnfred. De tre knyttedes fra da af stadig stærkere sammen i venskab og i et arbejdsfællesskab, som foreløbig drejede sig om at vinde klarhed over kampens mål og midler. »Og der kunde vi,« skriver Aage Møller, »saa forskellige som vi var af natur, være hinanden til stor gensidig hjælp. Det var rige og festlige aar, fyldt af arbejde, drømme og haab.«

Ja, »flid fejred glade fester .....« Dette stemmer også overens med Anders Nørgaards egne erindringer. Det var ihvertfald *det,* han huskede længst — fra årene ved grænsen til Sønderjylland og til kampens tid, som snart skulle følge.

VEJSTRUP

Hen på sommeren 1917 fik Anders Nørgaard efter en gudstjeneste besøg af to mænd, hvoraf den ene var den kendte friskolelærer Emanuel Pedersen fra Kadsebølle på Langeland, der var udsendt af Vejstrup valgmenighed på Sydøstfyn for at spørge, om han kunne tænke sig at blive dens præst. De havde haft nogen strid derovre angående deres hidtidige præst, Døcker, og striden var endt med, at denne var rejst, men nu var de blevet nogenlunde enige om at henvende sig til Nørgaard.

At komme til en gammel, stor valgmenighedskreds, hvis oprindelse skyldtes en stærk åndelig vækkelse, hvor ingen var med i kraft af opposition mod nogen eller noget, men man droges af samlivet i menigheden, var jo hans gamle længsel. Og han vidste ikke af erfaring noget om, at folk af andet og tredje slægtled i en gammel kreds kan være med uden hjerteligt at tage del i menighedens liv, fordi de er født ind i kredsen, og at mange er ført derind ved giftermål og af andre grunde, som ikke egentlig har med menighedslivet at gøre. — På den anden side var der et særegent forhold mellem Nørgaards og deres nuværende menighedskreds, som skyldtes, at de var dens første præstefolk, ligesom de også selv følte det, som den var den første menighed, de helt på eget ansvar havde været præstefolk for. Folk lod dem forstå, at de ikke kunne tænke sig, at de ikke skulle være det mere. Og så var der hjemmet, hvor alle børnene var født, og egnen med grænsens nærhed; det var jo på en måde Helene Nørgaards hjemegn. Men det stod alligevel Nørgaard klart, at han ikke kunne blive i Skanderup, hvis de ikke fik en fælles kirke for valgmenigheden. Ikke sådan, at der skulle bygges kirke straks, men bare man kunne blive enig om, at det var målet; bare menigheden ville sige dét — så ville han øjeblikkelig sige nej til Vejstrupperne og blive der med en følelse af, at det skulle være altid. Spørgsmålet blev selvfølgelig rejst, og der var også mange, der gerne

ville; der blev endog dannet et kirkefond. Men for de fleste var tanken såre fjern, og nogen fælles beslutning blev ikke taget — *kunne* ikke tages.

Nørgaard skød afgørelsen ud, så længe han kunne. Men efter mange overvejelser og et besøg i Vejstrup sagde han omsider ja, på den betingelse, at menigheden skulle være så godt som enig om at vælge ham, og han ville hellerikke være på valg med nogen anden præst. Og da så udfaldet af afstemningen blev kun seks-syv nejstemmer foruden en del blanke stemmesedler, resten ja, var sagen afgjort. Det var ikke længere tid at spørge om følelser. — Og dog skriver Nørgaard:

»Jeg kan ikke tænke mig nogen sværere Tid end den, der fulgte. Nu væltede Tankerne ind paa mig, om det ikke var rent galt, hvad jeg var i Færd med at gøre. Tankerne førte for Alvor Anklage og Forsvar. Var det ikke uforsvarligt af de Grunde, som laa bag vor Færd, at rejse bort fra en Gerning, som jeg var i enestaaende Forhold til, fordi jeg nu engang var denne Kredses første Præst, og vi derfor havde levet os særlig sammen. Og hvorledes vilde det vel gaa nu med den med at faa en Præst. Jeg tror nok, at jeg var meget mere optaget af det end af, hvorledes det skulde gaa os ovre i Vejstrup.«

Onsdag den 5. december 1917 flyttede familjen Nørgaard ind i præsteboligen i Vejstrup, og søndag den 9. blev Nørgaard indsat i valgmenighedskirken ved siden af.

Når man ved, hvordan Nørgaard kom til at elske sin menighed med ømhed, ja, næsten med en elskers kærlighed, der er tilbøjelig til at idealisere den elskede, er det mærkeligt at se, hvor svær begyndelsen var for ham.

Han var, som vi har set, stærkt følsom overfor naturindtryk, og naturen mødte ham fjendsk og lukket. »December Maaned var 1917 saa graa og trist, som den i det hele kunde være,« skriver han i erindringerne. »Dag efter Dag laa en graa, kold Taage saa tæt, at vi kun kunde skimte et lille Stykke frem. Lettede imellem Taagen en Smule, saa dog aldrig mere, end at vi kunde se et Par Kilometer frem, inden Graaheden lukkede for Synet. Jeg havde fortalt min Hustru, at vi vilde faa Udsigt til Vandet fra alle vore Vinduer mod Øst, at vi kunde se Langeland fra Nordspidsen og ned til Tranekær, havde lige overfor os Bøstrup og Egelykke, saa vi kunde sige med Grundtvig: Herlig mangfoldige Syn hen over spejlblanke Flade ..... men jeg tror nok, hun

var ved at tvivle paa min Sanddruhed, thi graat i graat var det hver Dag, og Graaheden stængede for Synet. Trist og graat var ogsaa vort Sind.«

Længslen efter Skanderup, som han kalder sin første kærlighed, spillede naturligvis ind. Men tågen over naturen og hjemlængslen i hjertet var ikke de eneste årsager til tristheden, de følte, og hellerikke de vigtigste. Hovedårsagen var den splittelse og splid, han mødte i menigheden, hvis to foregående præster var kommet bort i utide. Han *ville* ikke blandes ind i den, men det var vanskeligt, for den mødte ham, hvor han end kom frem. »En sagde: Jeg tilhører Laursen, en anden: Jeg tilhører Døcker, en tredje: Jeg tilhører Pedersen,« sukker han med en omskrivning af Paulus' ord til korintherne, men føjer til: »Der var dog den Fordel, at der i al Fald ikke endnu var nogen, som sagde, at de tilhørte mig.«

Nørgaard forsøgte siden at finde ud af, hvordan egentlig denne strid havde fundet indpas, ved at studere menighedens fortid med hjælp fra alle de kilder, der var at finde, og dette studium førte til hans første bog, »Vejstrup Valgmenighed og dens Forhistorie« 1925, som af nogle anses for hans bedste og ihvertfald på grund af sin fremdragelse af nyt vigtigt stof er et værdifuldt kildeskrift for forskningen af den gudelige vækkelse på Fyn.

Men foreløbig var han jo midt i det, og det lå, skriver han, som en midgårdsorm om hans sind, hans hjem, hans arbejde. En dag henimod jul er han lige ved at give op: »Jeg forstod, at Menighedslivet i Vejstrup var sygt, saa det forslog noget. Og jeg tvivlede paa, at Sygdommen kunde læges. Jeg syntes, den maatte føre til Døden. Et Hus, der er splidagtigt med sig selv, kan jo ikke bestaa .....

Ja, men var der dog ikke ogsaa noget andet?« må han da spørge sig selv. »Var alt begravet under Striden? Nej, naar Søndagene kom, saa var det, som det lettede. Thi der var rart at være i Kirken, ikke blot var der mange Mennesker, men de sang, og der var Altergang hver eneste Søndag. Der var dog altsaa noget af Fællesskabet bevaret endnu, hvor haardt end Spliden havde taget derpaa. Det var som at komme fra Graaheden ind i Solskinnet, fra Stridens Kulde ind i Fællesskabets Varme.«

Og lille juledag, da de om formiddagen gik og forberedte sig til jul i præsteboligen, brød solen på en gang igennem tågen, og landskabet lå udbredt i sollys for deres øjne. — »Jeg fik kaldt paa min Hustru og sagt: Se, der er Bæltet, der er Langeland! Kan du se, at det

var der alligevel, at vi kunde se det altsammen fra vore Vinduer! Gudstjenesterne var Solstrejf, der lyste lidt ind i Graaheden, Landet var der jo, blot Taagen kunde lette!« Og han må gå videre med at spørge ikke om de andre, men om sig selv: kunne han selv gøre noget til, at tågen kunne lette? og bliver klar over, at han selvfølgelig ikke kan begynde med at tænke på at give op, men må give sig i kast med opgaven, hvor vanskelig den end kan synes ham.

Der følger her i Anders Nørgaards erindringer — som han jo ikke har tænkt sig læst af uindviede — nogle sider, som ikke kan undgå at gribe den læsende om hjertet. Hårdt går han i rette med sig selv. Han må indrømme, at disse første uger fødte en uvilje i ham, som han længe måtte kæmpe med — mod denne øs natur og folk, ja, selv imod dem, han havde sagt ja til at gøre sin gerning iblandt. Han sammenlignede med alt det, han kom fra, det vældige, åbne jydske landskab, det jydske sind, der jo også var hans eget — og han bekender sin synd: at han overhovedet ville foretage en sammenligning, som i sig selv måtte være helt uretfærdig, da han jo var part i sagen og med sin længsel efter det, han havde forladt, dømte udfra en sindsstemning, der måtte få ham til at se omgivelserne igennem forstørrelsesglas, så at de små ting blev store. Det var noget galt hos ham selv, som måtte bekæmpes, hvis han skulle kunne gøre en gerning som præst: »Der er jo ingenting saa hæmmende og skadeligt i en Præstegerning som at dyrke saadanne Uvilliens Vækster, thi kan man ikke se og glæde sig over, hvad godt der er hos Mennesker, duer man ikke til at være noget for dem. Ja, kan man ikke holde af dem, kan man heller ikke være noget for dem, kan heller ikke bedømme dem rigtigt.«

Og han kom til at holde af dem! Af hele sit store hjerte. På det tidspunkt, da han skriver erindringerne, er krisen overvundet. Han bedømmer menigheden nøgternt, men med kærlighed. Han har hos disse folk fundet en rørende troskab mod menigheden, som de hang ved også midt i striden — det kunne trods alt aldrig falde dem ind at gå deres vej fra den — og en ligeså rørende troskab imod alle de syv friskoler, som havde tilknytning til den. Han har mødt hos dem en kærlighed til deres kirke, som kunne bringe store ofre for at smykke den værdigt. Nørgaard fandt ikke, at det var, fordi de var særligt grebne af valgmenigheds- eller friskoleideer eller egentlig havde »det grundtvigske syn«. Der syntes at være megen tradition deri; men der var også noget mere: alt dette, menigheden, kirken, skolerne, var deres *eget!*

Menigheden skulle jo også have tid til at omstille sig til ham, som han til den, og efter de første fem års tids forløb mener Nørgaard egentlig ikke, at de nogensinde har været virkelig glade for hans måde at forkynde på. Det store flertal måtte sikkert savne adskilligt hos ham, bl. a. en følelse, der ikke var tilbagetrængt eller båndlagt, men havde frit løb, hvad der sletikke lå for ham. Men han har det indtryk, at de ligesom var »trygge« ved at have ham til præst. Og de tog venligt imod ham i kirken som andre steder og tålte, at han talte på sin måde og frit sagde, hvad der lå ham på sinde.

Ja — krisen var overvundet. Han kan nu skrive, at også hjemfølelsen er vokset frem i ham, som årene er gået. Han synes, at partistridighederne efterhånden er visnet, så at han ikke blot er blevet gladere og gladere for gudstjenesterne, men også for de mange sammenkomster rundtom i kredsene, i hjemmene og i friskolerne. Der er kommet velsignelse over hans arbejde.

Men det er fra gudstjenesterne, den er kommet. Når han i den første strenge tid sad bag altertavlen og lyttede til sangen, måtte han sige til sig selv: Her er *alligevel* godt at være, for her bliver i fattige, forkomne menneskesjæle noget til, som kun bliver til i fællesskab. »Alt det bedste bliver kun til i Fællesskabet, i Hjemmets, i Folkets og i Menighedens. Og her var saa meget Fællesskab, at det bedste fik Liv, naar vi var sammen.«

Og han afslutter erindringerne om Vejstrup — formodentlig i 1922 — med disse ord:

»Ja, her var godt at være til Gudstjeneste, selv om noget af Efteraarspræget hvilede over Menighedens Liv i det hele. Jeg kunde derfor arbejde under skiftende Sindsstemninger, men altid med det Haab, at en underlig Genopstandelse af Livet til nyt Foraar og ny Sommer skulde komme, at Gud i sin Naade skulde besøge os, saa Natten kunde blive til Morgen. Her var jo mange, som levede inderligt med i Menighedens Liv, men ogsaa en stor Dødvægt, der nok kunde knuge. Men skulde det ikke ske, at Livet en Dag skulde naa ud og levendegøre ogsaa dem af Menighedens Børn, som var »langt borte«? Med det Haab og den Tro arbejdede jeg under »Sang og Suk og Bøn«.«

Hvilken plads Vejstrup siden skulle få i Anders Nørgaards hjerte, vil vi se om lidt.

*

Der var så meget mindre grund til — trods efterårspræget — at være utaknemlig, som Anders Nørgaard ikke på denne del af Fyn udenfor sin egen menighed kunne få øje på noget, han kunne kalde menighedsliv.

Menighedsliv var for ham samling om dåb og nadver. Hvor mennesker — om aldrig så fattige og forkomne — søgte dem, dér »blev der noget til« i dem ovenfra, et fællesskab, vi ikke selv kan oprette, hvori Ånden gør sin gerning og får os til at glemme os selv, så at det allerstørste kan ske.

Der er åndshovmodige kristne, som har en tilbøjelighed til at hæve menighedslivet i deres egen kreds til skyerne og gøre andres til ingenting. Men sådan var Anders Nørgaard ikke. Han forenede en uvilkårlig skepsis overfor alt og alle, som var »højt oppe«, med en inderlig længsel efter menighedsliv og efter at tjene det, hvor det end fandtes, om i aldrig så fattig en skikkelse.

I det nærliggende Hesselager sad, da Nørgaard kom til Vejstrup, en ejendommelig præst af et usædvanligt format. Det var L. H. Carstensen, som til hans sorg allerede i 1920 flyttede til Vartov som præst for den nystiftede valgmenighed. Han skriver om denne, at han var udrustet med en redelighedssans, der gjorde ham angst for i sin gerning at bruge noget andet middel end Ordets eget, og at Carstensen gav ham ret i hans bedømmelse af egnens åndelige liv — og med sjælden ydmyghed drog konsekvensen heraf. Engang sagde han til Nørgaard: »Ja, her er ikke meget åndeligt liv, men det, her er, må helst samle sig om Vejstrup,« og han handlede derefter, så' uden uvilje — ja, tværtimod — på, at folk fra hans sogn sluttede sig til valgmenigheden, og blev Nørgaard en villig hjælper ved gudstjenester og møder.

Hans efterfølger i embedet, Juul Nyholm, blev ligeledes en god ven og medarbejder, men døde allerede efter et par års forløb, og da følte Nørgaard sig kollegialt sat ene. Der var i de første seks år ingen andre af egnens præster, der ønskede at have nogen forbindelse med valgmenigheden, og det var et stort savn for ham, der jo i Skanderup havde været forvænt i så henseende. Vel kom han straks ind i et konvent af ti grundtvigske familjer fra hele Fyn, omfattende bl. a. valgmenighedspræsterne, og det var oplivende at komme i denne kreds. »Men,« sukker han, »de var jo ikke lige ved Haanden.«

I de nærmest følgende år ændrede forholdet sig noget, idet der kom to nye præster til Sydfyn, den hidtidige forstander for Sorø højskole, A. D. Dalsgård, og Nørgaards studenterkammerat, en overgang tillige

hans kollega som højskolelærer i Vrå, H. C. Andersen. Disse to mænd, som fik deres gerning henholdsvis i Egense og Vester Åby, stod i et venskabsforhold til Nørgaard til hans død, Dalsgård tillige i et medarbejderskab, idet han tog sig på at læse korrektur på Nørgaards bøger. Med årene blev også provst V. Clausen i Ollerup hans gode ven.

Ikke alene var Torkild Skat Rørdam i Ryslinge som Nørgaard medlem af det føromtalte grundtvigske konvent, men Nørgaards og hans valgmenighed — landets ældste og største — grænsede op til hinanden på hele strækningen mellem Nyborg og Svendborg. Det gjorde, at Nørgaard fik »Ryslingesagen« tættere ind på livet end de fleste andre udenfor Ryslinge valgmenighed, og han omtaler den ret udførligt i sine erindringer.

Rørdam var et sjældent rigt udrustet menneske, hjertevarm, frodig, inspireret og inspirerende, og havde en overdådighed af talenter i mange retninger — bl. a. til at tale og prædike — som af humor og af en umiddelbar livsglæde, der rimede sig så smukt med hans barnlige tro. En bajads var der i ham — det ville han formodentlig være den sidste til at nægte selv — men sandelig også en præst. Den, der kom ham på nærmere hold, kunne vanskeligt undgå at holde af ham. Det var ikke underligt, at Ryslinge valgmenighed ved Karl Povlsens død i 1918 gerne ville have denne mand, som allerede i nogle år havde været hans medhjælper, til hans efterfølger. Han kunne betage ved sin tale, så man måtte holde sig fast for ikke at få grunden revet væk under sine fødder nu og da, ja, måske kunne han også selv undertiden have vanskeligheder ved at holde sig fast under sin inspirations vældende strøm. Han var følelsernes talsmand og i uvilkårlig opposition til al læretradition — som såmange andre af tredje grundtvigske slægtled, men blot stærkere end de fleste.

Selvom Nørgaard aldrig, som han selv skriver, var i tvivl om, at det var Rørdam en hjertesag at bringe dét frem, som han forkyndte, var han dog med sin natur og sit syn født til at være hans modpol.

Ved »Det grundtvigske Præstekonvent«s møde i somren 1917, som Nørgaard deltog i, var der en diskussion om dåben, »ved hvilken Lejlighed,« skriver han, »en Præstekone talte ivrigt mod Faddere, en anden Præstekone talte mod Vandet, men Rørdam til sidst mod Ordet, ud fra den Betragtning, at det alene var »Intentionen«*), det kom an paa,

*) Hensigten, målet. Forf. anm.

men alle ydre Omstændigheder var ganske uvæsentlige.« Og ved Kerteminde valgmenigheds 50 års jubilæum i januar 1919, hvor Rørdam var en af hovedtalerne, sagde han udfra sagnet om Sanct Laurentius og trolden, at det altid var nødvendigt at have en trold til hjælp, hvor en kirke skulle opføres, men når den var opført, skulle trolden manes ned, og dette udlagde han således, at det grundtvigske syn på Menigheden og Ordet var »den dogmatiske trold«, som nu skulle manes ned. »Nu,« skriver Nørgaard, »skulde denne gamle Opfattelse vige for det »nye«, det »frie«. Med vældig Pathos og store Gebærder blev det grundtvigske manet ned i Dogmatismens skumle Hel, medens de Rørdamske Narrestreger blev anvist Plads i Koret.«

Anders Nørgaard måtte ryste på hovedet ad en sådan tale. Men den, der deraf har ladet eller lader sig forlede til at tro, at han ville være med til en forfølgelse af Rørdam, tager grundigt fejl. Dertil var hans kærlighed til friheden for ægte. Naturligvis kunne han ikke tage sin modpols forkyndelse i forsvar, men han forsvarede, sålænge han levede, hans frihed til at benytte sognekirkerne og var meget vred på de præster og lægfolk, der ville lukke ham ude derfra. Og han tog offentligt til orde for indførelse af ritualfrihed i folkekirken, så at hver menighed fik ret til at afgøre, hvilke ritualer for sakramenter og kirkelige handlinger den ville benytte, hvor dens medlemmer samledes.

Nørgaard kunne hellerikke se anderledes end, at folk havde haft lejlighed nok til at lære Rørdams tankegange at kende, forinden de valgte ham til Karl Povlsens efterfølger. Allerede ved Ryslinge valgmenigheds 50 års jubilæum i 1916 havde Nørgaard selv hørt Rørdam holde en tale, hvori man måtte have haft let ved at høre, at grundtonen i hans stemme ihvertfald ikke var grundtvigsk, hvad den så end var. Og ved den lejlighed var såvel Karl Povlsen som broderen Alfred Povlsen, der var forstander for højskolen, tilstede foruden så godt som alle menighedens talrige medlemmer og en del repræsentanter for de øvrige fynske valgmenigheder. Da mange af disse folk også deltog i Kerteminde valgmenigheds foranomtalte jubilæum, forstår Nørgaard egentlig ikke, at man i Ryslinge kan føle sig narret eller skuffet af Rørdam.

Hvordan kunne det gå til, at den Rørdamske blæst kunne vælte så meget af det gamle omkuld i grundtvigske kredse? Efter Nørgaards mening måtte det være et vidnesbyrd om, at meget af det, der syntes at være noget, var lidet rodfæstet, at mange kun havde et traditionelt

forhold til det grundtvigske, og tillige om, hvor ringe det står til blandt grundtvigianere med at *høre,* selv dér, hvor man skulle synes, de havde fået nogen opdragelse dertil. Det er ikke blot i Ryslinge, for det samme kunne jo være sket alle steder, hvis blot forberedelsen var gået for sig i al stilfærdighed som dér, uden at den nye forkyndelse havde fået noget kætterstempel.

Nørgaard nævner ikke her, men vidste det jo vel, at de allerfleste, som blev hos Rørdam efter spaltningen i valgmenighed og frimenighed i 1921, gjorde det alene, fordi de holdt af ham og ikke ville forlade ham nu, og ikke fordi de interesserede sig det mindste for hans teologi. — I andre forbindelser antyder han, at de fleste af hans egne kirkegængere og altergæster næppeheller interesserer sig meget for *hans* teologi. — Og når så Rørdam stillede folk frit, om de ville bruge det gamle dåbsritual eller hans eget nye uden tilspørgsel, og så godt som alle valgte det gamle, og nadverritualet altid var det »forordnede«, og hans hele gudstjeneste i alt øvrigt var yderst konservativ — ja, så levedes der jo i Ryslinge for mennesker at se og høre et ligeså virkeligt menighedsliv som hjemme i Vejstrup.

Nørgaard nægtede, så længe striden stod på, at tage imod sognebåndsløsere fra Rørdams menighed og talte nødigt om sagen. Han ville ikke have den fjerneste mistanke over sig for propaganda mod ham. De stod også personligt på meget venlig fod med hinanden. Rørdam havde sommerhus ved stranden i nærheden af Vejstrup, og det gav ofte lejlighed til, at de mødtes. Efter delingen af hans menighed var der enkelte fra Vejstrup, som løste sognebånd til ham, og ligeledes nogle få, der gik i modsat retning. Men ellers gik Ryslingestridens dønninger selvsagt langt ind over Nørgaards arbejdsmark, og den gav ham anledning til adskillig erfaring. Allevegne drøftedes den, her som over det hele Fyn; men kernen i sagen var for ham noget helt andet end det, som diskussionen sædvanlig drejede sig om. Den var: *forkyndelsen* — af »tro på hvadsomhelst man kristendom vil nævne« — eller af troen på Menigheden og Ordet.

*

Det blev ved Anders Nørgaards død af mange sagt og skrevet, at han først og sidst var præst, og at den, der ville forstå og kende ham rigtigt, skulle se ham i hans egen menighed. Dette er uden al tvivl

sandt. Hans menighed boede mange andre steder end i Vejstrup, og han havde faste månedlige gudstjenester for en kreds i Sct. Nicolai kirke i Svendborg; men det blev dog gudstjenesten i Vejstrup valgmenighedskirke, som blev ham kærest af alle. Fra det regelmæssige møde med sin menighed her hentede han kraft og trøst og glæde til at leve sit liv af Guds hånd i strid og angst og sorg; han kom til dette møde mere som den trængende end som den givende.

Selve kirken elskede han. Han forberedte sine prædikener derovre. Man kunne fra præsteboligens vinduer se hans store, tunge skikkelse derinde, på ustandselig vandring, frem og tilbage. En gang imellem skrev han noget ned i en bog eller på en lap papir. Var vejret til det, fortsatte vandringen rundt på kirkegården, måske også ind i præsteboligens have, der ligeledes ligger i kirkens ly.

I sin gudstjenestes form var Nørgaard konservativ. Forud for altergangen — som han ikke mindedes at have måttet savne ved nogen gudstjeneste i Vejstrup — holdt han altid skriftetale og gav afløsning med håndspålæggelse til hver enkelt. De skulle forberedes til menighedens bryllupsfest med sin brudgom, og han ville ikke høre tale om, at syndsforladelsen forud for altergangen, som jo er en menneskelavet indledning til Herrens egen indstiftelse, foregreb dét, som vi skal have i gave ved selve nadveren, og derfor kunne opfattes, som om præsten alligevel er mellemmand mellem den enkelte og Kristus — den gamle katolske og protestantiske synd, som netop Nørgaard bekæmpede fremfor nogen. Denne indvending forekom ham vistnok skruet.

Han gjorde meget ud af sin skriftetale, som ihvertfald i de senere år af hans liv for det meste synes at have været ligesom en slutning på hans prædiken, som først kunne bringes hér, hvor man endelig stod ansigt til ansigt med Ham, som den havde peget på. Og det kan vist siges, at han i sjælden grad havde lykke til for sine kirkegængere at gøre mødet med den Opstandne til højtiden selv.

Det fulgte ham åbenbart fra de yngre år, for han skriver i erindringerne:

»Jeg har efterhaanden faaet det Indtryk, at hvis der i det hele var noget, jeg havde Evne til som Præst, saa var det at samle om Nadverbordet som Gudstjenestens Midtpunkt. Jeg har vist aldrig haft særlig Evne til at gribe Mennesker ved min Prædiken. Den har vist aldrig været, som de fleste kunde ønske den ..... Lejlighedsvis kunde en eller anden lade mig vide, at de hellere vilde have det paa denne eller hin

Maade ..... Især fik jeg at vide, at jeg var for sparsom med personlig Omtale ved Begravelser. Men derimod har jeg ofte modtaget Vidnesbyrd om, at jeg havde været til Hjælp for Mennesker ved Nadverbordet. Den største Ros, jeg har modtaget som Præst, den, jeg har været mest taknemlig for, fik jeg ved Askov Valgmenigheds 25 Aars Jubilæum, thi da stod Dr. [phil.] Marius Kristensen op og holdt en Tale, hvori han sagde, at det var alt for ensidigt, naar al Tak blev rettet til Askov, thi de havde i Askov sikkert lige saa meget at takke for. Naar han personlig skulde rette en Tak i Aften, skulde det være til Anders Nørgaard for det, han havde ydet de ikke faa Gange, han havde gjort Tjeneste om Søndagen i Askov. Prædikenerne var det ikke, han tænkte paa, men Altergangen. Der havde i al Fald aldrig i Askov Valgmenighedskirke været vidnet saadan ved Alterbordet. Han havde for sit Vedkommende faaet en Hjælp der, som han skyldte Tak for. Jeg har aldrig modtaget nogen Tak, som jeg var saa glad for. Jeg kunde give min kære Ven, Aage Møller, Ret, naar han sagde til mig: Nu behøver du ikke at blive udnævnt til Ridder af Danebrog eller andet, thi det, som Dr. Marius Kristensen har sagt her, er nok. Ja, det var nok.

Jeg vidste nok, at ingen kan træde saa helt tilbage ved Daab og Nadver, som vi skulde, men jeg vilde gerne, og glæder mig over, om det kunde være lykkedes mig, saa det kunde glæde andre.«

Om børns altergang talte Anders Nørgaard kun lidt, i sine prædikener og ellers, men at han så den som det rigtige og lykkelige, ses dels af, at hans egen datter flere gange inden sin konfirmation var med ved Bordet, og af et brev til Aage Møller, hvori han glæder sig over, at en af *hans* døtre ved en gudstjeneste selv bad om at få lov at være med og naturligvis fik det.*)

I valget af melodier til salmer og korsvar stod Anders Nørgaard ligeledes på højre fløj. Hans melodivalg skyldtes imidlertid ikke en vurdering af tonens skønhed, dens stil eller lignende, da han var ganske umusikalsk, men simpelthen, at der i valgmenighedskirken var en kraftig sang, og man vidste, hvad man havde, men ikke, hvad man måske ville få, dersom man indførte »de ny melodier«. Thomas Laubs, Thorvald Aagaards og Oluf Rings tale om, at salmens tone skulle træde ydmygt tilbage for dens tekst, og at den skulle være kirkelig, altså ligesom denne og gudstjenestens øvrige dele, dåb og altergang, læse-

*) $^{24}/_{1}$ 1926.

stykker og bønner, bevare sammenhængen med oldkirkens tradition og derigennem med de ældre kirkesamfund i alle lande — den forstod han næppe, eller han fandt disse værdier for ringe i sammenligning med den ene: sangens styrke. Og nede i en af kirkestolene sad søndag efter søndag — Oluf Ring og sang ydmygt med på alle de romantiske melodier! Han fik dog den glæde at blive opfordret til at komponere en salmemelodi til Vejstrup valgmenighed, og at den virkelig blev brugt, da den kom. Det var til »Gud Helligånd, vor igenføder«.

*

I præsteboligen ved siden af blev livet levet spartansk, ja næsten puritansk. Maden var veltillavet og rigelig, men nøjsom. Spiritus forekom ikke under nogen form. Ved særlig lejlighed kunne Nørgaard dog godt glæde sig over udsøgt mad og ædle vine, og tobakken holdt han højt i ære såvel hjemme som ude. Dans i hjemmet var ukendt, og børnenes opdragelse var efter nutids målestok nærmest streng. Alligevel var luften frisk og talen fri.

Anders Nørgaards tid var nøje inddelt for at kunne udnyttes fuldtud. Når han var hjemme, så hans normaldag således ud: op klokken syv, halvotte morgenmad og morgensang, fra otte til ti studier og skriftligt arbejde, ti til elleve prædikenforberedelse, fra elleve til middagen halvtolv træffetid, derefter middagshvil til kaffetiden halvto, fra to til fem husbesøg eller foredrag, fra fem til aftensmaden klokken seks forskelligt arbejde, og efter aftensmaden påny foredrag, møder, sammenkomster, fødselsdage og andet, som præstestillingen i en stor, fri menighedskreds kan fordre.

Morgensangen omfattede en salme, troen, nadverindstiftelsesordene, en kort fri bøn, fadervor, den gammeltestamentlige velsignelse og et salmevers. De dage, konfirmanderne mødte, holdtes den sammen med dem i det nærliggende menighedshus. Nu og da var der mulighed for en tilsvarende fælles afslutning af dagen. Svend Aage Nørgaard sagde i sin begravelsestale: »Jeg har aldrig hørt nogen bede som Far. Morgen og aften bad han for alt, der var ham kært, for Danmark og for menigheden her, om Guds velsignelse. Derigennem førte han os ind i en forunderlig verden, Ordets verden, hvor vi anede Guds storhed.«

Om årsagen til sin daglige prædikenforberedelse skriver Nørgaard selv i sin erindringer:

»Jo mere jeg har lært mig selv at kende, har jeg følt, at Svagheden i min Natur har ikke været Mangel paa Evner, men Mangel paa at kunne samle mig i Ro og gøre mit Arbejde ordentlig færdigt. Det skulde være færdigt i en Hast. Maaske kom jeg ind i dette, da jeg skulde lære saa forceret i min Ungdom. Maaske det er noget medfødt. Men jeg har maattet kæmpe hele mit Liv med denne Tilbøjelighed til ikke at kunne give mig Tid til at gøre det sidste Stykke Arbejde, det, der skulde sætte Prikken over I'et. Jeg tror egentlig, at jeg har haft en stor Arbejdsevne, men belastet med denne Mangel.« Han har lært, siger han, at det også i dét stykke er såre vanskeligt at komme ind i en anden bane end den, man først er slået ind på. Men for at modarbejde denne tilbøjelighed har han taget strengt på sin prædikenforberedelse: »Jeg har begyndt paa mine Prædikener straks Mandag Morgen og arbejdet med dem hver Dag i Ugen, arbejdet dem igennem atter og atter, skønt jeg var fristet til at komme lettere over Arbejdet.«

Alle Anders Nørgaards prædikener fra 1908 til 1927 foreligger i manuskript. De to første årgange — Vilstruptidens — er udarbejdet i enkeltheder og nedskrevet på folioark, hvis fire sider nøjagtigt er fyldt ud. Om dem skal i parentes det lille meget indtagende træk oplyses, at der på dem alle oppe i det øverste højre hjørne med blæk er tegnet et H og et B, som er slynget ind i hinanden — Helene Bohnfeldts, hans forlovedes, forbogstaver ..... De øvrige er indført i kollegiehefter, og manuskriptet er her nærmest at opfatte som en opskrift til prædikenen. Alle er de forsynet med flere eller færre blyanttilføjelser eller -rettelser og således, at man kan se, der er blevet arbejdet med dem i flere omgange. Fra 1928 begyndte han at nedskrive sine tanker om teksten på papirlapper, som han rettede på og tilsidst samlede. Disse spor af hans senere prædikener er alle blevet papirkurvens og ovnens bytte. —

Folk lærte snart at indrette sig efter Nørgaards timeplan, for han var ikke særlig elskværdig, hvis nogen kom og ville tale med ham udenfor træffetiden, især ikke i formiddagens arbejdstimer eller middagsstunden. Dersom der ikke kom nogen i træffetiden, benyttede han den iøvrigt som et frikvarter til pudsigt unyttig syssel af forskellig art, som f. eks. — hvis vejret var til det — at save grene af træerne, hvilket efter hans opfattelse pyntede på haven, men som regel havde til følge, at andre af husets folk måtte ud og bringe den i nogenlunde ordentlig stand efter ham!

Navnlig i de senere år gjorde vanetravlheden Anders Nørgaard rastløs. Den kom til at sidde som en uro i hans blod, så han f. eks. selv på aftener, hvor der ikke forelå indbydelser til et eller andet, kunne bestemme, at man skulle på besøg hos en af naboerne. Sidde stille og bare *være* kunne han ikke.

Når man betænker hans arbejdes omfang fra de tidligste år, er det let forståeligt. Allerede i Skanderuptiden omfattede hans virksomhed møder over hele landet, ofte flere dage i træk, og således endnu mere nu. Men alligevel blev den vidt adspredte Vejstrupmenighed — en af de største valgmenigheder i landet, med medlemmer i omkring tredve sogne — passet med usvigelig omhu. Myreflittig var han med sine besøg hos dem, der trængte, og i sine anstrengelser for at holde menigheden sammen i det fællesskab, der for ham var det første af alt. Det vidnesbyrd fik han fra alle sider derhjemme ved sin død og sin jordefærd. Og menigheden var for ham ikke den materielle og åndelige overklasse. Hvad der er blevet sagt om en anden præst for en fri kreds, passede også på Anders Nørgaard: at der var nogle, han i særlig grad var bange for at stå i vejen, og det var børnene — og så de små i videre forstand, dem, for hvem evangeliet er bestemt, de fattige i ånden.*)

*

Anders Nørgaard havde som før sagt et voldsomt sind.

Store modsætninger rummede det.

Aage Møller har skrevet**), at han aldrig har truffet en mand, der elskede så inderligt og ømt som han; han elskede, så mandig som han var i hele sit væsen, med en kvindelig ømhed. Denne ømme kærlighed, til hustru og børn, menighed og venner, folk og land, var på den ene side karakteristisk ved sin rigdom på tro og håb — og på den anden ved en angst, der kunne ryste ham, ja gøre ham helt syg, så at Aage Møller ved anden lejlighed har kunnet sige, at han hellerikke har mødt noget menneske, der var så angst som Anders Nørgaard.

Han var angst for fremtiden, for sit folks skæbne. Da Hitler i løbet af et par forårsmåneder i 1940 havde erobret både Danmark, Norge,

*) Sognepræst Jørgen Jensen, Thorstrup, ved Rasmus Anker-Møllers begravelse, refereret i Porto Novo februar 1955.

**) Dansk Tunge 1943 nr. 3.

Holland, Belgien, Luxembourg og Frankrig, dukkede Nørgaard pludselig op i Rønshoved hos Aage Møller. Han var så angst for Tysklands sejr, Europas fornedrelse til et frygteligt hedensk barbari og en gudsdom over det danske folk, at han *måtte* tale med vennen. Og først da han hørte denne sige ud af sin dybeste overbevisning, at Tyskland ville blive knust, som det nu havde til hensigt at knuse England med sine bomber, lod Nørgaard sig nogenlunde berolige.

Han var angst for sine kæres helbred. Når et af børnene var syge, var han som regel helt ude af sig selv, kunne ikke engang ringe til lægen, men måtte overlade det til Helene. Han ligesom tabte alt, hvad han havde i hænderne.

Og han var angst for sig selv, for sin synd.

Når man har kendt Anders Nørgaard på lidt nærmere hold, ved man, hvor falsk den anklage var, som jævnlig rettedes imod ham: at han var »dogmatiker« — en epigon eller eftersnakker, som af iver for systematisk teologi havde lært Grundtvig trossandhederne af og sat sig til at føje de glemte stumper sammen, indtil han en dag havde en fejlfri rekonstruktion af »den rigtige grundtvigianisme« færdig — ja, en mand, som havde det hele færdigt!

Nørgaard var følsom i en grad, som kun få udenfor hans nærmeste kreds kendte, og ingen beskyldning pinte ham som denne, fordi han selv vidste, hvor hårdt han havde måttet stride for at finde hvile i sin tro på »Menighedsordet«. Han var ikke »født« grundtvigianer — som de fleste af hans modstandere. Aage Møller fortæller, at Nørgaard i deres yngre år holdt af at drille ham med, at han var en meget bedre og mere afgjort grundtvigianer end denne, og hans begrundelse var, at han var vokset op udenfor grundtvigsk åndsliv, og det havde kostet ham hårde personlige kampe at komme ind i det, mens Aage Møller var både født, døbt, undervist, konfirmeret, viet og ansat grundtvigianer, altså patentgrundtvigianer, »grundtvigsk bedøvet«, og derfor ikke kunne have noget alvorligt begreb om det grundtvigskes værdi. Det var ikke kommet til Aage Møller som til ham: som en vidunderlig *gave* efter kampe og nederlag.*) — Dette var nok spøg, men der var alvor i spøgen.

Den stærke, sejrsvisse forkyndelse, som mange har hørt af Anders

*) Dansk Tunge 1943 nr. 3.

Nørgaards mund, af Menighedsordets magt til at skabe, hvad det nævner: gode kår for barnekæmper lave, så de kan le ad banesår og springe over grave, var i virkeligheden *overvunden angst,* som hans efterladte prædikener mangfoldigt viser, og overvunden, vel at mærke, ikke en gang for alle, for den meldte sig stadig pány.

Jo, der var stærke brydninger i ham.

Der var et væld af kærlighed og kærlighedstrang i hans sind, der var følsomhed, svaghed, og der var hunger efter skønhed, harmoni og poesi. Men der var også stejlhed og stædig viljestyrke, som kunne stå fast trods den stærkeste modstand og nå sit mål. Og der var barskhed — det er vist sandt, at hans konfirmander ofte nærmest var bange for ham —. Der kunne stige uvilje op i hans sind mod andre mennesker, og han kunne blive umådelig vred, også på sine venner, og også på sine nærmeste. Da var Helene måske den eneste, som kunne dæmpe vreden eller sejre over den — og over ham selv.

Han var, som vi har set, ydmyg, uden al selvtillid, i sit gudsforhold. Men i forholdet til andre mennesker var der, som vi også har set, en tidligt udviklet selvfølelse; den gængse opfattelse, at han holdt af at høre sig selv tale og var mere indstillet på at tale end på at høre, var nok ikke helt ved siden af. Og selvfølelsen gjorde ham sårbar og tillige følsom overfor tilslutningen til hans tale. Han skulle helst have *mange* i kirke og *mange* tilhørere. Han vidste det selv. I et trøstebrev til Aage Møller, som er ved at opgive sin gerning i Rønshoved på grund af det lave elevtal, skriver han: »Tallet, Tallet, Tallet — skal det være Majestæten i Aandens Rige? ..... Kan I klare jer, økonomisk, saa i Guds Navn — vær ved Mod og gør jer Gerning, vis paa, at I har Fremtiden for jer, om I end har Tiden imod jer.« Men da Aage Møller svarer, at ethvert menneske, stakler som vi er, nok alligevel har sit »tal«, som han ikke kan komme under uden at miste glæden i sin gerning, og at det også gælder vennen, ja, og dennes tal ligger adskilligt højere end hans eget, må Nørgaard svare: »Jeg indrømmer det villigt. Jeg tænker endogsaa, at jeg maa have et nogenlunde stort Tal, for at jeg kan bevare Troen paa min Gernings Værdi.«*)

Hans selvfølelse kunne slå ud i forfængelighed, og havde han haft en hustru, som kun beundrede og sagde ja til ham, kunne den måske

*) $^{1}/_{12}$ og $^{16}/_{12}$ 1926.

have gjort skade på hans sjæl. Men hun holdt den stækket med sin bløde og dog faste hånd, så at *han* kom til at beundre *hende.*

I et brev til Aage Møller i anledning af, at denne har sendt ham manuskriptet til en anmeldelse af hans bog »Mørkningstanker«, skriver han, at Aage Møller har gjort ham *for stor* — »det siger Helene, og hendes Instinkt er nok ikke saa fejl endda.«*)

Han kunne bruse op og blive heftig, men han bevarede alligevel altid sin sunde sans for tingenes størrelsesorden og for ret og rimelighed og havde dertil lune og en humor, som ikke alene vendte udad mod andre, men også indad mod ham selv. Det var nok bl. a. denne, der hjalp ham til at angre så let og hurtigt, som han gjorde. Og så havde han, når det kom til stykket, en storslåethed i kærlighed som i venskab, der gjorde det umuligt for ham at gøre en stor sag ud af sin egen ret eller give sin vrede lov at betyde det mindste for forholdet. Brevene til Aage Møller har adskillige rørende beviser herpå. Hans trofasthed mod dém og dét, han havde kær, var ubetinget. Og hans barnlige taknemlighed for forståelse og tilslutning kunne nok måle sig med hans forfængelige krav om sukces.

Han havde bondens sans for penge som en grundlæggende realitet. Også den indrømmer han, når Aage Møller driller ham og kalder ham påholdende og glad for penge. Er det verdslighed, ja, så er han verdslig i den henseende; han vil ikke skabe sig og lade, som det er anderledes.**) Men hans påholdenhed viste sig nu først og fremmest i en gennemført streng sparsommelighed med eget forbrug, ikke med gaver og hjælp til andre, der blev givet uden nogen forventning om regnskab eller formaninger om fornuftig anvendelse, og hans »pengeglæde« var ikke større end, at han holdt utallige foredrag uden en øres betaling, hvor han stod overfor en lille kreds, der ikke magtede ret meget, eller en præst, der skulle klare udgifterne af sin egen pung. »Forretningsmand« var han ingenlunde; sine bøger tjente han intet på. Men uden en fast bund under fødderne kunne han ikke leve roligt. Aage Møllers levevis kunne han aldrig have udholdt, men var alligevel glad, hvis *han* kunne det for dem begge!

Sådan blandedes styrke og svaghed, fejl og fortrin i Anders Nørgaard som i os andre. Men det hele format var sådan, at det hævede

*) $^{7}/_{11}$ 1932.
**) Ovennævnte brev af $^{16}/_{12}$ 1926.

hans personlighed op over den almindelige grumsethed; der var over den en ejendommelig barnlig klarhed. Og præsteboligen i Vejstrup var i ordets virkelige betydning et lykkeligt hjem. Sandhed, lydighed, kærlighed, frihed var virkelige ord, skrevet på hjertets tavle. Det var et travlt hus, hvor alle arbejdede; en strøm af gæster gik igennem det, men Helene Nørgaard værgede sin mands arbejde og tid. Ikke sjældent måtte hun afbøde og ordne, hvad hans stærke sind forvoldte af vanskeligheder, og det har ikke altid været let at være hende. Men hendes varme hjerte og hendes dygtighed hjalp hende, og hendes kærlighed til ham var en sådan, at hun kunne have sagt som en anden kvinde om *sin* mand: Det har tidt været strengt at være gift med ham — men gudskelov kan jeg føje til: Det har også været dejligt!

For børnene i dette hjem var Fars vilje en ubrydelig lov, men selv når han var strengest, »var han dog altid Far«. Hans kærlighed til dem og hans forkyndelse mærkede dem. De kunne hellerikke sidenhen i livet slippe for at følge ham.

*

I alle de år, da det var muligt, rejste Nørgaard til udlandet. For det meste var en eller flere af familjen med. Sydslesvig besøgtes naturligvis jævnligt, men ellers var det nede i Tyskland og navnlig i yndlingslandet Frankrig, han færdedes. Her lå jo — i Savoyen — det tidligere omtalte trappistkloster »Notre Dame de Tamié«, som han holdt meget af og flere gange besøgte, den ene gang med »Broder Gad«, en anden gang med sin yngste søn, og hvis abbed han igennem alle årene siden blev ved at holde forbindelse med.

I 1922 havde han og Helene deres livs største rejseoplevelse. Turen gik det år med jernbane til Italien; den varede en måned, og heraf opholdt de sig tolv dage i Rom, »den evige stad«, som virkede aldeles overvældende på hans følsomme, modtagelige sind og bekræftede ham i hans opfattelse af den romersk-katolske kirke som den levende middelalder i nutiden. I erindringernes skildringer herfra stiger hans begejstring til helt ujordiske højder.

Men ellers havde Nørgaard ikke megen sans eller evne for at holde ferie. Egentlig ferie holdt han vistnok kun i de tause uger i Tamié. Hans rejser var ikke afspænding, men snarere anspændelse; det, han

elskede ved dem, var at se nye steder, tale med nye mennesker, leve under fremmede forhold og lære andres tankegang og sædvaner at kende. De kunne være anstrengende nok. Når så rejsen gik tilbage mod Danmark og Vejstrup, glædede han sig også — til at komme *hjem.* Der var dog intet sted i verden som huset derhjemme i den kære kirkes ly. Hans hjertes hjem hernede!

Hér var der varme og lys i de tunge år, da alle grænser var spærret, og kulden og mørket truede troen og håbet. Og hérfra begav han sig omsider ud på den sidste rejse.

SKOLEN VED FLENSBORG FJORD

Den 2. januar 1918 skriver Anders Nørgaard et nytårsbrev til Aage Møller, hvori han fortæller, at man virkelig blandt grundtvigianere kan høre en tale som den, at Danmark godt kan opgive Sønderjylland. Men, siger han, det er jo på en prik det samme som at opgive sig selv, og han fortsætter: »Man kan ikke frigøre sig for et meget stærkt Indtryk af, at Døden er gaaet i den saakaldte grundtvigske Bevægelse mange Steder. Hvad er det for noget, man vil med sit Ord og bruger det til. Hvad er det for en Forstaaelse, man har af Aand og Liv. Det halve er jo i Bunden Rationalisme, Tro paa Klogskaben, men ikke paa Aand. Man mindes de gode Ord: »Og Hjærtet det er et Rigdoms Dyb, hvor Klogskab aldrig bunder, og brænder end for den Lamper syv, den ser dog ej Guds Under«. Men jeg venter nu alligevel en Nyaarsdag. Jeg kvidrer paa den gamle Nyaarstone, for jeg er lige som De sikker paa, at den bedste Ungdom gaar ikke den Vej, hvor der kaldes med den Slags Klogskabs Røster. Og kunde vi faa Sønderjylland tilbage, saa bliver dét, derfra kommer, saa stærkt, at det kan ikke holdes nede. Jeg tror da nok, at vi to vil mødes der og efter Evne være med i det, som da skal ske.«

Trekvart år senere sender vennen ham et udklip af »Politiken« for 17. oktober med den opsigtvækkende redaktionelle leder »Nationalitetsprincippet«, der henviser til præsident Wilsons krav om folkenes selvbestemmelsesret, som den tyske rigskansler har anerkendt som ledestjerne ved en kommende fredsordning, og for første gang opstiller det officielle danske krav om, at vor sydlige grænse reguleres i overensstemmelse hermed. Med udklippet følger et brev, som slutter med ordene: »Altsaa om 2 aar tager vi fat sammen i Sønderjylland. Gud ske lov og tak.«

Anders Nørgaard svarer omgående tilbage: »Ja, det er for underligt og over al Forventning ..... Jeg føler mig i disse Tider saa glad, som jeg ikke mindes at have været. Jeg synes ikke, vi kan have bedre Udsig-

ter. Og det er over al Forventning og Fornuft, at Regeringsbladet udtaler sig officielt om Regeringens Standpunkt. Men de tør ikke lade være. De ved, hvorfra Vinden blæser. Men de skal alligevel have Tak derfor, thi det, som nu er det afgørende, er, at hele det danske Folk kan staa enigt, som det nu kommer til. Ja, hvor er det underligt at faa Lov til at opleve saadanne Tider. Nu haaber jeg, at vi kommer paa vor Hylde, og nu bliver der noget ved at virke!«*)

Det nye og vidunderlige for de to mænd er, at nu selv den danske regering stiller sig på åndens og troens side, og den mulighed, som derved åbner sig for, at hele det danske folk kan komme med. Tysklands nederlag og den sønderjydske danskheds indre kraft til at sejre havde de forudset forlængst. I påsken sidst i marts havde Aage Møllers været i Vejstrup, og da de to familjer fulgtes til kirke, havde han sagt: »Om to år går vi nok sammen til kirke i Sundeved.«

Hvad de havde set i årene, da begge stod i arbejde ved grænsen, havde vakt hos dem en til at begynde med frygtsom, senere stadig fastere tro på *Ånden* som den mægtigste livskraft i verden, som ingen magt er i stand til at knuse, og som altid vil sejre, hvor mennesker blot åbner sig for den i tro — måske frygtsomt, men alligevel i tro. I disse år var i deres sind en drøm spiret frem, der stod i nøje forbindelse med deres tro: om en folkelig og kirkelig gerning, som de i fællesskab skulle udføre et eller andet sted i det genforenede Sønderjylland. Og efterhånden som den ydre, synlige virkelighed bekræftede troens anelser, havde deres vage drøm fået stadig fastere omrids, var begyndt at kredse om Sundeved, det minderige Dybbøl ..... Men *nu,* fra efteråret 1918, da troens opfyldelse stod klart selv for tvivlende forstandsmennesker, som ikke regnede med Åndens virkelighed, tog drømmen fast form og blev til en *plan:* Aage Møller skulle være forstander for en højskole og Anders Nørgaard præst for den menighed, de ville søge at samle om den; stedet skulle findes og det økonomiske grundlag skaffes tilveje.

Men før de kunne begynde en sådan gerning, måtte de hélt have klaret sig, hvad der skulle *forkyndes* på denne højskole og i denne menighed. De havde begge en følelse af, at de havde fået et kald til at forkynde noget ganske bestemt, og at dette bestemte var dét, som den første af Grundtvig prægede menighed og højskole havde levet på, men som der var »gået død i«. De havde gennem en årrække søgt sig

*) $^{18}/_{10}$ 1918.

frem imod det og havde ligesom stykke for stykke taget det tabte åndens rige i besiddelse med »forståelsens glæde«. Men nu måtte de helt derind, om deres gerning skulle betyde noget!

Når de betragtede det, som de nu med deres kødelige øjne så vælde op i Nordslesvig af jordens dyb med så uimodståelig en magt, måtte de spørge sig selv: Hvad var det, som havde skabt denne pinse for det folkelige liv? Og da klarede det sig for dem, at det var to kræfter: det menighedsskabende Ord, som var blevet holdt i live i de danske frimenigheder — og modersmålet, som forældrene havde talt og sunget ind i deres børn fra slægt til slægt, det foragtede modersmål, som folkehøjskolerne havde gengivet dets ære og fyldt med indhold ved den levende fortælling af fædrelandets historie, ved sagn og sang. Ja, det var klart, at det var i *dette,* livet havde overvintret i den lange kulde- og mørketid. I troens, håbets og kærlighedens ord — dåbspagten, fadervor og nadverindstiftelsesordene — havde menighedens ånd levet og holdt den ild ulmende, der en dag skulle vise sig som ildtunger over små og mangelfulde mennesker; og i modersmålet havde folkets ånd overlevet alle tyske kvælningsforsøg og holdt dets elskere fast ved deres gudsbillede. Både i menighedens og i folkets ånd er GUD, og dog bliver det ikke pinse for et folk uden igennem menigheden. — Nu kunne der ved en genforening med de danske sønderjyder med deres dyrekøbte erfaring blive pinse også i Danmarks folkeliv: hvis vi ville lukke os op for denne erfaring.

Hér var, hvad de havde fået at forkynde!

Aage Møller giver et betegnende udtryk for deres opfattelse, når han i et brev ryster på hovedet ad de mange højskolemænd, som nu vil til Sønderjylland med den begrundelse, at de vil tage et arbejde op blandt sønderjyderne. »Dette er efter min mening meget priseligt og paa sine steder sikkert haardt tiltrængt,« siger han, »men det træffer ikke kernen i sagen ..... Naar jeg gerne vil lægge en højskole i Sønderjylland, saa er det for at kunne sige til den ungdom, som kommer her oppe fra: Paa dette sted har den danske folkeaand talt saa stærkt og rigt som faa andre steder i vort land, og endnu er folkeaanden ingen steder mere levende end her ..... Lad os give dem alt, hvad vi ejer, og lad os gøre det med fuld og hel glæde, men jeg er ikke en smule i tvivl om, hvem der giver mest, de eller vi.«*)

*) $^{20}/_{11}$ 1918.

I de to og et halvt år, hvori de skulle komme til at lede efter stedet, hvor skolen kunne begynde, handler næsten alle brevene om genforeningen og »realismen«s ånd, der truer med at øde de store muligheder, om deres højskole og »de såkaldte grundtvigianere«s modtagelse af den forkyndelse, som de to nu lader lyde vidt og bredt, i tale og i skrift.

De bombarderer Højskolebladet med artikler om det grundtvigske syn, som de nu mener at have genopdaget det i al dets herlighed; de drømmer om at erobre Højskolebladet for det og, da dette mislykkes, om at starte et nyt, »virkeligt« Højskoleblad. Til tider ser sejren dem så umulig ud, at de er på grænsen til at opgive. Men så kan de jo ligeså godt opgive deres tro; og Anders Nørgaard, der som regel er den første til at komme ovenpå igen, må opmuntre vennen og sig selv med sit: »Så længe vi står sammen på skansen, er Polen ikke forloren!«

For den, der har lært de to mænd at kende på deres ældre dage, er det en mærkelig oplevelse at se, hvor ens, næsten til de sidste versefødder, deres vise har lydt igennem et kvart århundrede. Det er det samme, de har sagt, de samme planer, de har kredset om, den samme modstand med den samme begrundelse, som de har mødt med samme dybe skuffelse og samme stædige, trofaste begynden forfra igen i sagens og Herrens navn. De fattede ikke, at Grundtvigs arvinger ville bytte deres ubeskriveligt rige arv bort for »realismen«s fattigdom — de havde fået Åndens lys i uforskyldt gave, men kastede i vanvittig selvklogskab vrag på det og kaldte endda deres utaknemlighed for ydmyghed!

I vide grundtvigske kredses stilling til underet i Sønderjylland og til principperne for genforeningens virkeliggørelse så de utaknemligheden grellest afsløret.

Fra første færd havde de begge nærmest været H. P. Hanssens mænd. Nørgaard nærede fra sin ungdom beundring for denne stærke grundtvigske storbonde, som ikke lod sig anfægte af tyskernes trusler så lidt som af deres lokketoner, og den var ikke blevet mindre af det personlige bekendtskab siden; han havde, som det vil erindres, endogså fået en politisk opgave betroet af ham og været hans gæst i den tyske rigsdag i Berlin under krigen. Men på falderebet til sin rejse til de store genforeningsfester i Sønderjylland skriver han til vennen: »Vore Grundtvigianere, der er bleven saa tummelumske, at de prædiker om Grundtvig som en god radikal Mand ved Vælgermøder og tager H. P. Hanssen til Tekst i Kirken, jeg har set, at det virkelig forholder sig saa-

ledes, det er nogle rare Karle til at forfægte Grundtvigs store Syner og Tanker i vort Folk ..... Sandelig der er det, der maatte være Grundtvig mere imod end alle Kætterier og Pietisterier, og det er den Leg ..... at gøre Grundtvig til en radikal »Politiken«s Mand og tage ham til Indtægt for Aabenraafolkene i deres politiske Kamp.« Og efter hjemkomsten må han sukke: »H. P. Hanssen afslører sig mere og mere.«*) Et halvt års tid senere skriver han: »Nu maa det vel efter Valget [i Slesvig-Holsten] være klart for enhver, at er der mange, som har overvurderet Danskheden i Mellemslesvig, saa er der sandelig ogsaa dem, der har undervurderet den og dens Livsevne. Nu maa alle Aabenraafolkene erkende, at der er Danskhed dernede, som mægter at give sig Udtryk under de mest fortvivlede Forhold ..... Jeg synes, de maa kunne se, at der er mere Hold i Danskheden Syd for Grænsen end i Tyskheden Nord for den.«**)

Det er ikke, fordi Nørgaard er blevet tilhænger af Danevirke- eller Ejderlinjen. Et par måneder før afstemningen i Nordslesvig beklager han sig over den kranke skæbne, at han bliver beskyldt for at være »en gevaldig Danevirkemand«, mens sandheden dog er, at han »har kæmpet imod alle Syd gaaende Tendenser og altid udtalt og skrevet, at [han] ikke ønsker Flensborg med til Danmark«.***) I deres breve i efteråret 1918 udtaler han og Aage Møller deres ængstelse for »den romantiske klike«, som ville kræve Sønderjylland helt til Ejderen.

I erindringerne gør Nørgaard sit hele syn på genforeningen og dens principper op, og dermed også sit syn på de vide grundtvigske kredse, der fulgte den sejrrige radikale — d. v. s. »realistiske« eller rationalistiske — linje.

Han havde aldrig tvivlet om, at H. P. Hanssen og hans folk ville det bedste, når de ønskede grænsen ved Skelbækken: de mente, det ville være forbi med det ulyksalige grænsespørgsmål, når vi kun fik det egentlige Nordslesvig med, og at det ville blive til fortræd for os, om vi fik Flensborg med dets store mængde af tyskere; derfor gjaldt det om at holde igen overfor krav, som naturligt voksede ud af situationen og stemningen. Han havde altid været enig med disse folk i, at der kun kunne være én løsning af det slesvigske spørgsmål, nemlig en deling, hvorved Danmark og Tyskland hver fik sit tilmålt efter nutidens natio-

*) $^{6}/_{8}$ 1920.
**) $^{27}/_{2}$ 1921.
***) $^{3}/_{11}$ 1919.

nale og folkelige virkelighed. Men han kunne ikke se, at dette i sig selv eneste forsvarlige princip blev gennemført hverken på en klog eller en forsvarlig måde. Afstemning er i sig selv et tvivlsomt middel til afgørelse af et grænseområdes virkelige plads på nationalfølelsernes landkort; men er det nødvendigt at anvende det — og det kan blive umuligt at undgå det i taldemokratiets tidsalder — da må det være en absolut nødvendig forudsætning, at området en tid sættes under international kontrol, for at nationaliteterne i denne tid kan kappes i frihed og hver vise deres åndelige styrke. Et sådant krav skulle derfor være fremsat, inden afstemningens resultat kunne forudsiges. I den blandede anden zone blev kampen under de givne vilkår fortvivlende ulige.

Når afstemningsprincippet skulle påberåbes som det ufejlbarlige, var det hellerikke ret at afgrænse et bestemt område som et hele. Ville man absolut inddele i zoner, burde man have brugt sproggrænsen, som dog kunne sige lidt om menneskers åndelige hjemsted. Men helst ville Anders Nørgaard, at afstemningen, hvis den var en nødvendighed, var sket kommune- eller sognevis helt ned, så langt det måtte begæres, og at der så på det grundlag blev trukket en grænse. Det havde ganskevist næppe medført andet end uvæsentlige forskydninger i forhold til den, der blev draget. Men det havde ikke været følt som uret, som zoneafstemningen blev det.

H. P. Hanssen, Åbenråfolkene og hans øvrige store følge lod sig lede af tro på klogskaben, ikke af tro på ånd! Her var det, hans tidligere helt skuffede ham så dybt — han, som dog selv havde oplevet underet i Nordslesvig.

Anders Nørgaard sad om aftenen den 14. marts på Folkehjem i Åbenrå og hørte afstemningsresultaterne fra Flensborg og anden zone blive oplæst, og da var der, siger han, i den store forsamling ligeså stor glæde over det negative resultat for Danmark, som der måtte have været hos tyskerne i Rendsborg! I Flensborg, som han havde besøgt tidligere på dagen, var alt modet borte hos de danske .....

Han mener, H. V. Clausen har ret, når han i sine erindringer skriver, at det danske folk aldrig svigter, når det gælder medfølelse med de ulykkelige, men derimod kun i øjeblikke formår at føle virkelig nationalt varmt og stolt. Tyskerne har raset i handling, skrift og tale mod den nye grænse, sagt ting, som kunne lukke danske hjerter til — men vi blev os selv tro i vor medfølelse overfor alle lidende og tog deres børn til os i tusindvis. Kun overfor vore egne — eller dem, som gerne

vil være det — synes vi at svigte vor natur: råbene, der lød og lyder herover fra den anden side af den nye grænse, hvad med dem? Kan de ikke kalde på det danske hjerte? Hvilken skændig behandling har tyskerne ikke givet dem derovre trods alle løfter ved afstemningerne! Hvorfor kan *de* så ikke finde vor medfølelse og forståelse?

Nørgaards hjerte blødte for dem, der måtte blive tilbage på den anden side Skelbækken. Han vidste godt iforvejen, at danskheden i disse egne var mere forkrøblet end noget andet sted, han havde været i Sønderjylland, og fik under sit ophold i Flensborg på afstemningsdagen kun bekræftet, hvad han havde anet, at danskheden ikke kunne klare sig overfor tyskerne. Men han måtte sige til sig selv, hvad han bestandig havde følt, når han stod ved døende eller sygnende dansk liv syd for grænsen: det var *vor egen* skyld og skade! Vor enestående sorgløshed og forsømmelighed havde forvoldt det — ikke mangel på kræfter, men »mangel på at lægge dem i«.

Nørgaard giver udtryk for den tro, at de store oplevelser i afstemningstiden og ved genforeningen ikke blot blev en flygtig stemning, men i mange menneskers sind blev til dybe, stærke indtryk, der satte et ligeså stærkt og dybt præg i hjerterne, som blev ved at sidde der. Og af dette måtte der gro noget smukt og stærkt frem, der ville præge vort folkeliv og gøre det modtageligt for alt, hvad der angår det danske — især i Sønderjylland. Det kunne ofte knibe at holde fast ved denne tro. Men alligevel —. Han kunne hellerikke slippe den.

»Da der kom Meddelelse,« skriver han i erindringerne, »om, at nu var Vaabenstilstanden sluttet, Tyskland havde givet sig, var det, som en Genfødelsens Glæde fyldte mig ..... en ny og bedre Tid var ved at gry. Og da saa endelig Meddelelsen kom om det store Møde i Aabenraa, Sønderjydernes Henvendelse baade til vor egen og den tyske Regering ..... ja, da græd jeg af Glæde.« Han og hans kone genoptog straks rejserne over grænsen. Han talte ved en række møder. Da sommeren kom, tilbragte de ferien dernede sammen med deres børn. Da afstemningsdagen for første zone oprandt den 10. februar 1920, rejste de atter begge derned — hun for at stemme, han som hendes ledsager. Dagen efter prædikede han ved takkegudstjenesten i Haderslev frimenighedskirke. Den 8. juli prædikede og talte han efter gammel aftale ved genforeningsfesten i Emmerlev, og teksten for hans prædiken var gyldenåret, som Gud har rede til den, der holder ud i håb. Nogle dage senere fik han lejlighed til at hilse på kong Christian, da denne kom

igennem Emmerlev på sin rundrejse i det genvundne land, og glædede sig over, at kongens hjerte var med i det, der skete.

Men den 10. juli kom den trods alt største oplevelse af alle: den store genforeningsfest på Dybbøl.

Anders Nørgaard skriver herom, at enhver af de mange tusinder, som var tilstede i Dybbøl skanser — nogle mener 80.000, andre 180.000 — sikkert må sige, at noget sådant har de aldrig oplevet magen til. Han synes ikke, rigsdagsmændene gjorde festen nogen tjeneste ved at troppe op i hælene på hinanden og indtage de reserverede hædersplads, som om de særlig havde bidraget til, at denne dag var kommet. Men al statens pragt og hele det store arrangement kunne alligevel ikke forstyrre festen, for dybe og stærke følelser gik igennem det ustandseligt bølgende menneskehav: »Det var ikke de officielle Talere, der fremkaldte disse Følelser, selvom de talte godt nok, det var ikke Sangene, der blev sunget, thi saa mange Mennesker kan ikke synge sammen. Men det var den fælles Oplevelse, det folkelige Fællesskab, Folkeaanden havde en stor Time, den aabenbarede noget for Mennesker, en Fortid, hvoraf der var groet noget stort, et Nutidsunder, en Forjættelse om Fremtid. Det var i Sandhed en Bekræftelse paa, at det er i Fællesskabet, det underligste aabenbarer sig, bliver til og giver sig Udtryk. Under de stærke Følelsers Magt maatte jeg græde af Glæde. Saa underligt var det at være dansk, saa underligt groede Fremtid frem af det, der var kaldt til Live ved Julifesterne paa Skamling for Menneskealdre siden, saa underligt belønnedes Troskab og Udholdenhed, saa mærkeligt kunde danske Mennesker forenes til et helligt Fællesskab. Hvilke fagre Drømme var ikke gaaet i Opfyldelse ..... Hvilken dyb Smerte for de trofaste histnede, som blev tilbage!«

Man kan ikke frigøre sig for en følelse af, at det var her, ved denne oplevelse af fællesskabet trods alle meningsforskelle, skranker og grænser, at Anders Nørgaard for første gang i sit liv helt til bunden af sin sjæl forstod det, han igennem mange år havde fornemmet og talt.

Han og Helene rejste hjem til arbejdet og dagliglivet i Vejstrup med en følelse af, at de havde oplevet noget forunderligt stort med deres folk, stort nok til, at der — som han siger — kunne falde lys og glans over deres liv alle dage.

*

Endelig i 1921 slog timen for virkeliggørelsen af Aage Møllers og Anders Nørgaards højskoledrøm. Førstnævnte købte i foråret en gammel rentegård i Rønshoved ved Flensborg fjord, vidunderligt beliggende på en af fjordbankerne ret overfor Lyksborg, med udsigt til Mørvig og Flensborg til den ene side, Broager kirke og Dybbøl mølle til den anden. Fra brinken kunne man nærved se Okseøerne, hvor dronning Margrethe efter sagnet endte sine dage for den sorte død. »Højskolen ved Flensborg fjord« var så vidt færdig, at den kunne modtage sit første elevhold i begyndelsen af november og få sin officielle indvielse, som sig hør og bør.

Men allerede den 17. august havde den fået sin åndelige indvielse. Da mødtes de to venner med den fælles ven Arnfred for sammen at holde et fjorten dages historisk kursus for lærere og lærerinder og andre interesserede. Der var kommet så mange, som der på nogen måde kunne skaffes plads til, og det var det herligste sommervejr.

Anders Nørgaard skriver i erindringerne: »[Aage Møller og jeg] havde ofte talt om, at naar han engang fik sin Skole, skulde vi to sammen med Arnfred fra Askov afholde historiske »Kursus«, hvortil vi vilde indbyde alle, der havde Lyst til at være med. Vi vilde da forkynde det, der var vor Tro og vort Syn for dem, vi kunde faa i Tale. Vi delte alle det Syn, at meget af det bedste i den grundtvigske Bevægelse var ved at visne. I Stedet for den historisk-poetiske Højskole var der ved at blive en »realistisk«, hvor »Samfundskundskab« og »Problemer« var Hovedsagen ..... Nu kunde det være hovmodigt af os, der vilde holde »historiske Kursus« paa Rønshoved, at vi følte os som levende, virkelig grundtvigske, der var kaldede til at forkynde dette grundtvigske af hele vort Hjærte og slaa til alt det, der havde skudt sig ind paa dets Plads med Urette. Men ingen havde Grund til at sige, at ikke Arbejdet var os en Hjærtesag.«

Og Aage Møller: »Nørgaard var straalende glad. Nu begyndte vi tre venner; konerne var med og alle børnene. Vi begyndte med at holde kursus for lærere og lærerinder, for hvis vi kunde vinde dem for vor store sag: Danmarks genfødelse, den folkelige vækkelse, den kirkelige fornyelse, saa vandt vi gennem lærere og lærerinder børnene i skolerne, og naar de blev voksne og store, det hele folk. Og skulde det ikke lykkes her, hvor i Danmark skulde det saa kunne lykkes. Hvad vi ikke kunde faa sagt, det udtalte dyre minder fra 1000 aars dansk historie i disse egne. Vi færdedes dag efter dag paa selve de steder, hvor mindets røst

talte: Dybbøl, Isted, Slesvig, Dannevirke og mange, mange andre steder.«*)

Iforvejen havde Anders Nørgaard og Aage Møller hver indsendt en opsats til Højskolebladet, den første om »Ordets levnedsløb«, den anden om »Menneskeslægtens levnedsløb«, og det blev deres emner på dette og en række følgende kursus. Nørgaard fortalte kirkehistorie, Aage Møller mytologi og danmarkshistorie. Arnfred, der jo var cand. polyt. og civilingeniør, oplyste om menneskesjælens og universets gådefulde dybder. Hver af dem holdt et foredrag om dagen, og Nørgaard prædikede om søndagen. Eftermiddagene brugtes til udflugter.

Nørgaard skriver om grundsynet for sine kirkehistoriske foredrag følgende, der kan sés som en indledning til hele hans senere forfatterskab:

»Det bæres mig for, at det gaar som den røde Traad igennem al Historie, at enhver Livsbevægelse efterhaanden stivner, Lyset slukkes. Kristus gav sit Liv for, at hans Rige ikke skulde blive et Rige af denne Verden, men et Aandens Samfund i Tro, Haab og Kærlighed. Men ud af den første Menighed vokser Bispe-, Kejser-, Pave-, Stats- og Folkekirkerne. Paulus sætter Livet ind paa, at Kristendom ikke er jødisk Lovvæsen, ej heller græsk Filosofi, men senere bliver jødisk Lovvæsen og græsk Filosofi gjort til Hovedsagen, det egentlige i Kristendommen. Luther stred en Livsens Strid for at hævde Kristentroen som en personlig Sag, men allerede Reformationens andet Slægtled havde travlt med at begrave Livet i Bogstaver, oplagre det i Former og Bøger, som de sagkyndige — Teologerne — kunde lukke op og i .....

Forvandlingen begynder at foregaa den Dag, da Oplevelsen begynder at afløses af Betragtningen, det umiddelbare af det middelbare, da Grebetheden afløses af Tilslutning, da det, der eksisterer i Kraft af Livet, lever godt, fordi det er blevet Institution, anerkendt, understøttet, ikke blot af Staten, men af den offentlige Mening ..... Men det er jo ogsaa saaledes, at det oprindelige, der overvandt Verden, ikke forgaar ..... alt det, som vor Herre og hans Vidner levede ind i denne Verden, har den Egenskab, at man kan forfalske det, man kan begrave det i Institutioner, i Bøger, i Former — det staar op fra de døde igen, thi det har evig Livskraft, og Mennesker kan ikke undvære det, kan aldrig nøjes med Skygger.«

*) Dansk Tunge 1943 nr. 3.

»Hvorfor skulde det ikke gaa saadan med det grundtvigske? Det kan være pinagtigt nok paa sin Vej at møde Folk, der kalder sig grundtvigske, fordi de dermed vil betegne, at de ingenting er, i al Fald intet alvorligt, at de ikke er Indre-Missionsfolk eller noget andet paagaaende. Men det er mere pinagtigt at møde Præster og Højskolefolk, der vil staa som Talsmænd og Ordførere for det grundtvigske i vort Folk, men helt og holdent fornægter det. Det synes mig at være det tungeste, jeg har mødt paa min Vej som Dansk og Kristen. Ja, er der noget, som jeg for Alvor er angst for, saa er det dette, at det Liv og Lys, som Gud gav os med Grundtvig, skal dø i vort Folk, og er der noget, jeg gerne vilde, saa er det dette, at det maa vokse.«

Dette er ikke skrevet i årene 1935—43, men er et stykke af Nørgaards erindringer, som han antagelig nedskrev i tiden mellem det første og det andet kursus — i 1922!

Kurserne fortsatte hver sommer til sidst i tyverne og udvidedes snart med møder på andre tider af året. Siden gik de over i studentermøder, »vennemøder« og »grundtvigsk selvbesindelses-møder«, der altid havde Anders Nørgaard og Aage Møller som hovedtalere. På Liselund — hvor Aage Møller ikke ville komme — fortsatte Nørgaard alene med kirkehistoriske foredrag. Der går en lige linje fra de historiske kursus på Rønshoved højskole til Anders Nørgaards kirkeskoleplaner i hans livs aften.

Og Nørgaards her gengivne skildring af Ordets gang fra levende liv til død og begravelse og videre til genopstandelse er ikke alene en tidlig indledning til hele hans senere forfatterskab, som allerede sagt, men også en forkortet indholdsfortegnelse til hans store kirkehistoriske værk »Udsyn over den kristne Menigheds Levnedsløb«, der måtte være blevet en af grundpillerne i hans kirkeskole — som det blev det i den »kirkehøjskole«, venner af ham oprettede efter hans død, og Aage Møller ledede. Allerede efter det første kursus bestilte Aage Møller ham i et brev til at skrive denne kirkehistorie, »som Grundtvigs lys skinner over«, den, vi manglede i Danmark og Norden, som Grundtvig ville have skrevet, men ikke nåede længere med end til et udkast: »Kirke-Spejl eller Udsigt over den kristne Menigheds Levnetsløb«. Værket skulle komme om 5—6 år, når vennerne var færdige med deres kursus.*) Og skønt Nørgaard i erindringerne udtaler tvivl om sine evner

*) 17/9 1921.

og sit kald til at skrive bøger, udførte han »ordren« til punkt og prikke. Værkets første del udkom i 1927, anden del i 1928, samtidig med at de historiske kursus ebbede ud. —

I sine breve kalder Nørgaard skolen ved Flensborg fjord »vor« højskole. Han fryder sig over dens oprettelse, er fyldt af håb for dens og den fælles sags fremtid og følger spændt bekymret de to menneskers kamp for økonomisk at holde den oven vande, giver også selv sit bidrag og ville have givet mere, om Aage Møller havde ønsket det. Han er klar over, at vanskelighederne vil blive store, ikke alene fordi skolen ligger i en egn, hvorfra der ikke kan ventes tilslutning eller støtte, men især fordi det grundtvigske skal hævdes så kraftigt, at det vil møde den allerskarpeste modstand fra gennemsnitsgrundtvigianerne, der i deres stille sind må slå kors på kors for sig over noget så ekstraordinært. Men han er også sikker på, at der er folk, i hvem der er længsel efter det, som skolen har at bringe.

Aage Møller har perioder, hvori han tror, at Gud har taget sin hånd og sit kald fra ham og fordømt ham til nederlag. Da må han skrive til ham, breve, der strømmer over af kærlighed og snart opmuntrer, snart tugter og revser. Et eneste af de mange skal anføres her, fordi det rummer det hele på én gang — 1920ernes kamp med dens sorg og glæde, skuffelse og håb for de to mænd og Anders Nørgaards sind overfor Aage Møller, hans hustru og deres højskolegerning. Det er rettet også til hans hustru, som Nørgaard beundrede for hendes sjælelige styrke og faste tro, og lyder i uddrag således:

»Nu maa jeg begynde med at skrive lidt til Aage Møller. Og jeg maa da begynde med at give dig Medhold i saa meget. Alle Urimeligheder i Tiden, Vanskelighederne for os o. s. v. Tror du ikke, at jeg ogsaa kan tage de Toner og gør det imellem ..... At det er strenge Tider for det grundtvigske, er sikkert nok. Men hvor er vi dog lykkelige, at vi har faaet Lov at se i dets Lys og Klarhed, og hvor er det herligt, at vi har det at forkynde. Jeg skal synge med Lyst endog for døve Øren, saa længe jeg har Mund og Mæle. Hvorfor kan du, der har faaet saa herlig en Tjeneste, ikke gøre det samme? Du kan jo ikke lade være med at synge, men du maa ogsaa kunne gøre det med Lyst! »Hvad kommer der ud af det?« Hvorfor dog spørge saa ihærdigt om det? Og hvorfor stille historiske Skemaer op, hvorefter det nu *skal* gaa, saa vi aldrig kunde faa Lov til at fryde os ved at se Skoven grønnes, Kornet gro. Saa meget er vi ikke alene Guds Børn, men ogsaa Grundtvigs Lær-

linge, at vi kaster vort Ord ud uden Tvivl, selv om vi ikke kan se det allermindste gro deraf, men i frejdigt Haab. Og saa lifligt blev dit Liv og din Gerning, at jeg, om jeg var Gud, tugtede dig haardt, fordi du ikke siger Tak og Tak for alle Ting. Visselig blev du ogsaa straffet, om ikke det ogsaa vilde gaa ud over dem og det, som Gud holder sin Haand over. Ja, nu snakker jeg lige ud og derfor haardt, thi om du har nogle faa Elever mere eller mindre, saa synger du Klagesange i Stedet for Lovsange. Det ligner jo ingen Verdens Ting. Nej, sig nu Tak, fordi du fik det saa velsignet og godt ..... og alle Betingelser for at kunne gøre [din Gerning] til Velsignelse, naar du vilde lære at takke i Stedet for at klage og derved forvolde Plage for alle, der har dig kær. Se, det er nu ikke blot mit Ord, men det er noget, jeg *skal* sige dig. Hvad er vi dog for Klynkepotter! ..... Naar vi er tro i det, vi fik, saa kan vi nok lade Gud om Resten ..... Nej, vi to har det godt. Bedre end nogen anden, jeg kender. Det er den pureste Sandhed. Derfor vil vi heller ikke bytte med nogen .....

Og saa sender jeg til dig, Julie, min allerhjærteligste Hilsen om, at du maa blive ved at være glad og takke Gud for gode Kaar og faa Lykke til at hjælpe din uvorne Mand til ogsaa at takke.«*)

Anders Nørgaard var ikke ukritisk overfor Aage Møller, så lidt som denne overfor ham. Han kan se, at han undertiden optræder udfordrende og derved direkte skader sin skole; men det kan hellerikke hjælpe at gå på listesko, når noget skal udføres og føres til sejr. Han ser også, at han skader tilgangen af elever ved nu og da at kundgøre i tale og skrift, at han sikkert fra næste halvår bliver nødt til at opgive skolen, som ved at lade de elever, han har i øjeblikket, mærke sit sorte humør og ved i lange perioder at være bortrejst på foredragsturné. Og han kan foreholde ham det og bebrejde ham, han kan kalde ham »besværlig«. Men han står last og brast med ham og stiller alt, hvad han kan afse af tid og kræfter, til rådighed for skolen og menigheden i Rønshoved.

Det var jo fra begyndelsen meningen, at de skulle have en dobbelt fælles gerning: Aage Møller skulle »et sted i Sønderjylland« være højskoleforstander og Anders Nørgaard præst. Fra foredragssalen skulle dørene føre ind i kirken, og de skulle hjælpe hinanden begge steder.

*) 7/11 1929.

I Rønshoved blev der også straks indrettet hertil: en stor sal blev delt i to ved en dørvæg; for enden af den ene stod talerstolen, for enden af den anden blev alterbord og knæfald sat op, når der skulle være gudstjeneste. Når dørene åbnedes, kunne hele salen bruges enten til kirke eller til foredrags- og mødesal.

Kirkesalen ventede på Anders Nørgaard, og Aage Møller regnede fra første færd ham for at være sin egen, sin familjes og sin skoles præst. Nørgaard kom også, så tidt han kunne, og holdt gudstjeneste med dåb og altergang. Men mere blev det hellerikke til med denne anden halvpart af deres ungdomsdrøm. Udover familjen Møller og eleverne var det kun ganske enkelte, der sluttede sig til gudstjenesterne, og der blev ikke tale om at oprette nogen statsanerkendt fri menighed, som kunne lønne en præst. I foråret 1924 dukkede der en mulighed op for, at Nørgaard kunne blive sognepræst i Rinkenæs. Han var villig, selvom embedet stod i tredje klasse, og præstegården var faldefærdig og slet beliggende. Arnfred var rede til at hjælpe, og Aage Møller gjorde, hvad han kunne. Men da det blev klart, at der ikke kunne blive flertal for ham i menighedsrådet, opgav Nørgaard at søge.

De fleste helligdage klarede Aage Møller sig ved hjælp af andre præster, og de gange, det ikke lod sig gøre, prædikede han selv, og menigheden måtte undvære sakramenterne. Han betragtede sig som Nørgaards uordinerede »kapellan«. Men i begyndelsen af 1925 skriver han til ham, om han ikke kunne tænke sig at ordinere ham nu, og Nørgaard svarer uden tøven ja.

Det vil huskes, at Nørgaards egen ordination, skønt han ikke kunne lægge noget sakramentalt ind i den og hellerikke anse den for en åndelig indvielse — dén gaves af Guds ånd alene og i hans, ikke i menneskers time — alligevel blev så stor en dag i hans liv, at han siden hvert år fejrede den som en festdag. Det er meget sparsomt, hvad der i hans bøger findes om hans syn på ordinationshandlingen, og det kan måske derfor have interesse at høre hans udtalelser herom i den aktuelle situation.

Han vil gerne ordinere vennen til sin medhjælper i den frie menighed i Rønshoved. Det er rigtigt, godt og rimeligt i enhver henseende, også nødvendigt for, at gerningen kan lykkes. I og for sig kunne Aage Møller jo nok udøve fuld præstegerning foruden, men alligevel er dette det bedste. Da det til en vis grad er hensynet udadtil,

der medfører denne ordination, så må den også ske under en form, som de udenfor er nødsaget til at anerkende. Om man er nødt til at indvie under brug af Faderens, Sønnens og Helligåndens navn, vil han overveje. Folkekirken bruger jo denne form, men med urette, forsåvidt som man ved ordinationen laver verdslige, borgerlige embedsmænd, mens dette bliver en menighedshandling i egentligste forstand.

Da Aage Møller meddeler ham, at han er i færd med at forberede provsten og biskop Ammundsen på, hvad der skal ske, reagerer han stærkt. Det er uoverskueligt, hvad det kan medføre af »affære«, og han skylder ialtfald Vejstrup valgmenighed det allerførste hensyn, at han ikke uden meget tvingende grund udsætter den for kriser som Ryslinge og Lemvig. Så' han på ordinationen som et sakrament — hvad han mener, bisperne og den største part af gejstlige og lægfolk i virkeligheden gør — da var sagen vigtig; men han anser enhver kristen mand for berettiget til at øve præstegerning, når han vil, og nogen vil have ham til det. Derfor regner han det hele for ret uvæsentligt — godt og smukt og rigtigt, hvis det kunne ske i stilhed og først lidt efter lidt rygtes som noget, der *var* foregået; forkert, hvis det blev avissensation, og myndighederne blev tvunget til at tage sagen op. Selvom man måske kunne få en frimenighedspræst til at foretage den egentlige »ordination« og dermed tage det formelle ansvar, som ikke kunne tynge *ham,* så kan det jo nu ikke blive det, som han havde glædet sig så meget til: ganske jævnt og stille at samles — som de før havde samledes til barnedåb og altergang, således nu til under bøn og håndspålæggelse at give og modtage velsignelse til gerningen, som de herefter skulle gøre sammen, i Rønshoved og ved mange lejligheder på andre steder i den fælles tjeneste for menighed og folk. Men dette betyder ikke, at han vil gå fra sit én gang givne ord, hvis der ingen brugelig udvej kan findes. Da Aage Møller svarer med at oplyse om samtalerne med provst og biskop og om, at han har skrevet og bedt Niels Dael påtage sig ansvaret, er han beroliget og kan skrive: »Kommer Dael, er det godt, kommer han ikke, er det ogsaa godt. Saa er jeg rede uden nogen Betænkeligheder eller Skruppel.«

Det endte på bedste måde. Niels Dael foretog selve indvielsen, og Nørgaard kan bagefter takke Aage Møllers for dagen. Naturligvis blev »begivenheden« avissensation og samtaleemne landet over, og ikke mange forstår rigtigt, hvad det egentlig er, som er gået for sig. Men

Nørgaards eneste bekymring er nu, at det skal blive misforstået sådan, at Aage Møller ikke mere skal være højskolemand som ellers. Han ved nok, at det er sagt tydeligt, at ordinationen ikke berører Aage Møllers højskolegerning, men det må siges mange, mange gange, for ellers kan folk ikke forstå det.*)

Hvad ordinationen *i virkeligheden* betød, set indefra, kan anes ud af Aage Møllers takkebrev:

»For Dig var denne ordination jo ikke en æressag ..... men en hjertesag, som jeg oplevede det. Jeg kan huske enkelte gange i mit liv, hvor jeg ligesom i søndags oplevede en forunderlig stilhed og fred i mit sind. Da Du lagde haanden paa mit hovede og bekendte den tro, som ogsaa er din og min, og som vort hele liv samler sig om og leves ud af, da følte jeg i en underfuld fred og glæde, at Du og jeg var hinanden nærmere, end vi nogensinde før havde været. Lad nu aviserne skrive, at det var Niels Dael, der ordinerede mig, saa ved dog Du og jeg, at det var Dig, der gjorde det, og om saa alle apostlene havde staaet paa rad og havde villet ordinere mig, saa kunde ingen af dem have gjort det — selvom de havde faaet hjælp af Niels Dael og alle de andre — som Du gjorde det, fordi der i mig var en livets samhørighed med Dig, som jeg ikke kan give nogen af de andre herrer. Derfor skal Du have tak for den stund, som du og jeg vil mindes i himlene.

Tak for alt gennem mange aar, men mest for dette sidste, og naar jeg holder saa fast ved, at det er Dig, der er præst her, og at jeg er din medhjælper, saa ved Du ogsaa, at grunden er den, at det er mig en meget større glæde at være din ordinerede medhjælper end selv at være præst for en menighed. Ligesom Du hele tiden har været min medhjælper i højskolearbejdet, saadan er jeg nu rigtig bleven din medhjælper i menighedsarbejdet, og saadan er vi nu inderligere knyttede sammen og hinandens medarbejdere, end vi har været før.«**)

Ringen sluttedes alligevel.

Ungdomsårenes drøm om en fælles gerning som højskoleforstander og præst udfra en skole i det genvundne land opfyldtes alligevel, men,

---

*) Breve til Aage Møller $^{9}/_{2}$, $^{23}/_{2}$ og $^{14}/_{3}$ 1925.
**) $^{3}/_{3}$ 1925.

som mange af vore bedste drømme, på en anden måde, end de to havde tænkt.

Den del af drømmen, som drejede sig om et liv på Sønderjyllands jord, fik Anders Nørgaard aldrig opfyldt. Og hvor dybt rodfæstet han end igennem årene blev i Vejstrup, har han ofte længtes derover og kunnet sige, som han skrev i et brev fra Liselund ind under julen 1921:

»Og saa sidder jeg her og drømmer om Skolen derovre paa Grænsen ved den brede, dybe Fjord, den, jeg ikke gav en Lillefinger, men hele Haanden. Og jeg glæder mig over, at den er der.«

KAMPEN PÅ DOBBELT FRONT

Højskolen ved Flensborg fjord havde ikke været igang mere end tre måneder, før Anders Nørgaard kunne meddele Aage Møller, at der allerede hos folk er en følelse af, at de unge kan tage skade af at komme der, ja, det er et overvældende flertal af grundtvigianerne, der ser sådan på tingene. »Modstanden mod dig og os andre vil komme. Jeg er for min Part klar over, at jeg staar ogsaa anderledes i Folks Øjne end for 5 Aar siden.«*)

Det er kampen, de har ventet på — og ønsket sig. Den kamp, der skulle sprænge den »grundtvigianske« lejr og skille vandene, så at der blev et klart *for* og *imod* det syn, som Grundtvigs lærlinge havde fået at bringe folk og menighed, og synets virkelige indhold blev klart for alle. Det var for stort til, at det skulle gemmes og glemmes i et virvar af hinanden modstridende og åndsfremmede idéer. Opgaverne, lærlingene havde fået, var jo ikke blot at få folk til at gå i kirke og at gøre noget for de unge ved at samle dem på nogle skoler — sådan i almindelighed — såsandt som det, Grundtvig havde at sige om kristentro og oplysning, visselig ikke var alt muligt og følgelig ingenting, men noget ganske bestemt: det, vi har drøftet i denne bogs indledende kapitel. Der måtte en kamp til på *dobbelt* front. Ikke alene imod den offentlige mening om disse ting, men også imod *den* grundtvigianisme, som ville vedblive at kalde sig med den Gamles navn, men ikke syntes at være andet end almindelig religiøsitet og holdningsløst frisind.

De var forberedt på at blive beskyldt for farisæere — intolerante — ensidige retningsfanatikere, som ville kvæle livet med deres dogmatiske læresætninger. Og det kom altsammen. Forargelsen udøstes i brede skåler over deres hoveder, da Aage Møller ved en forhandling

*) 8/2 1922.

udtalte, at han ikke følte sig i »åndsfællesskab« med sine modstandere, og Nørgaard, som dog fandt formen for hans udtalelse udfordrende, i Højskolebladet erklærede sig enig i realiteten. De kunne godt sige som Luther til Zwingli: Vi er af en anden ånd end I! De stod virkelig i kamp på to fronter, hvormegen forargelse det så måtte vække at sige det højt. Der måtte, selvom det blev strengt for dem, en selvbesindelse til indenfor grundtvigianismen selv, for at det kunne blive til alvor med en fortsættelse af reformationen i den danske folkemenighed.

Men kunne de så bære det martyrium for deres sag, som blev følgen?

Å — de var jo mennesker, i svaghed som i styrke. Nogen glorie som Stefanus', da han bad for sine forfølgere, at deres synd ikke måtte tilregnes dem, kan man vel ikke lægge om deres hoveder. De kunne føle sig krænkede, forbitrede og harmes på deres modstandere for deres uretfærdige beskyldninger; og de kunne blive utålmodige, når de andre ikke kunne — eller ville? — forstå, hvad de mente. Men de kan også ydmygt takke Gud for deres kår, der kun blev, som de måtte blive, hårdere, jo længere tiden led. De ved også, at sagen selv ligger i Guds hånd; de er unyttige tjenere. Men når den blot ligger i hans hånd, ligger den trygt — timen kommer, når Han vil det. »Vi kan jo dog kun leve af Underet i aandelig Forstand,« kan Nørgaard skrive. »Vi kan ikke vente, at Tidsaanden skal smile til os, men det er der en anden Aand, der gør.«*)

Selvom de ikke et øjeblik røber tvivl om, at de er kaldede til at være profeter i deres egen tid — mennesker, som Gud vil have til at bringe tidens børn sit varsko og sige til dem: Så' siger Herren, eders Gud! — og at de lider alle sande profeters kår, så kan de dog alligevel smile ad sig selv: »Forleden jeg var i Vejle,« meddeler Nørgaard sin medkæmper, »blev der i et Præsteselskab fortalt mig følgende udmærkede Historie: Det fortælles, at der kun er to Grundtvigianere i Danmark, Aage Møller og Anders Nørgaard, og saa siger dog den ene om den anden: Gud ved, om nu ogsaa han er Grundtvigianer! ..... Jeg morede mig kosteligt over Historien og over, at vi nu er i Folkemunde.«**)

Kampen på den ydre front: mod offentligheden, var jo forlængst indledet på det folkelige område — i spørgsmålet om Sønderjylland —

*) $^{23}/_{12}$ 1927.
**) $^{11}/_{6}$ 1926.

og lønnen var blevet etiketten »chauvinist«, som det ikke syntes muligt at fjerne igen.

På det kirkelige område satte den ind i tiden op imod og efter 1923 med den nye stiftsinddeling, de nyindførte bispevalg ved menighedsrådene og den pompøse »vielse« i Vor Frue kirke i København af fem nye biskopper. Her er forargelsen på de to venners side, og de har følge af enkelte retningsfæller; men stort set forholder de grundtvigske kredse sig passive, ja, Nørgaard mener, at den store part betages af statskirkens påberåbte autoritet i trossager og den pragt, hvormed den stiller den til skue for folket. Som den glimrer og stråler, må den *være* noget — og det, der er udvortes fattigt, kan ikke rigtig være noget!

Han forarges over den kristelige farve, der lægges over opstillingsmøderne til valgene. »Disse Møder begynder jo trods deres almindelige Karakter af Vælgermøder, hvilket er meget naturligt, med Andagt, Bøn, enkelte Steder vist endogsaa Altergang, for derefter at fortsætte som almindelige politiske Møder i Tidens Stil. Skal det tages fra en alvorlig Side, er det absolut bespotteligt, men jeg ser det hellere fra den komiske Side og tænker som saa: Det er snart forbi! Det arbejder sig selv mod Undergang ..... Jeg laver ikke noget Nummer af Anerkendelse eller ikke Anerkendelse [af Staten], da jeg i alle Henseender bærer mig ad, som jeg vil, og tydelig har erklæret, at jeg ingenlunde er Protestant i den augsburgske Konfessions Mening, jeg er slet ikke Lutheraner i Præsteløftets Forstand. Jeg forfærder nok nogle baade ved at skrive det og sige det ..... to ..... Præster ..... særdeles »nær« ved det grundtvigske, som det hedder, var dybt rystede over, at jeg i den lokale Avis spottede hele Bispehistorien. Men ..... alt det, der har været af Udvendighed, er ved at opløses.«*)

Til forståelse af Anders Nørgaards holdning til »hele bispehistorien« giver erindringerne god oplysning. Han fortæller her et par eksempler på, at selve den grundtvigske biskop Fredrik Nielsen i Ålborg ved at gøre brug af forældede kirkelige anordninger søgte at lægge valgmenigheden i Vrå hindringer i vejen, og skriver: »Naar Fr. Nielsen kunde bære sig saaledes ad, turde det være et nyt Bevis paa, hvor lidt Folk i Almindelighed taaler at blive Bisper. Var der end Raison i dem før, saa er det forbi, naar de kommer paa Bispestolen. Maaske er det, fordi Bispestillingen efterhaanden blev en Stilling med

*) $^{21}/_{12}$ 1922.

grumme liden Realitet i, dersom man betragter den fra andet Synspunkt end det rent administrative. Og de Herrer paa Bispestolen vilde dog gerne ogsaa være Bisper.«

Som ung præst i sognemenigheden oplever han en bispevisitats, der giver ham en uhyre lede ved hele dette væsen. Det er en spot og skam, skriver han, at biskopperne rejser sådan rundt og i kraft af deres embede optræder som åndelige ledere. Hvem har givet dem denne ret —? Embedet i sig selv giver dem ikke åndelig myndighed eller kraft, og når de så hellerikke har nogen særlig embedsmæssig myndighed over menighederne, bringes de meget let til at søge at opnå deres vilje ved mere eller mindre snedige taktiske manøvrer. Han kom selv på nærmeste hold af en sådan biskoppelig taktik, og den fyldte ham med den dybeste uvilje, så meget mere som biskoppen syntes at mene, at han handlede på Menighedens og dens Herres vegne.

Hvem har givet biskoppen myndighed til at optræde i Kristi menigheds navn? Han er embedsmand i den af staten støttede kirkeindretning og skal sørge for, at ret og billighed sker fyldest indenfor hans område, og lovene for de forskellige parters funktioner følges efter deres mening, men han må give Ånden og Menigheden fuldstændig frihed til at virke og leve. Bispevielsen kan ikke gøre ham til andet og mere. Men indenfor disse rammer kan han tjene menighederne med al den hjælp og velsignelse, han selv som kristent menneske har ånd og tro til at bringe. Ved at udsende »hyrdebreve« og paroler om særlige bønner eller prædiketekster ved bestemte lejligheder er han til forargelse for Kristi menighed. I mildeste fald er det udvendighed, som vil arbejde sig selv mod undergang. Man leger »kirke« og ved dog allerinderst inde, trods ældgamle traditioner for det, at det *er* leg, for over den virkelige kirke byder ingen jordisk indsat herre.

Allerede ca. halvandet år før genforeningsdagen havde Anders Nørgaard truffet aftale med beboerne i Emmerlev i Sønderjylland om at tale ved deres genforeningsfest, der tidligere er nævnt. Men tre fjerdingår forud for festdagen fik han, skriver han til Aage Møller, brev fra Sjællands biskop med besked om, at ordningen af alle den slags ting var hans sag, og han ville nu gerne vide, om Nørgaard var villig til at tale i Emmerlev på genforeningsdagen, hvilket han altså havde at meddele ham! Teksten til prædikenen var også opgivet. Nørgaard bemærker hertil lunt: »Er det ikke nok, at vi er unge, og [kan det ikke] blive til, uden at han velsigner os, saa er jeg naturligvis meget glad over

hans venlige Indbydelse, der heldigvis falder sammen med min og Emmerlev-Folkenes Aftale. Teksten kan jeg ikke bruge, da jeg ogsaa for længe siden har bestemt mig til at tale om Gyldenaaret. Ja, Verden er komisk, hvilket der jo ogsaa er noget godt ved.«*)

En uselvstændiggørelse af menighedens børn, som skal have alt af »autoriteterne«s hånd, er ihvertfald følgen af at lege kirkens hyrder. Er det da ikke ene og alene det, der kommer fra Ånden og fra hjertet, som virkelig har betydning for mennesker?

Det var udtalelser som disse, der gjorde, at vi var mange, som gerne ville se Anders Nørgaard som biskop i den danske folkekirke og opfordrede ham til at lade sig opstille som kandidat til bispeembedet i Ribe i 1939. Ingen havde i vor tid så klart som han redet begrebet kirke ud af de mange betydninger, hvori vi bruger dette ord, og han ændrede ikke sin opfattelse af bispeembedet; men han sagde ja, fordi han tænkte, han muligvis kunne gøre en gerning i Grundtvigs ånd for Sønderjylland, og skjulte iøvrigt ikke sin glæde over den anerkendelse, opfordringen var udtryk for. — Og han blev vred på Aage Møller, der ikke fandt ham egnet. —

Lønnen for denne del af Nørgaards kamp var ellers i lang tid en ny etikette: fjende af folkekirken. Sandheden om denne sag var, at han gerne ville stå udenfor den — ikke fordi han mente, at frikirkevilkår kunne sikre »renere« menigheder end folkekirketilstande, men fordi han troede, at fuldstændig frihed under ansvar gav bedre kår for menighedens liv. Havde de danske biskopper ikke fra den første frimenigheds dage gang på gang søgt at kvæle dette? Men da Brücker netop under bispediskussionen ville »frelse Grundtvigianismen ved at gaa ud af Folkekirken og opfordre os andre dertil«, sagde Nørgaard nej. »Jeg vilde saamænd gerne ud,« betror han Aage Møller, »men ikke i den Anledning, som her er Tale om. Det var kun at forkvakle Begreberne endnu mere.«**)

*

På den indre front, mod deres egen kirkelige retning — som Nørgaard både i erindringerne og i brevene konsekvent kalder »Grundtvigianerne« (i anførselstegn!) eller de »saakaldt grundtvigske« — følte de to venner det, som kampen især drejede sig om tre fæstninger:

*) 3/11 1919.
**) 24/6 1922.

Liselund, Askov og Højskolebladet. Kunne de erobres og blive klare talerstole for Grundtvigs forkyndelse for folk og menighed — ikke gadehjørner, hvor tidens mange forskellige profeter kan stå op og tage ordet overfor mængden, eller torve, hvor livsanskuelser drøftes — da var den vundet i første omgang.

Kampen om *Liselund* begyndte for Nørgaards vedkommende med en instinktiv modvilje mod Liselund. Han fortæller i erindringerne, at han i sin Skanderuptid havde truffet Niels Dael ved et møde, hvor de begge talte, og denne havde da straks givet sig i lag med ham for at få ham hjem til sig og tale. »Det var jeg imidlertid ikke opsat paa. Egentlig kunde jeg nok lide Niels Dael, især for hans Umiddelbarheds Skyld. Men min almindelige Skepsis fik mig til at sige nej til at komme der. Der var den Gang adskillige ligefrem »Liselund-gale« Mennesker, der ikke kunde se eller høre andet. Der var Glohede og Mystik i det, syntes det mig. Der var noget, jeg var lidt uvillig overfor ..... Men nu, da jeg var kommet til Vejstrup, satte Niels Dael uden videre mit Navn paa Talerlisten til Vintermødet 1918 i Januar ... Imidlertid forhindrede Isen og Drivminer Færgen i at gaa over Store Bælt ..... og jeg kom ikke til Liselund. Men ved Sommermødet kom jeg der da. Og er stadig kommen der siden.« Og han fortsætter:

»Egentlig maa jeg sige, at jeg altid har befundet mig vel ved at komme paa Liselund og bedre og bedre, jo længere jeg er kommen der.

Det synes mig uomtvisteligt, at det er en genial Tanke, der ligger under Liselunds Oprettelse. Vi har jo i høj Grad savnet Samlingssteder for kirkelig Oplysning. Den folkelige Oplysning har haft sine mere eller mindre gode Arnesteder i Højskolerne, men Arnesteder for kirkelig Oplysning i folkeligt, dansk Klædebon havde vi ikke, før Liselund kom. Man kan tvistes om, hvorvidt Ideens Udførelse duede, men ikke om Ideen selv. Man kan tvistes om, hvorvidt Niels Dael var Manden til at sætte det i Gang. Der er ogsaa blevet tvistet, men jeg kan ikke se rettere end, at han har godt Greb paa Tingen ..... Niels Dael er af de Mennesker, der fuldkomment gaar op i det, han har med at gøre, ensidigt betragter han alt efter dets Stilling til Liselund, men det hænger sammen med Umiddelbarheden i hans Væsen. Det er hans eneste Styrke, men ogsaa hans store Styrke. Det er vist ikke helt fejl, naar Begtrup efter Niels Daels Fortælling til mig karakteriserede Niels Dael

saaledes: Du ser egentlig ikke klart og tydeligt Vejen for dig, men du er en Mand, der umiddelbart kan finde din Vej i Mørket og Taagen, hvorimod jeg bestandig klart kan se alt for mig, men tit maa se om igen.

Nu, jeg er stadig siden mit første Besøg kommen til Liselund. Langtfra har jeg altid været glad for den efter mit Syn kritikløse Vælgen Talere til de store Møder og ikke heller altid heldige Vælgen Lærere til Vinterskolen. Jeg har tit maattet sige: Hvad skal de her? Ja, hvis det da er Meningen, at Liselund skal være en Skole for kristelig Oplysning, men ud fra grundtvigsk Forstaaelse? Men alligevel maatte jeg ogsaa efter Evne være med, naar der kom Bud om at være med.«

Det synes efter det her citerede, at Anders Nørgaard med ideen om kirkeskolen bevidst står i gæld til Niels Dael. Dennes »geniale Tanke« om »et Samlingssted for kirkelig Oplysning i folkeligt, dansk Klædebon« er jo netop den, som ligger til grund for hans egne senere oplysningsplaner. Blot måtte Nørgaard understrege, at udgangspunktet for den kristelige oplysning, når den gives af Grundtvigs disciple, også skal være den forkyndelse af Ordet og Menigheden, *han* så lykkeligt klarede for os.

Der kan ikke herske tvivl om, at forholdet mellem de to mænd, trods uenighed både om mål og midler, i tidens løb blev et virkeligt venskab. Nørgaard holdt oprigtigt af Niels Dael, og denne sendte ham i sandhed talrige »bud om at være med« på Liselund. Han blev straks fast ansat ved menighedsskolen i ugen op imod jul, var igennem mange år en af skolens hovedlærere — i kirkehistorie — og holdt med ganske få undtagelser foredrag på det store årlige sommermøde. I »Liselundbogen« 1922—42 kan man finde en imponerende række af dem efter hans eget manuskript. Den sidste sommer, han levede, 1942, 11. august, talte han om »Kirkeskolen«, som han ønskede, den skulle være — — på Liselund. Og han blev indbudt til at fortsætte med samme emne den følgende sommer, men allerede ved det efterfølgende vintermøde fik han lejligheden. Til dette hans sidste foredrag på Liselund, forhandlingen bagefter mellem ham og Niels Dael og de følger, dette møde fik for Anders Nørgaard og hans sag, vil vi siden vende tilbage. Først *da* opgav han endeligt sin drøm om at »erobre« Liselund!

I somren 1925 havde drømmen en overgang haft en mærkelig aktualitet.

Valgmenighedspræsten i Ubberup, Carl Koch, var død, og nu »tilbød« Niels Dael Arnfred, der endnu kun var lærer i Askov, at blive hans efterfølger og samtidig lærer ved Liselund. Der er ikke bevaret noget brev fra Nørgaard om denne sag, men Aage Møller tolker i et brev til ham, hvad der synes at være begges tanker: hvem skulle være bedre egnet til at være den efterfølger som leder af Liselund, Niels Dael så ofte taler om må findes? Med Arnfred kunne Liselund blive det, de ønskede! Han er ganskevist lærer, og præst kan man ikke blive på en dag, en måned eller et år; men i Ubberup kunne han vokse til som præst og imidlertid naturligt og lempeligt glide ind på Liselund for så om nogle år dér at skabe den præsteskole, som der trænges til, samtidig med, at han fortsatte dét i det nuværende Liselund, som nok er værd at bevare, men »i en ren aand«.

Aage Møller kan ikke se anderledes end, at der her er vist Arnfred vej. Og ligeledes Nørgaard og ham selv: »Jeg ved godt, at hverken Arnfred eller jeg bliver præst i den forstand, hvori Du er det, men ligesom Du er den egentlige præst her [i Rønshoved], hvor jeg gør skolearbejdet, og hvor jeg ogsaa, saa godt jeg kan, virker som din kapellan, saadan skulde Arnfred ogsaa gøre skolearbejdet ved den fri præsteskole, hvor Du var præst og han din kapellan. Hvad Du nu virker rundt omkring, kunde Du godt samle om Arnfreds Liselund, uden at Du derfor behøvede at svigte Vejstrup eller Rønshoved ..... Ser Du: en stor menighed, som Du kan gøre ved, hvad Du vil, og dertil en fri præsteskole og en virkelig højskole og et gammelt anset ugeblad, som lyder vort mindste vink — ja, jeg synes, pinsesolen skinner ret kraftigt over gamle Danmark igen.«*)

Åndelig ensretning! vil mange sige — som de ville have sagt dengang, om de havde kendt disse tanker. Måske tænkte Arnfred også således, da han sagde nej. Ensretning, ja; men i en mærkelig hensigt: ikke at lukke menneskene inde og gøre dem ufri — men at forkynde dem pinsens evangelium, lukke dem *ud,* i »Guds børns herlige frihed«, som apostlen besang, kærlighedens frihed, hvorom det gælder, at jo stærkere den binder, des friere den gør! Vise dem Ordets gerning i verden og forkynde dem Åndens virkelighed. Dette *ene* fremfor alt!

Drømmen faldt. Som også drømmen om *Askovs* erobring.

Anders Nørgaards tilknytning til Askov var, som vi har set, af gam-

*) 8/6 1925.

mel dato. Den blev stærk allerede i de første år i Skanderup, da han fik nært samarbejde med valgmenigheden der og dens præst, Axel Helweg, som havde været med til at lægge grunden til hans egen menighed. Fra den tid stammede hans venskaber med »Askovs svigersønner«: Arnfred, C. P. O. Christiansen og Aage Møller. De fire mænd og deres hustruer var, om ikke helt jævnaldrende, så dog af samme generation; deres interesse- og arbejdsområde var det samme: menighedens liv og folkets oplysning, og Askov var for dem alle mere eller mindre et midtpunkt i dette Grundtvigs Danmark.

For Anders Nørgaard, der havde sin rod udenfor dette, var det nok lettest at gøre sig fri af den følelse, at et ord fra Askov *på forhånd* har vægt, og at en mand eller en opfattelse eller en bevægelse må have anerkendelsens stempel herfra, — som vistnok lurer på enhver født grundtvigianer. Han så på dette minderige og såvel i omfang som i alsidig orientering imponerende skoleværk som en fæstning, men ikke som et tempel.

Selv Aage Møller kunne efter hans opfattelse ikke gøre sig fri af denne uvilkårlige indstilling til Askov. Han kan foreholde ham dette: »Jeg kan ikke frigøre mig fra den Forestilling, at du alligevel ikke kan frigøre dig fra Askov. Dets Velsignelse skal helst med, om det skal due. Du faar høre Sandheden af mig i det Stykke.«*) I samme brev siger han om Arnfreds, at »Askov ..... dog er Templet, hvad de end siger og gør.«

Men Nørgaard og Aage Møller er ihvertfald enige om, at det er en fæstning, og at det har afgørende betydning, at den erobres for det syn, de har fået at give Grundtvigs efterkommere tilbage. De er ikke mindre enige om, at midlet er: vennen Arnfred. Kunne han vindes til at gå helt og uforbeholdent ind for dette syn, ville følgerne være uoverskuelige!

Vi har hørt om de historiske kursus, trekløveret i fællesskab afholdt på Rønshoved fra 1921, og man vil huske Nørgaards kommentar fra erindringerne: »Vi delte alle det Syn, at meget af det bedste i den grundtvigske Bevægelse var ved at visne. I Stedet for den historisk-poetiske Højskole var der ved at blive en »realistisk«.«**) Men ved slutningen af dette samarbejde må Nørgaard gøre Arnfreds stilling til ham og Aage Møller op med ordene: »Helt forlader han os aldrig, men helt med os gaar han ikke.« Og han fortsætter: »Askov er ..... svagt

*) 9/11 1928.
**) se s. 86.

i vor Tid, og det er en stor Ulykke i Højskolens Verden. Derfra lyder ikke hverken myndige eller klare Ord ..... Og Højskolen er endnu i det almindelige Omdømme Askov.«*) Det lykkedes dem ikke at overbevise deres fælles ven om, at deres kamp var »Kampen mellem Aand og Uaand, Liv og Død«, og at der dér kun var mulighed for et enten-eller. Og få måneder senere var han Askovs forstander — —

Det var dem ikke alene en skuffelse, strategisk set, men også en personlig sorg, og adskilligt tyder på, at det hellerikke var let for den anden part. At være hele i venskabet, men ikke kunne følges, hvor det for den ene part er spørgsmålet om ånd og uånd, liv og død, er en vanskelig og til tider smertefuld opgave; men ingen kan vist nægte, at den trods alt lykkedes mellem de tre og deres hustruer.

J. Th. Arnfred var meget forskellig fra de to andre. Han var af natur mådeholdets mand, af fag naturvidenskabens og psykologiens dyrker; disse fag havde optrænet ham i en metode at anskue tingene på, som hindrede ham i at sige ja til formeget på en gang: hver enkelt ting måtte prøves for sig — og afgøres for sig, til ja eller nej. Alle sider af sagen måtte tages i betragtning. Med en rodfæstet indstilling af denne art måtte man gøre vold på sig selv og sin natur, hvis man gik forrest med fanen på et erobringstogt eller blev stående som den sidste på barrikaden i et forsvar. Der var for mange ting implicerede i sagen til, at den helt kunne afgøres til den ene side.

Med de to frontkæmperes natur kunne dette, at — for at bruge Nørgaards ord — »Arnfred sagde: paa den ene Side, paa den anden, desuden og alt taget i Betragtning o. s. v.«, og at — Aage Møllers udtryk — »Arnfred ikke er den rette mand, naar der skal træffes et bestemt valg og brydes broer af«, se ud som en svigten af noget, de egentlig allerinderst var enige om. Det var ikke let i deres dybe skuffelse over de altfor højtspændte forventningers tilintetgørelse — Arnfred og Askov, der ikke lod sig »erobre« — at forstå, at de her muligvis stod overfor en af dem, som måtte følge midterlinjen for at være sand mod sig selv, og at vi også kan komme til at øve åndelig vold imod vore bedste venner og i den bedste mening. Men Helene Nørgaard forstod det. Da det i det nerveoprivende krigsår 1941 kom til et opgør mellem Nørgaard og Arnfred i hendes nærværelse, måtte hun trække sin mand i frakkeskøderne, for det kan jo ikke nytte, at vi gør os selv så høje, at vi kasserer vore venner, og Arnfred var en *god* mand. Og

*) 1/2 1928.

han måtte endnu en gang give hende ret. For det *var* jo det, både han og Aage Møller mente: Arnfred var en virkelig ven, og han var god. De holdt af ham, og han havde vist, at han holdt af dem. Trofast og storsindet havde han været. Han havde taget imod alle deres angreb uden at lade sig krænke og tage sit tøj. Altid kunne de stole på ham og regne med hans hjælp, når de trængte. Blufærdig, som han var, kunne han ikke selv så let ty til dem; sky overfor altfor nær berøring kunne han yde sin støtte i en vis kølig, saglig form; brevene var forretningsmæssige og korte. Men hjælpen var også kontant, hvadenten den bestod i en åben pengepung og andre højst praktiske ydelser eller en hundrede procents solidaritet med vennernes skole, der ytrede sig i, at han sendte alle sine egne børn dertil. At han også, trods sin forbeholdenhed i følgeskabet i den kamp, de førte, var en af dem, der som de ikke kunne leve uden Ordet af Herrens egen mund til os ved dåb og nadver, vidste de ligeså vel. Og alt dette bandt dem til ham.

De blev igennem de mange år ved at tale og prædike hos hinanden. Deres venskab var så ægte, at det tålte at tage humorens briller på. Det gjorde broderskabet mellem Anders Nørgaard og Aage Møller, men det gjorde også venskabet mellem dem og Arnfred. Efter at denne var blevet forstander i Askov, omtalte de to andre ham gerne som »Kongen« og lod altid meget beærede over den nådesbevisning, der var blevet dem til del, når de havde fået indbydelse til at føre ordet dèr, hvor man dog helst skulle høre bisper og professorer. Og Arnfred kunne på sin side smile ad Aage Møllers absolute domme og Nørgaards sårbarhed, og ryste på hovedet ad deres nidkære ensidighed. — Det kan vist siges, at uden denne humor havde venskabet næppe holdt. Den gjorde dem frie i forholdet til hinanden og hindrede hver af parterne i at lukke sig sammen om sit eget uforgribelige standpunkt, fordi den nødte dem til at se sig selv med de andres øjne.

Men drømmen om Askov som den førende historisk-poetiske højskole faldt.

Bedre gik det ikke med drømmen om *Højskolebladet* som »det gamle, ansete ugeblad, der lyder vort mindste vink«.

Hvad Anders Nørgaard og Aage Møller havde imod dette dygtige blad i dets kendte form, var jo, at det som en slags »turist-tidende« i tekst og billeder bragte oplysning om alverdens ting fra alverdens lande, og at det var et torv, hvor alle mulige fænomener drøftedes:

politik, samfundskundskab, kunst, livsanskuelser, såvel som menighed og højskole. Her oplystes og diskuteredes spalte op og spalte ned; det klare *ja* og det klare *nej,* som kunne få forkyndelsen til at lyse, manglede — og hvad kunne der ikke komme ud af en trosstærk og glad forkyndelse af Grundtvigs arv for Danmarks og Nordens menighed og folk netop i dette gamle, ansete grundtvigske organ med dets autoritet og dets grundfæstede økonomi, som tillod et ikke altfor snævert hensyn til, hvad »folk vil have«!

Nørgaard bruger i et brev Oscar Geismars udtryk, at vi ikke kommer udenom dette »det mest befærdede gadehjørne« for at bringe vore meninger til torvs, og han som Aage Møller skriver igennem årene en mængde artikler, som redaktøren, Helge Skovmand — med hvem han iøvrigt personligt står på venskabelig fod — som oftest beredvilligt bringer. Men redaktionen forbliver neutral, og de føler, at det, de har at bringe, drukner i diskussionen.

Højskolebladet fulgte Askov.

Liselund, Askov, Højskolebladet! Det var nederlag, som betød noget, når det ikke gjaldt en »sag« mellem mange andre, men »kampen mellem ånd og uånd, liv og død«.

Til det inderste af sin sjæl var Anders Nørgaard overbevist om, at grundtvigianismens svaghed i vor tid skyldtes, at man ikke havde mod til at forkynde og havde ombyttet katederet med det runde bord. Man var så bange for, at »læren« skulle kvæle »livet«, at man også var ifærd med at ombytte livet med »livlighed«: interesserethed overfor »tidens strømninger«, nye tanker, spændende talere.*) De grundtvigske kredse havde været så optagne af at lytte til alskens røster og diskutere de interessante tanker, de frembar, at de havde glemt eller forsømt forkyndelsen af det budskab, de selv havde fået at give verden. Uden et sådant — en »lære« — kan man ikke samle, og de var da også blevet adspredte og splittede, forvirrede og svage, modtagelige — men uden kraft og evne til at *give.*

Det kunne jo være meget godt at høre forskellige røster, mente

*) Pastor Chr. Bartholdy har i et interview oplyst, at en grundtvigiansk præst har betroet ham årsagen til, at han, skønt Indre missions formand, ikke sjældent bliver indbudt som taler ved grundtvigske møder: grundtvigianerne kunne såmænd tænke sig at indbyde Fanden selv til at tale — så var det jo ikke så underligt, at de også kunne bruge *ham!* (Kristeligt Pressebureau, bl. a. optaget i Horsens Folkeblad $^{22}/_{9}$ 1954.)

Nørgaard, men livet i åndelig forstand var ikke en sjælelig livlighed, som var istand til at omfatte alt muligt, men *tros-liv.* Det gjaldt både livet i menigheden og livet i folket, som kristen og som dansk. Og så måtte der også være noget, som er troens grundvold og udgangspunkt for alle vore tanker — som vi derfor også har at forkynde.

Da mødte Anders Nørgaard på sin vej »Kirkeligt Samfund af 1898«, som delte dette hans syn.

Ved et møde i Odense den 28. og 29. maj 1918 var den gamle grundtvigske sammenslutning blevet reorganiseret efter en lang tids hensygnende tilværelse, og adskillige varmhjertede præster var gået i gang med at søge oprettet lokale kirkelige samfund i så mange af landets sogne og købstæder som muligt og samle dem i hovedkredse. Formålet kunne udtrykkes lidt forskelligt fra egn til egn, men grundtonen i de talrige nye kredses love blev dog den samme: man ville søge at virke til kristenlivets vækkelse og vækst ved at fremme menighedsfølelsen og vække forståelse for de åndelige værdier, der ved Grundtvig er skænket den danske menighed.

Man ville altså netop som Grundtvigs arvinger forkynde noget, som man mente, landsmænd trængte til at høre.

I »Grundtvigianismen«*) har Nørgaard i form af et referat af indvendingerne i 1898 mod K. S.s oprettelse givet sin egen opfattelse af dette. Han kan ikke slå følge alligevel. Hvorfor dog ikke —?

Alle, som ønsker at tjene livet, må jo ville samarbejde, siger han selv, og livet, der altid skaber sig en form, vil også kræve *ordnet* samarbejde. Men han tror på, at det aldrig går den modsatte vej: form skaber aldrig liv; det udefra lavede fører aldrig til andet end udvendighed. Hvis man herimod vil indvende, at f. eks. valgmenigheder og friskolekredse dog også er organisationer, overser man, at hele sagens kerne er: *udefra* — eller *indefra,* livets form — eller selvskabt form. Og man må umiddelbart frygte, at et lokalt kirkeligt samfund, hvis det fik held til at sætte meget af det i gang, som er tilsigtet, meget let kunne komme til at trampe på livets fine spirer og forpurre den sande og ægte livsudfoldelse. Foreningsdannelse kunne træde i stedet for menighedsdannelse og stå denne i vejen ved at være surrogat. Man fik lejlighed til at affinde sig med det store og afgørende spørgsmål om menighedslivets fødsel ved en ikke uoverkommelig indmeldelse i en kirkelig forening.

Og Nørgaard advarer med Holger Begtrups ord mod en centrifugal

*) II s. 260.

kristendom, som har travlt med mange sager, men er uklar i det væsentlige. Det er jo netop uklarheden i selve grundlaget, man står overfor med den uformelige størrelse, som man kalder den »grundtvigske« verden, hvor talrige mennesker, der ikke helt kunne undvære åndeligt liv, er tyet ind, fordi de ikke kunne leve under Indre missions pres. Den dybe, stærke strøm blev ved sin mægtige vækst i bredden udflydende og lavvandet og dannede delta — det centrale billede i Nørgaards beskrivelse af grundtvigianismens udvikling — hvem skulle da i alle disse brogede lokale kredse af Kirkeligt Samfund vise vejen til det *væsentlige:* et *menighedsliv?*

Tidligere i denne bog er refereret et udsnit af en samtale mellem Nørgaard på den ene side og Morten Larsen og Niels Dael på den anden.*) Når Nørgaard her bebrejder de to andre, at de har prædiket kirkerne fulde landet over, men prædiket folk væk fra den egentlige gudstjeneste, samlingen om dåb og nadver og fællesskabet, der bygger på dem, så er det deres virksomhed i Kirkeligt Samfund, han sigter til. Der er en god portion humor i hans angreb — der som nævnt foregik en gildesaften på Liselund i nærværelse af menighedsskolens elever —; det skinnede tydeligt igennem, da han i den videre samtale udtalte sin glæde over, at han ikke selv var en sådan prædikant, der fyldte landet med sine prædikener! Men der er såvist også en god portion salt, som blev åbenbar ved, at han formanede dem til at holde op med deres »maskepi med grundtvigianerne«, der bredte sig i hobetal over landet, og være med til at sætte skel, så man kunne få gjort op med hele denne dødvægt. At det også blev taget alvorligt fra modpartens side, fremgår af, at den elskelige frimenighedspræst i Holstebro lovede, at spørgsmålet om altergang ved alle Kirkeligt Samfunds gudstjenester skulle blive forelagt af ham, Morten Larsen, ved næste hovedstyrelsesmøde!**) Men at Anders Nørgaard ikke troede, at man også kunne ordne dette ovenfra, kan man vel ligeså vel tænke sig.

Nogle år senere skriver Nørgaard: »Jeg kan næsten blive helt mismodig over, at jeg ikke skabtes med Sind til at gaa ind i saadan noget som Kirkeligt Samfund. Jeg filosoferer ogsaa undertiden over, hvorfor Gud skabte mig saaledes, at jeg maa med Skepsis se alle disse Herligheder, der i Form af Inderlighed, Organisation o. s. v. snart er hele Danmark i Aandsliv. Det er ikke en Troldesplint, men en Draabe

*) S. 10 f.
**) Brev til Aage Møller $^{8}/_{2}$ 1925.

— ja, nogen vil kalde den med et, andre med et andet Navn. Jeg formaar dog ikke — og det er Hovedsagen — at tage alle disse Anstalter alvorligt.«*)

Alligevel prædikede og talte Anders Nørgaard gennem årene ved et uoverskueligt antal af gudstjenester og møder, arrangeret af K. S.-kredse udover det ganske land. Han sagde aldrig nej, når de bad ham, og det gjorde de bestandig. Og sammenslutningens forlagsvirksomhed fandt han udmærket — »Grundtvigianismen« I—III blev udgivet af denne!

Et ganske tilsvarende standpunkt indtog han overfor et andet barn af den grundtvigske menighed, De danske Ungdomsforeninger. I erindringerne skriver han med henblik på dem: »Jeg har aldrig været nogen Beundrer og Tilhænger af den Slags Organisationer, som jeg stedse har maattet se paa som et umuligt Forsøg paa ad ydre Vej at bringe Liv, hvor intet var, eller holde paa det, som alt var til Stede.« Men den ungdomsforening, han forefandt i Sønder Vilstrup, da han kom dertil som præst, var tilsluttet denne organisation, og han tog som en selvfølge fat blandt de unge uden at ændre noget herved og havde, som man vil erindre, den glæde, at det var disse unge, som fyldte bedst op ved hans gudstjenester i kirken.

Han havde mod disse sammenslutninger en indvending at gøre, som kom dybt indefra. Men han måtte alligevel tjene menneskene i dem, når de forefandtes som rammer om det arbejde, der skulle gøres. Han var med sin fintmærkende sans ængstelig for deres virkning til syvende og sidst på »livets fine spirer«, men følte ingen ret til overlegenhed.

*

1920erne var en bevæget tid i den danske menighed.

Under den første verdenskrig begyndte på alle åndslivets og samfundslivets områder et oprør imod traditionerne og en omvurdering af alle ting, som vi herhjemme aldrig har oplevet magen til. Det begyndte på det europæiske fastland, men nåede hurtigt ind over os. Vi, som var unge dengang, havde let spil overfor »de gamle«. Det var jo tydeligt, at de havde spillet fallit: en verden i ruiner bredte sig for vore øjne. Det var altså alt, hvad deres ideer havde kunnet bringe det til! Forlorne og forløjede var de, fordi de kun skulle tjene til at skjule gridskheden

*) Til Aage Møller 14/3 1931.

efter egen fordel og et vildt magtbegær. De bedste af de gamle var afmægtige romantikere, der havde lukket øjnene for den hårde virkelighed, som tilværelsen på denne jord er. De havde gemt sig i ånd og forrådt jorden, som de kaldte den onde verden og jammerdalen. Den blev dog kun det, som de gjorde den til! — Men nu ville den nye generation overtage sceptret og føre verden frem til en forståelse mellem alle folk og en evig fred.

Den begyndte helt forfra med at give tingene navne, og i første omgang blev alt, hvad der før havde heddet »op«, kaldt »ned« og omvendt. Nye ideer trådte istedetfor de gamle, i maler- og billedhugger-, tone- og digtekunst, i arkitekturens, samfundslivets og religionens verden. Det blev futurismens, jazzens, funktionalismens, kommunismens og »den religiøse uro«s tid. Ideerne formede slagord. Fra Tyskland, som jo altid har været en frodig idéleverandør til vore breddegrader, kom slagordet: Den nye saglighed, der betog den, som i året 1920 tog studenterhuen på, som noget nær en åbenbaring. Saglighed — virkelighedstroskab, ærlighed, nedskrivning af alle ting til deres faktiske værdi — ikke højtsvungne idealer, tåget religiøsitet og store, klingende ord — måtte det ikke kunne frelse verden!

Indenfor den grundtvigske menighed kendetegnedes dette årti af kampen om sakramenterne — de gamles hidtil ubestridte grundvold. Det begyndte med Ryslingestriden, som allerede er omtalt.*) Det fortsatte med begejstringen i vide, tildels toneangivende kredse for de sakramentløse kvækere, der blev gjort til de ideale kristne for deres konsekvente pacifismes skyld, og afguderiet med Gandhi, Indiens store åndelige fører, som vedgik sin kærlighed til Kristus og med den strengeste troskab stræbte mod at efterleve buddene i hans bjergprædiken, bad fadervor som indledning til nationalkongressens møder og opfordrede sine landsmænd til at læse Ny Testamente. Denne hindu afviste energisk at være kristen og forklarede Kristus som et led i den lange række af Guds åbenbarelser i menneskeskikkelse: Buddha, Krishna, Muhammed o. s. v., en lærer, men ikke frelser, og tog afstand fra dåb, som for ham blot var en ceremoni, hvorved man indlemmedes i de kristnes konfession. Og dog var der talrige medlemmer af protestantiske kirker over hele jorden, som regnede ham for kristen, og der er ingen tvivl om, at mange grundtvigianere kom ind i en alvorlig krise med deres tro på dåben som »gudshusets dør« ved at høre om

*) S. 65 f.

ham i tale og skrift. Også blandt ordførerne var der folk, der var så »levende«, at han kunne rokke deres grundvold.

I foråret 1926 kom lederen af missionsarbejdet i Porto Novo i Sydindien, Anne Marie Petersen, hjem til Danmark for at hvile. Hun var en nær ven af Gandhi, som havde nedlagt grundstenen til hendes skole, men hun regnede ham ikke for kristen, og han havde aldrig kunnet rokke ved dåben som *hendes* livs grundvold. Ja, for den, der kendte hende på nærmeste hold, var det åbenbart, at hun som få andre levede i sin dåbspagt; dér hentede hun kraften og freden hver dag i sit liv — når hun bekendte den, var hun, som Nørgaard, sammen med sin Fader og hele den kristne menighed. Og nadverbordet var for hende livets brød, som hun ikke kunne undvære, ja livets fest.

Og denne grundtvigianer i ordets fulde betydning stod i somren 1926 op på forskellige grundtvigske institutioners talerstole, bl. a. i juni måned på Liselund, og forsvarede kristentroende inderes ret til at sige nej til at lade sig døbe, før de fik deres egen, virkelig indiske kirke. Kun dér kunne de leve et kristent indisk menneske- og folkeliv, hvortil de havde samme ret som vi andre til et dansk. I de europæiske eller amerikanske kirke-kopier kunne de kun leve andres form for liv. Sadhu Sundar Singh havde nægtet at døbe sin far, så at han måtte dø uden dåb, og dog, ville hun hævde, var han død som et kristent menneske. Vi skulle betragte disse Kristi disciple som ligeså gode — eller dårlige — kristne som vi selv, uden hensyn til dåb eller ikke-dåb!

Det er let at forstå, at Anders Nørgaard — der iøvrigt var forhindret i at deltage i mødet — ligesom Aage Møller — der var kommet til Liselund, fordi det var et møde for de frie menighedskredse — måtte tage skarpt afstand fra en sådan tankegang med dens uoverskuelige konsekvenser. De havde jo set grundvolden blive rokket mere og mere i den hjemlige menighed — skulle det nu lykkes denne kvinde med sit »indiske budskab« at gøre forvirringen fuldkommen? Anne Marie Petersens evne til at tænke teologisk var minimal, og hun havde tillige bondens mistro til teologien, hun, der ofte havde set kristne mennesker forklæde deres angst for at tage standpunkt til virkelighedens vanskeligheder i en kåbe af åndelighed. Hun havde, på det at målet kunne blive fuldt, i Indien — sådan uden at tænke over det og derfor uden at protestere — været med i en altergang, hvori en udøbt inder havde deltaget, ovenikøbet i hendes eget hus. Og da hun nu blev forhørt om sagen af de skriftkloge, tog hun sig på også at forsvare dét, og det kom,

når deres målestok blev anvendt, til at tage sig ud som en helt ny og skæbnesvanger teologi!

Tankemæssigt var det jo fuldstændig forvirring at blande de to ting sammen: hvad vor Herre i sin kærlighed vil gøre ved dem, som har troen, men ikke forener den med dåben — og hvad *vi* skal gøre ved hans bud om at døbe på Faderens, Sønnens og Helligåndens navn til medlemsskab af hans menighed. Og tankemæssigt var det ligeledes en indlysende forvirring at søge næring for sit liv i den menighed, man ikke er gjort til medlem af. Men i sandhedens navn må det vist siges, at dette sletikke var Anne Marie Petersens »tankegang«. Den var ganske enfoldig. Der var én ting, der stod urokkeligt fast for hende og nøje hang sammen med pagten mellem Gud og hende: at hun var kaldet af ham til at bringe Kristus til Indiens folk. Det var hendes eneste opgave — som det havde været hendes forgænger Løventhals — ved at bekende og vidne om ham og dele deres liv i sorg og glæde at bringe Kristus ind på deres vej. Og hun klyngede sig til den tro, at når Han så først »vandrede hos dem« i hjerterne, da ville hans Ånd selv vise dem vej — som han havde vist os i Danmark vej under sin vandring hos os. Inderne var hendes børn, som Gud havde givet hende, og dåben, som automatisk gjorde dem til medlemmer af et fremmed socialt og politisk samfund, var deres forfærdelige problem, når troen kom til dem; så måtte hendes moderhjerte også forsvare dem trods al teologi, selv når de her og der en tid gik andre veje, end hendes tro og kærlighed håbede det. Teologernes målestok var hende her livsfremmed, og hun anerkendte den ikke.

Det var problemer, der var så livsfjerne i vor egen, for Anders Nørgaard at se dødsensfarlige situation herhjemme, at han på sin side ligeså lidt anerkendte hendes målestok — og aldrig kom til det. For de ikke få, som hentede lys hos dem begge, er der noget tragisk i, at de to, som i lige høj grad levede udaf Ordet og Menigheden, stod hinanden så fjernt. Men deres natur og situation var så forskellige, at de måtte gøre det.

Nørgaard erklærer sig i et brev enig med Aage Møller i, at det er sørgeligt, at vi har fået en sådan »grundtvigsk« missionær i Indien. Han var altid skeptisk overfor kvinders egnethed for præstelig gerning og ser her sin skepsis begrundet: »Det er vist alligevel farligt at udsende Kvinder som Missionærer,« skriver han, men ytrer samtidig sin glæde over, at »vor egen Olga Kaae«, som Vejstrup m. fl. valgmenig-

heder havde udsendt til Indien, er så sjælelig ligevægtig, at der ikke er fare for, at hun skulle forsvinde »op i de blaa Regioner«.*)

Omtrent samtidig med Anne Marie Petersen kom en anden grundtvigsk urostifter til Danmark: Karl Nielsen, der havde fået sin teologiske uddannelse i USA, nogle år været præst i Den danske kirke derovre og udgivet en bog, »Kirkelighed eller Menighedsliv«, som havde vakt det største røre. Han blev så at sige hentet hjem af højskoleforstander Holger Begtrup, som under en Amerikarejse havde skrevet et forord til hans bog, hvori han udtrykte sin glæde over, at »der i hundredåret efter »Kirkens Genmæle« fremkommer et sådant skrift, der med liv og kraft stræber at føre Grundtvigs tanker om kristendommen videre efter den ny tids tarv«. Når man hører, at også denne mand talte ved førnævnte møde på Liselund, hvor foruden Anne Marie Petersen bl. a. Aage Møller, Oscar Geismar, frimenighedspræsterne Rasmus Anker-Møller og Drewsen-Christensen og Niels Dael selv havde ordet, vil man forstå, at diskussionens bølger gik tårnhøjt; og de bredte sig hastigt udover hele den grundtvigske verden.

Karl Nielsen var en suggererende taler og en brændende idealist, som i den følgende tid revsede den gamle grundtvigianisme efter noder. Han sagde, at den gamle stærke ånd herhjemme var blevet kvalt i institutionerne, som der var investeret både økonomiske, sociale, prestige- og magtinteresser i. Højskolen havde fået store og dyre bygninger, men indholdet —? Den var blevet — institution. Men det var *livet,* det drejede sig om! Det kunne ikke gro nedefra i så stolte, krævende rammer: i slotte! Derfor skulle de grundtvigske højskolefolk gå ud og begynde forfra i »hytten«.

Aage Møller, der såvist ikke drev højskole i et slot, kunne vel ikke tillægge hytten i bogstavelig forstand alverdens betydning, men han og Nørgaard fandt her en overgang en medkæmper i deres eget opgør med tidens højskole, som de så vidt måtte give væsentlig ret. Det var jo netop det, de mente, som Karl Nielsen sagde med nye ord: højskolen var ganske rigtigt først og fremmest blevet en institution — ikke blot i sine store bygninger, men også i sin hele arbejdsplan og i undervisningsstoffet, ja, i selve foredragene, man gav de unge at høre. Det var en kamp mellem institutionen og livet, de selv var inde i og

*) $^{10}/_{7}$ 1926.

ville have andre med i; og her var der nu en ung mand, der følte som de og kunne sige det på en ny måde og med en brændende glød, som rev folk med. De øjnede et håb for deres kamp, som de ofte havde kunnet tvivle om. Han havde idetmindste kunnet se, at den åndelige strømning fra det første slægtled af Grundtvigs disciple havde tabt i livskraft, efterhånden som den bredte sig i folkemængden, og hvor deres råb ikke var blevet hørt, der blev hans det.

Ganskevist havde Karl Nielsen allerede under det bevægede møde på Liselund vist, at han ikke var på linje med dem i deres syn iøvrigt. Han havde fra Arnfred hørt, at Aage Møller gik med planer om en skole for vordende lærere, højskolearbejdere og præster, som han og Nørgaard ikke skulle lede, men være lærere ved sammen med Arnfred og andre. Karl Nielsen betroede nu Aage Møller, at det var hans ønske at blive leder af en menighedsskole, og forhørte sig om en mulig medvirken fra deres side, hvortil Aage Møller måtte svare, at de ihvertfald først måtte vide, hvad der skulle læres på en sådan skole. »Jeg sagde til ham,« skriver Aage Møller, »..... at jeg vilde være med i en aandelig kamp for ordet af Vorherres egen mund og for Folkeaandens frie liv og forkyndelse i skolen. Karl Nielsen vilde imidlertid gøre Grundtvig til en tidshistorisk skikkelse, og til dette sagde jeg, at Grundtvigs tidsalder efter min mening ikke var forbi og næppe blev det i de første aarhundreder, og hvis han ikke kunde indrømme dette, saa maatte jeg undsige Karl Nielsen paa livet.«*)

Men Karl Nielsen var jo ung endnu, og måske kunne han bringes til at forstå. Der var jo såmeget, de kunne følge ham i. Han havde ikke ladet sig nøje med en kritik af højskolen, men også foreholdt den grundtvigske menighed, at den blot levede på sin arv — ikke i den eller udaf den. De grundtvigske, sagde han, troede ikke længer på Helligånden, men på mennesket, som inderst inde var godt, så at man, når man så' ind i sig selv, kunne finde sit egentlige, gode og rene jeg, der ville, hvad Gud vil. Men kun Helligånden kunne overbevise verden om synd og retfærdighed og dom — det kunne mennesket ikke finde frem til ad anden vej end troens åbenbaring, når mennesket lå på knæ ved korset, og Helligånden åbnede dets øren. Hvad ville man ellers med dåben og nadveren? Var de nu ikke også blevet reduceret til skikke, former, »institutioner«, som man med vanens magt holdt fast på, selvom de ikke længer betød livets kilde og livets bord?

*) Brev til Nørgaard $^{18}/_{6}$—$^{26}/_{6}$ 1926.

Som tiden gik, blev forbindelsen imidlertid ikke tættere, tværtimod øgedes afstanden mellem ham og venneparret. Den reformation, Karl Nielsen ville, kom aldrig til at stå klart som den samtidige Tidehvervsbevægelses. De fandt den tåget, og det var, ligesom dette netop skulle opfattes som dens egentlige livstegn, hvor læren og institutionerne var dødens segl. For dem var uklarhed nok en naturlig begyndelse for alt åndeligt liv, men ikke på nogen måde et ideal, som skulle fastholdes. De syntes, at Karl Nielsen kunne tale stærkt, varmt og personligt om Helligåndens gave, men fandt ham yderliggående subjektiv. Ved et møde i januar 1928 erklærede han således, at hvis det skulle ske, at han ikke kunne fornemme ånd og liv i dåb og nadver, måtte han opgive sakramenterne, og han stillede sig afvisende overfor det svar, man gav ham, at vi i dåb og nadver møder Guds ord, der skaber, hvad det nævner, og det er den levende kristne menighed, der indestår os for dette ords sandhed — ikke vore egne personlige fornemmelser.

Karl Nielsen var enig med Anders Nørgaard i, at protestantismens opløsning var fuldstændig. Men for ham var også Grundtvig protestant, og redningen kunne så umuligt komme fra det grundtvigske. Efterhånden gik han da også til angreb mod det dogmatiske snæversind, Nørgaard i hans øjne repræsenterede.

ET TIDSSKIFTE —?

Sådan var da situationen efter midten af 1920erne i de grundtvigske kredse herhjemme. Der var uro, gæring, oprør allevegne, og opgøret stod især om dåbens nødvendighed eller rettere — da ingen dog tænkte på at afskaffe den — dens virkelighed: var *den* også blot en »institution«, som skulle fyldes med liv af os for at blive mere end en institution, et liv? Eller hvad var den? Er det os selv, der gør os til Guds børn? Eller er det Gud?

I slutningen af årtiet begyndte imidlertid en bevægelse fra en helt anden kant af den danske menighed at slå ind i disse kredse. Det, der i 1924 var begyndt som en paladsrevolution indenfor »Danmarks kristelige Studenterforbund« — et barn af den internationale KFUM og dansk Indre mission — gjorde sig nu offentligt stærkt bemærket som en teologisk bevægelse, især gennem tidsskriftet »Tidehverv« fra 1928.

Pladsen tillader ikke en nærmere redegørelse for Tidehvervsbevægelsens historie og udvikling, skønt opgaven kunne være fristende nok for én, som var med ved dens fødsel og fulgte den et langt stykke på dens vej. Der skal kun gøres opmærksom på, at den også — ligesom Anders Nørgaard — ville en reformation af den danske kirke ved at grave gennem lagene, der var dynget ovenpå, ned til evangeliet selv. Udgangspunktet og målestokken var Luthers reformation, som man imidlertid ikke ville fortsætte, men finde tilbage til. Man erklærede alt kirkeligt menneskeværk krig, særlig bibeldyrkelsen, lovreligionen og »kirken«s indbildte autoritet til at udtale sig på Guds vegne om tidens aktuelle spørgsmål og samfundets problemer. Og man tog til udrensningen forbundsfæller fra meget forskellig side, af samtidige f. eks. den schweiziske reformerte teolog Karl Barth og den norske romersk-katolske Sigrid Undset, af afdøde foruden Luther selv især den russiske ortodoks-katolske Dostojefski og vor egen rendyrkede in-

dividualist Søren Kierkegaard. De fik imidlertid hver på sin måde en umådelig, frigørende betydning for en hel generation af teologer og derigennem afgørende indflydelse på forkyndelsen over det hele land — også i den grundtvigske menighed og højskole — af menneskets grænseløse skyld og afhængighed af Guds nåde, af Kristi gerning for os som vort eneste håb om frelse fra fortabelsen, og syndernes forladelse som liv og salighed. Men sakramenterne? Ja — vi kunne jo ikke undvære dem, når Kristus selv havde indstiftet dem. Men man kunne alligevel ikke rigtig finde plads til dem som noget *særligt* og standsede gerne ved dem som en form for »forkyndelse« ved siden af skriftlæsningen og prædikenen, hvor dog skriftens og prædikantens forklaring blev det vigtigste, da den måtte være afgørende for den rette modtagelse af sakramentet. Grundtvig eksisterede kun som et navn, en »tidshistorisk skikkelse«, Søren Kierkegaards modpol, iøvrigt ukendt og uden interesse.

Da skete der en lille begivenhed, hvis virkning blev mærkeligt betydningsfuld.

I oktobernummeret af Tidehverv for 1933 indeholdt Tage Schacks frygtede rubrik »Eversharp« til ære for Grundtvigs 150 års dag, som fejredes med enstemmig hyldest over hele Danmark, et citat af en bemærkelsesværdig ordveksel.

Grundtvig, læste man, havde i 1814 talt ved et landemode i Roskilde for den samlede gejstlighed i Sjællands stift og bl. a. sagt følgende: »Her står jeg som den ringeste blandt Sjællands præster, uden levebrød, forfulgt af verdens had og spot, fradømt ..... alt, hvad jeg kunne eje: forstand og dyd, sandhedskærlighed, uden anden tilflugt end den usvigelige Gud — således står jeg og erklærer i den danske kirke, at den lærdom, som *mest* føres i kirke og bog, er ikke kristendom, er løgn og tant. Jeg erklærer det højtideligt, og efterslægten — ja, vor overhyrde selv — skal stadfæste mine ord: at dersom ikke det danske præsteskab rejser sig til kamp for ordet og for troen, da er der ingen kristen kirke i Danmark.«

Og Sjællands biskop, Fr. Münter, havde svaret med at foreholde ham det utilbørlige i hans adfærd og fortsat med disse ord: »I kraft af mit embedes myndighed må jeg tilføje den bestemte forsikring, at hvis De nogensinde oftere vover at fremstå ved vore landemoder med sådanne bitre og beskæmmende udladelser mod gejstligheden ..... skal jeg vide at træffe midler, hvorved videre forargelse kan forebyg-

ges, og standens værdighed hævdes. Da bliver også denne sag åben for Dem, hvorfor den af Dem indsendte afhandling bliver gemt i stiftets arkiv.«

Dèr — føjede Tage Schack til — ligger den nok endnu, mens et enigt folk hylder den uforlignelige præst, salmedigter o. s. v. o. s. v. Er man sikker på, at det er den rigtige, man hylder?

På baggrund af lovtalerne, hvis strøm netop i de samme dage gik over alle bredder og skyllede ind over den mindste lille kreds, som pyntede sig med Grundtvigs navn; med udsigt til billederne på forsamlingshusenes vægge af den milde, lyse, poetiske gudsmand og daneskjald — om hvem en lokal Kirkeligt Samfunds-mand i en velkomsttale ytrede: Han ville jo lære os om den Gud, der ikke stiller strenge krav til os mennesker! — var Eversharps virkning overordentlig.

Man vidste jo nok noget om Grundtvigs kamp mod den skammelige, kristendomsfjendske rationalisme, om hans dimisprædiken og »Kirkens Genmæle«, hvori han med rette angreb denne besynderlige »kirkelige retning«. Men her i Eversharp så man ham stå ansigt til ansigt med *hele* den høje gejstlighed, præster og provster og biskop, som en Luther foran rigsdag og kejser i Worms, og erklære *det meste* af, hvad der forkyndes i den danske kirke, for løgn og tant — og advare om den kristne kirkes død!

Teologerne og præsterne blandt Tidehvervs læsere måtte spørge sig selv: hvad var egentlig rationalismen, som man i kirkehistorien lærte fik sit banesår af Grundtvig? Var den et stykke beklagelig tidshistorie, en fremmed strømning i 17- og 1800-tallet, som vi kan sætte en parentes om, et ukristeligt kætteri, som nu gudskelov forlængst er overvundet? Eller — — var den i virkeligheden noget helt andet: alle pæne menneskers religion, dengang — — og nu! Den sikre forvisning om Gud og dyden, som Gud lønner med udødelighed. Den rimelige og fornuftige tankegang, som giver Gud sit og mennesket sit, og som derfor må forarges dybt over et oprør og et overfald som dét, den gode Grundtvig stillede an, og hvorunder han dømte alle, der ikke ville gå med ham, som kristendommens fjender, thi den, der ikke er med, er imod!

Det, der før havde været tidshistorie, rykkede ind i dagens lys og blev med ét vort eget levende nu. Her var en martyr for et evigt kætteri, som almindeligvis anses for den gode gamle kristendom og altid

vil blive understøttet af kirkelighed og statslighed, uden at man aner, at det er en tjeneste for den Onde. Det findes nemlig i os alle som den altid levende »fornuftige« fristelse til at tro på menneskets evne til selv at finde vejen og magt til at afgøre, hvad sandhed er.

Grundtvig med en martyrkrone!

Her ligger Tage Schacks betydning for den konfrontation med Grundtvig, som i nogle år fra midten af 1930erne blev Anders Nørgaards store opgave. Han beredte jordbunden for dennes oplysningsarbejde ved at få de unge teologer til at spørge med mere og mere åbenlys interesse, hvad Grundtvig ville, og hvad han havde sagt. Selv hos dem, der var mest irriterede på grundtvigianerne, var der vakt en fornemmelse af, at Grundtvig selv ikke var til at komme udenom.

På den anden side viser Anders Nørgaards bøger fra årene omkring 1930 — »Kirkemarken«, »Mellem Drøm og Dag« og »Mørkningstanker«, der vistnok alle kan betegnes som årets høst af foredrag, taler ved menighedsmøder o. l., men alligevel har bevaret deres friskhed idag — at Tidehvervsbevægelsen er dukket op som et spørgsmål, han må arbejde med. Men foreløbig er det mest dens negative sider, han har fået øje på: den kierkegaardske lidenskabelige understregning af afgørelsen i »nuet« — med manglende forståelse af dettes sammenhæng med fortid og fremtid, med »igår« og »imorgen« — og overbetoning af mennesket som eneren for Guds ansigt.

Forudsætningerne var imidlertid tilstede for et møde imellem dem.

Forfatteren må nu bede læserne om tilgivelse for, at hans person træder åbenlyst ind på linjerne og siger »jeg« og »mit«. Det betyder ingenlunde, at han anser sig for værdig til en plads i kirkehistorien, men blot, at han og et par kolleger fik tildelt bøndernes beskedne plads på skakbrædtet, da der skulle åbnes for kongespillet. Og fra den plads kan der vel være et og andet at fortælle om spillets gang.

For mit vedkommende blev spørgsmålet: hvad Grundtvig virkelig ville, og hvad »grundtvigianisme« derfor egentlig er, brændende. Det samme gjaldt to af mine nabopræster på Østfyn, Ejner Rischel og Clemens Barfod-Petersen. Vi tre havde i nogle vintermåneder, skiftevis hos dem i Flødstrup og Kullerup og mig i Skellerup, læst og drøftet en møjsommelig bog, »Jesus«, af Bultmann, en af Tidehvervsbevægelsens tyske profeter, og havde vist alle følt, at jo mere tankemæssigt

skarpt vi havde fået defineret troens væsen, des fjernere var vi kommet livet.

Af Barfod-Petersen fik jeg at vide, at der var en pastor Nørgaard i Vejstrup, om hvem man sagde, at han kun havde én tale: om Grundtvig og om, hvor langt grundtvigianerne havde fjernet sig fra ham. Dèr kunne jeg få besked! Og, for at gøre historien kort, Nørgaard kom og holdt fasteprædiken i min annekskirke i Ellinge den 1. marts 1934.

Det blev en kraftig prædiken om *korset,* om syndens og dødens kendsgerninger — og frelsens og det evige livs. Synd er ikke dit og dat, som mennesker kan finde på, sagde Nørgaard, men synd er *vantro.* Og troen er hellerikke noget menneskelavet eller noget, man kan tage selv, men en gave, Gud giver den, der ikke kan nøjes med mindre. — Da jeg efter udgangsbønnen sagde Nørgaard tak for hans prædiken, spurgte jeg: »Er dette grundtvigianisme?« — »Ja,« svarede han. — Jeg: »Så er jeg også grundtvigianer! Hvor kan man få noget rigtigt at vide om grundtvigianismen?« — Nørgaard: »Vent! Jeg er ved at skrive en stor bog om den. Der kan De få mere at vide.«

Der knytter sig det bemærkelsesværdige træk til denne gudstjeneste, at den blev et led i en missions- eller kirkeuge, som det lille stedlige Indre missions-samfund stod for. Jeg var kommet først med min fastegudstjeneste, men da missionsfolkene henvendte sig til mig om at få kirken i den uge, indgik vi den handel, at hele ugen skulle averteres i deres navn, og at de skulle bekendtgøre i bladene, jeg fra prædikestolen: de og de missionspræster og indremissionærer prædiker de aftner og valgmenighedspræsten dén aften. Resultatet blev, at Nørgaard faktisk blev hovedtaleren i missionsugen, idet de øvrige gudstjenester var meget småt besøgt, men kirken var fyldt til randen torsdag aften, der var Nørgaards!

I slutningen af oktober var Barfod-Petersens og vi inviteret til Vejstrup for at høre noget af værket om grundtvigianismen; vi skulle komme til aftensmad, for at der kunne blive så megen tid til det som muligt. Da vi efter måltidet kom ind i den store dagligstue, lå der på bordet en vældig stak af gule folioark, beskrevet med stor skrift som alle Nørgaards manuskripter. Det var hele »Grundtvigianismen« I og dele af II. »Her er, hvad Grundtvig ville,« sagde Nørgaard og klappede stabelen, »nu skal De høre.« Og så stillede han sig op ved et bogskab ved siden af bordet og læste stående — det var nødvendigt

for ham til et så intenst arbejde — i timevis, bortset fra en nødvendig, men kort kaffepause, ark efter ark, som han lagde fra sig i en ny stak ovenpå bogskabet. Han kærtegnede de gule blade både ømt og stolt: det var hans livs hovedværk, der havde kostet et uhyre arbejde, og det opfyldte efter hans dybeste overbevisning et umådeligt behov i tiden. — Og så turde hans gamle, forsigtige forlag ikke tage det!

Der var meget mærkeligt og overordentlig meget interessant i det, Nørgaard læste. Bedst forstod jeg alt det, som grundtvigianismen gudskelov *ikke* var — —

I november samledes Nørgaard med vor kollegiale trekant i Skellerup, og her drøftede vi afholdelsen af et møde mellem ham og alle de unge og yngre præstefamiljer i Fyns stift, der var i nogenlunde samme situation som vi tre og vore hustruer: mere eller mindre prægede af Tidehvervs opgør og den barthske bevægelses tanker, og interesserede i den Grundtvig, som vi var blevet klar over i mangt og meget stod på samme front som vi — i kamp mod »humanismen«, den evige rationalisme.

Vi blev enige om, at det ikke skulle være et diskussionsmøde, fordi en forhandling ville være meningsløs, sålænge deltagernes store part ikke havde virkeligt kendskab til emnet, som skulle forhandles. Det skulle være en »konfrontation« med Grundtvig, et *møde* med ham i nutiden, ved én, som ikke blot kendte hans arbejde tilbunds, men også stod i et levende forhold til hans syn og tanker. Og vi var klar over, at i henseende til dette dobbelte krav var Anders Nørgaard udenfor konkurrence. Vi kendte vore teologiske kammerater godt nok til at vide, at de, som vi selv, var ivrige efter at diskutere, og at der kunne blive lidt vrøvl, hvis vi ligefrem udelukkede diskussion. Men vi vidste også, at mange havde et virkeligt ønske om at få reel oplysning om Grundtvig; her var en sag, som de følte var af vital interesse. Derfor måtte Nørgaard *tale,* og resten af tiden skulle såvidt muligt forbeholdes spørgsmål og svar.

Han var ikke forvænnet med, at folk var interesserede i at lære om Grundtvig; derimod kendte han kun altfor godt til, at hans tilhørere, *før* han havde talt, havde forberedt sig til forsvar til sidste patron for deres egen mening om »den Gamle«, og at han i sit foredrag havde gendrevet denne deres mening med soleklare beviser — og så kom de alligevel med den, somom han ingenting havde sagt! Derfor sagde han lykkelig og taknemlig ja til vort forslag.

»Konfrontationen« gik af den 10. september 1935 i Kullerup præstegård.*) Næsten alle de indbudte, præster og præstekoner fra alle dele af Fyn, fra Langeland, Ærø og de mindre øer, var kommet og fyldte huset. Nørgaard var i strålende humør og talte oplagt fra kl. 16 til 18½, og efter en spisepause var der spørgetime fra ca. 19½ til 22; da det i hovedsagen virkelig var spørgsmål, der rettedes til ham, talte han også det meste af denne tid!

Det var klart, at man ihvertfald ikke kunne skubbe ham tilside som en gammel mand, der ikke havde fulgt med. Dertil kunne for det første parterne følges ad for langt. Men han viste også, at han kendte alle forsamlingens teologiske profeter, havde prøvet deres tanker og taget stilling til dem. Hvad han sagde, kan man læse i den lille bog »Protestantismens Grundskade«.

I indledningen til denne skriver Nørgaard: »Selv om vort Møde [i Kullerup] ingenlunde kan gøre Krav — og da heller ikke vil det — paa at være nogen stor kirkelig Begivenhed, saa er det dog maaske Varsel om noget, der *kan* faa en Betydning af helt uoverskuelig Rækkevidde, blot det rette Møde kan komme i Stand med [Grundtvigs Syn].«

Man kan høre, at ordene er fyldt med det gladeste håb: Jeg er blevet skuffet så tidt, men *nu* vil måske opfyldelsen komme!

Sagen var, at mødet i Kullerup forbløffende hurtigt havde givet impuls til lignende andre steder. Da bogen kom, var Nørgaard allerede i fuld gang med Grundtvig-konfrontationer over det hele land. — De blev da også indledningen til en endeløs strøm af konventer, studentermøder o. l., hvorpå han forkyndte og forklarede Grundtvigs kirkelige og folkelige syn. Strømmen vældede et par års tid. Men så tørrede den ind, og Anders Nørgaard sad tilbage med des dybere en skuffelse. —

Det var Grundtvigs kirkelige syn, der havde været hovedemnet ved konfrontationen i Kullerup. Året efter forsøgte vi os med en ny konfrontation — med Grundtvigs folkelige syn og med Aage Møller som hovedtaleren, Anders Nørgaard og daværende højskoleforstander Ejnar Skovrup, Kerteminde, som hjælpere. Den foregik hos sognepræst Peter Petersens i Skydebjerg. Også denne gang var den yngre gejstlighed i Fyns stift mødt op i stort tal, men irritationen var tyde-

*) I Dansk Tunge 1943 nr. 3 har både Barfod-Petersen og jeg skildret den og dens forhistorie. Min skildring er tillige trykt i Præsteforeningens Blad nr. 29 s. å.

lig i forsamlingen. Vi fik klart at vide, at skulle der i fremtiden holdes konventer om Grundtvig, måtte det være med »upartisk« oplysning eller også med to indledere til en efterfølgende diskussion, den ene *for,* den anden *imod* Grundtvig. Man frabad sig »barnepiger« og »profeter« — — —

Inden konventet i Skydebjerg præstegård havde vi forsøgt at få et særligt møde for landets valgmenighedspræster istand på Vallekilde højskole gennem henvendelse til valgmenighedspræsten sammesteds, Niels Petersen. Denne havde imidlertid sagt nej og udkastet en anden plan, netop et diskussionsmøde som ovenfor skildret, for alle interesserede og med en række indledende foredrag af talere med forskellige standpunkter til Grundtvigs tanker, deriblandt også Anders Nørgaard, der blev tildelt, såvidt jeg husker, to om Ordet og Menigheden. Og hertil havde *vi* sagt nej. Vi mente, at der var noget, som først skulle *forkyndes,* og som skulle være hovedsagen, og vi mente, at det burde ske ved hjælp af én, der fra sin ungdom havde levet på det, der skulle forkyndes, og ikke ved, at man pillede tingene ud af deres indbyrdes sammenhæng og yderligere lod dem plukke i stykker i diskussioner uden ende. Resultatet af den sidste fremgangsmåde ville blive det gammelkendte, at den ene råbte i øst, den anden i vest, og at hvermand for enhver pris ville forsvare sine egne specielle cirkler.

Det følgende år, 1937, virkeliggjorde Niels Petersen sin plan, med et »arbejdskonvent« på Vallekilde højskole den 25.—29. oktober, og det bekræftede vore forudsigelser. Af de foredrag herfra, som er udgivet,*) viser de fleste med al tydelighed, at der på de to sider af skellet tales to forskellige sprog, og det er umuligt at råbe hinanden op. Kun én — valgmenighedspræst Th. Balslev, Vartov — synes at have talt om Grundtvigs egen forståelse af Ordet og Menigheden, men han talte da også *udaf* det, *forkyndte* det. Hans bidrag i bogen, »Vi tror på Helligånden«, er meget værdifuldt, dybtgravende og sandt enfoldigt. Men som »teologi« må det have været vanskeligere at forstå for de kloge hjerner end noget andet af mødets foredrag, og det synes at bekræfte en opfattelse, jeg har haft i mange år: at Grundtvigs tro på Ordet og Menigheden er så jævn og ligetil, når den møder os som prædiken, at den umiddelbart kan modtages, »forstås« af enhver —

*) Menighed og Folk. Nogle Foredrag, samlet af Niels Petersen. 1937.

men som teologisk forklaring er den meget vanskelig at udtrykke og forstå. Og er årsagen hertil ikke den, at det, der er fuldstændig enkelt, mangler forstanden, som er indstillet på — og opøvet i — at klare det indviklede, simpelthen redskaber til at gribe og bearbejde? Her er Søren Kierkegaards syn derimod glimrende egnet.

Niels Petersen havde iøvrigt indbudt Anders Nørgaard til at tale ved sit møde — om »Bøn og faste«(!) — og han havde sagt nej.

Det er åbenbart, at Vallekildemødets talere hovedsagelig var modstandere af Nørgaards syn. Niels Petersens forord til bogen med foredragene synes hellerikke at kunne læses på anden måde end, at det har været hans sigte med mødet som helhed: at gøre op med dette syn. Det kan derfor ikke, når man kender Nørgaards følsomhed, undre, at han opfattede mødet som udelukkende foranstaltet for at bremse dén grundtvigske selvbesindelse, han endelig havde fået igang og knyttet så store forhåbninger til.

Da »Vallekildefolkene« i 1939 traf aftale med Arnfred om at forlægge deres møde til Askov, betragtede han det som et taktisk angreb på selve den grundtvigske højborg og forstod ikke, at Arnfred ikke gennemskuede »slagplanen«. Når han og C. P. O. Christiansen skulle være medindbydere sammen med Niels Petersen, Kaj Thaning o. a., var det som dæksmænd, der skulle hjælpe »det ugrundtvigske frem under grundtvigsk Maske« ved at garantere det grundtvigske folk, at »Barthianerne« var gode nok — de kunne trygt komme!

Anders Nørgaard havde selv fået indbydelse til at tale også ved dette møde — som det synes: atter om et ham ligegyldigt emne — men han havde stillet som betingelse mindst to foredrag om Grundtvigs »ordsyn«, og, da han ikke kunne få betingelsen opfyldt, sagt nej. Da Aage Møller nu på sin side indvilligede i at være taler, fik dette næsten jorden til at gynge under Nørgaard. I et brev til vennen forsikrer han, at han ikke har så meget som en gnist af tro til, at dennes deltagelse i Vallekildemødet på Askov eller andre grundtvigskes støtte dertil er tænkt som et skud fra baghold mod hævdelsen af det grundtvigske, men i virkeligheden er det alligevel skud fra baghold. »Engang holdt du ellers paa, at det var godt, naar »Aanden var ren«.«*)

Forklaringen på Aage Møllers ja til at tale — som han også redegjorde for overfor Nørgaard — var, at han anså »Barthianerne« for en missionsmark, der var betydeligt mere lydhør, end denne mente.

*) $^{27}/_{7}$ 1939.

Og historien synes næsten at have givet ham ret. Ganskevist ville de ikke længere høre foredrag af Anders Nørgaard; men det, han havde sagt, stod alligevel i luften efter ham som en tone, de ikke kunne lade være at lytte til. Kirkehistorikeren professor P. G. Lindhardt skriver: »..... det er en kendt sag, at Anders Nørgaard navnlig i de sidste 10 år af sit liv indtog en nøglestilling indenfor grundtvigianismen og fik afgørende betydning for den kombination af grundtvigsk kristendomsforståelse, som trivedes i den grundtvigske selvbesindelses spor, og den fra tyvernes barthianisme og tidehvervsbevægelse udgående teologiske og kirkelige strømning.«*)

Under alle omstændigheder kan det næppe nægtes, at de såkaldte tidehvervsgrundtvigianere trods alle protester mod Nørgaard har fået en forbindelse med gammelgrundtvigsk sakramentkristendom, med ståsted ved »badet og bordet« som »hjertet« i deres trossyn trods al teologi, der måtte have glædet ham, om han havde oplevet den. Forkyndelsen i store dele af den danske menighed og i højskolen er utvivlsomt idag anderledes end for tyve år siden. Det gælder både de ældre grundtvigske kredse og dem, der fik deres udgangspunkt i Tidehverv. Og i denne tilnærmelse til Grundtvig, der fra at være en tidshistorisk skikkelse (som begge kredse jo benævnede ham) er rykket ind i dagen og tiden som en levende ånd, må man sikkert se en hovedårsag til det Grundtvigstudium, som i de senere år har fået så vældigt et opsving med dannelsen af Grundtvig-Selskabet og Grundtvig-Biblioteket, de mange doktordisputatser om Grundtvig o. s. v. Lindhardt finder da også, at dette tildels er inspireret af Anders Nørgaard.

*

»Grundtvigianismen. Et historisk Bidrag«, første del, der skildrer Grundtvigs syn og bevægelsens tilblivelse og udvikling fra 1825 til hans død i 1872, udkom hen på efteråret 1935, og anden del, med en beskrivelse og vurdering af udviklingen fra 1872 til nutiden, nogle måneder senere. — Tredje del, som først udkom i efteråret 1938, gør særligt rede for Grundtvigs syn på det menneskeliges og det kristeliges forhold til hinanden og betragtes af Nørgaard selv i forordet som et tillæg til og en udfyldning af det egentlige værk på de punkter, hvor det efter hans erfaring fra de mellemliggende års utallige møder mest kneb med at forstå Grundtvig. Endelig kan bogen »Kun ved Badet og

*) Erklæring i et tjenstligt anliggende af 9/1 1955.

ved Bordet«, som Nørgaard udsendte året efter denne, opfattes som en tilsvarende fjerde del med en supplerende forklaring af Grundtvigs syn på Ordet og Menigheden. —

Selve hovedværket vakte ved sin tilsynekomst en umådelig opsigt i den grundtvigske verden. Da anden del var udkommet, brød der en storm løs, mest af vrede, forbitrelse og forargelse; forsvarernes stemmer var nærved at drukne i larmen. Og det var vel egentlig ikke så mærkeligt. Nørgaard var selv forberedt på at få vredens skåler over sig. Når han påstod, at den grundtvigske retning i det store og hele var »afsporet«, og påviste, hvad han opfattede som tendenser til »humanisme« eller »realisme« hos en række af andet slægtleds mest ansete mænd, kunne han ikke vente andet.

Professor Lindhardt skrev ved Nørgaards død bl. a.: »Nørgaard havde hos Grundtvig fundet Kristendommens Hjerteblad afdækket paa en Maade saa umiddelbart indlysende, at det slet ikke kunde være anderledes end, at han af hele sit Hjerte maatte kæmpe for dette Syn. Derfor vendte han sig bidsk og tungtbevæbnet mod al udflydende Grundtvigianisme, som vel førte den Gamles Navn i Munden, men ikke tog det saa nøje med »Hjertet, hvorfra Livet udgaar«: selve Grundsynet paa Menigheden, dens Ord og Sakramenter. Hans store 3-Bindsværk »Grundtvigianismen« er en fremragende Skildring af sit Emne, bygget op paa intimt Kendskab til alle Kilder; det er tungt, formelt ikke vellykket, metodisk angribeligt, det vurderer jævnligt Modstanderne helt uretfærdigt, det tager for lidt Hensyn til Tidsbaggrunden, men det er den nyere danske Kirkehistories mest inspirerende Værk, skrevet med brændende Tro paa Sagen; det blev en Begivenhed i Danmarks Kirke, da det udkom paa et Tidspunkt, hvor de fleste havde glemt, hvad Grundtvig vilde, og hvor man var ved at drukne ham i Mindefester. Nørgaard vilde ikke sætte Monument paa Grundtvigs Grav, men i stædig Trods: plante Foraarsblomst — som han udtrykte sig.«*)

Var Nørgaard uretfærdig mod nogle af lederne i højskole og kirke — som adskillige andre end professor Lindhardt har hævdet — skyldtes dette ikke mangel på kendskab til dem; han havde læst, hvad de havde skrevet, og kendte personligt adskillige af dem, havde hørt dem og talt med dem; han citerer også i »Grundtvigianismen« de udtalelser, hvorpå han bygger sine domme. Uretfærdigheden ligger da i

*) Aarhus Amtstidende $^{20}/_{5}$ 1943.

vurderingen af, hvad han havde læst og hørt af dem, altså de udtryk, de havde givet for deres syn. Der er imidlertid næppe tvivl om, at Nørgaard selv til det sidste var overbevist om, at hans vurdering var rigtig.

Utroligt var det, hvad han havde overkommet at læse. Men på baggrund af den almindelige opfattelse, at han var en videnskabelig bogorm, er det ganske fornøjeligt at vide, at han aldrig, såvidt familjen bekendt, har aflagt besøg i det kongelige biblioteks Grundtvig-arkiv og altså ikke kan have studeret et eneste originalt Grundtvig-håndskrift, og at noteapparater og navnelister og denslags, der for slige bogorme er livretter, kedede ham frygteligt. Hvis ikke en af hans sønner havde taget sig arbejdet på, havde der ingen navneliste været til »Grundtvigianismen«! — Anders Nørgaard blev ikke »dogmatiker« eller »systematiker« af lyst, men af pligt, fordi der var et stykke arbejde, han blev kaldet til at gøre. Han blev efterhånden en såre belæst teolog, men han havde sin teologiske lærdom »som den, der ikke har den«. Den var intet, bragte intet liv, gav intet fortrin — gav hellerikke ham selv noget forud for dén, som intet vidste om teologi.

»Grundtvigianismen« mødte en voldsom modstand, men ikke ligegyldighed. Den fandt også tilslutning. Når Nørgaard i disse år og senere blev mismodig, søgte han ofte trøst og opmuntring hos en mand, hvis navn nødvendigt må nævnes, selvom han ikke udadtil spillede nogen rolle i opgøret. Det var Johan Clausen, som i sine yngre dage havde været valgmenighedspræst i Odense og Sønder Nærå og siden var blevet Fr. Jungersens efterfølger i Københavns valgmenighed, Nørgaards åndelige hjemsted som student. De fandt hinanden i kampens år, og han omtales ofte i Nørgaards breve til Aage Møller. Da Clausen gik af i 1931, ville han have haft Nørgaard til sin efterfølger, men muldjords-realisten ville ikke til København igen — —

En af »Grundtvigianismen«s virkninger var, at den satte de såkaldte selvbesindelsesmøder igang. De blev fra mange sider mødt med uvilje, mistænksomhed, her og der også spot. Man så' i disse sammenkomster, som ikke blev offentligt averteret, men omfattede en indbudt kreds, som Nørgaard udtrykkeligt ønskede ikke skulle få for bredt et grundlag,*) et udtryk for selvgodhed, troshovmod, dømmesyge o. s. v.

*) Brev til Aage Møller $^{13}/_{10}$ 1936.

De var imidlertid, som betegnelsen »grundtvigsk selvbesindelse« antyder, et forsøg på at gøre en vækkergerning indenfor grundtvigianernes egen verden, og da gjaldt det efter Nørgaards opfattelse om, at der ikke straks fra begyndelsen skulle finde en udskriden sted, men udgangspunktet: »hjertet« i grundtvigianismen, klart blev fastholdt. Derfor måtte de indbudtes kreds også til at begynde med blive tilsvarende lille.

Det første møde af denne kategori blev holdt på Kerteminde højskole om eftermiddagen den 30. oktober 1936. Vi var vel en snes deltagere fra forskellige dele af landet, deriblandt flere unge. En ejendommelig følelse af fællesskab knyttede os sammen; det følte ihvertfald jeg, som på det tidspunkt var ukendt med adskillige i kredsen. Men overfor midlerne til en grundtvigsk vækkelse stod vi famlende. Nørgaard var naturligvis den centrale figur, ligesom ved det andet møde, 2.—3. februar 1937 på Snoghøj, og det tredje, 26.—28. april på Rønshoved, og ved fortsættelserne siden. Han ville, der skulle gøres noget. Men hvad?

Vi havde til hovedmodstander den frygt, som fra selve den dag, den Gamle blev begravet, havde været den grundtvigske bevægelses frygt nr. 1: frygten for *læren,* som ville føre til åndelig død. Vi havde på vor side mere øje for forvirringen, denne blinde frygt havde ført til: hvor langt man i forkyndelsen var kommet fra grundlaget.

Og tankerne vendte, for hvem véd hvilken gang, tilbage til erhvervelsen af et blad, hvor forkyndelsen af arven ikke straks skulle neutraliseres af polemik og glemmes i en diskussion, der endte langt borte fra sagen, det gjaldt. Højskolebladet lod sig jo ikke erobre. — Kunne der da skaffes midler til et nyt blad, hvis eventuelle læserkreds jo dog i alt væsentligt var Højskolebladets og Menighedsbladets arbejdsmark? Vi manglede Jørgen Bukdahl, som nogle år i forvejen havde foreslået Nørgaard, at de sammen skulle begynde et sådant blad for at komme »hele den liberale og rationalistiske grundtvigianisme« tillivs. Nu var jordbunden måske rede, men hvor var manden? — En tredje mulighed viste sig, da redaktøren af Menighedsbladet erklærede sig villig til at overlade kredsen omkring Nørgaard nogle sider. Men dette ville selvfølgelig fordre en ikke uvæsentlig forøgelse af bladets abonnenttal, og kunne en sådan påregnes?

Forhandlingerne herom endte hvergang resultatløst. Det blev da gennem foredrag og møder, man skulle virke, vennemøder, studenter-

møder o. l. Og der *blev* virket, især på en række af de grundtvigske højskoler, enkelte straks, flere siden: Rønshoved, Snoghøj, Kerteminde, Engelsholm, Galtrup, Støvring o. a. Aage Møller samlede en gruppe af Studenterkredsen i København om sig, den holdt sine sommermøder på hans skole. Naturligvis blev der indbudt offentligt til alt dette, også til vennemøderne, ligesom der blev talt af folk fra forskellig side. Når jeg ser tilbage på selvbesindelsesmødernes første år, er de dog i erindringen særligt præget af Nørgaard, Aage Møller og pastor Poul Øllgaard, Odense. Selvfølgelig var Nørgaard allevegne med som taler. Der blev i disse år stillet krav til hans fysik, som man skulle synes umulige at opfylde. Der skulle også skrives artikler i alle de blade, man kunne få adgang til, og atter her blev der kaldt på ham.

Under alt dette spredte arbejde voksede tanken om en kirkeskole sig stærkere og stærkere hos Anders Nørgaard, et sted, hvor oplysningen kunne samles og koncentreres ved faste lærerkræfters hjælp.

I 1942 opstod der en situation, som gav ham håb: Niels Dael begyndte at tale om nødvendigheden af at finde en afløser. Hans menighedsskole måtte standse på grund af krigstidens vanskeligheder. Når de en dag var forbi, var han for gammel til selv at sætte arbejdet igang igen. Hvad så med Liselunds fremtid —? Han udbad sig udtalelser fra Liselunds venner.

Nørgaard var ikke sen til at foreslå det omdannet til kirkeskole. Ingen steder kunne være bedre egnet. Her var et sjældent grundlag at bygge på: store traditioner som den grundtvigske menigheds samlingssted og ry langt udover déns grænser; der kom åndeligt og kristeligt interesserede fra alle sider, fra andre retninger og fra andre lande! — Nørgaard sluttede sit førnævnte sommermødeforedrag med en stærk appel: Nu måtte alle, der forstod, at der ikke blot kaldes til samling om en nordisk folkelig højskole — Göteborgskolen — men ligeså stærkt om en kirkeskole, som Grundtvig anskuede den, virkelig finde sammen til at løfte i flok, for Danmarks skyld, men også til Guds ære. Og Liselund var vartegnet for en sådan skole! Dets næste fase skulle gerne blive en *virkelig* dansk kirkeskole, »som der nu er saa stærkt Brug for«.*)

Sagen blev drøftet. Der var venlig interesse. Man kunne jo ikke undgå at mærke, hvor brændende Nørgaards ønske var. Men der var navnlig igen den grundtvigske frygt for læren. — — Han blev ind-

*) Liselundbogen 1942 s. 28.

budt til at komme igen. Til næste sommermøde — ingen kunne jo vide, at han ikke skulle leve så længe — men også til vintermødet i januar. Og her forklarede han da videre i et nyt foredrag, »Hvorledes er det med vor kristelige Oplysning?«*)

Efter foredraget udspandt der sig en forhandling mellem ham og Niels Dael. Dael ville, at Liselund skulle fortsætte som hidtil med møder og menighedsskole, og på en menighedsskole skulle der ikke blot tales om Grundtvig, men om *alt,* hvad vor Herre har virket i sin menighed. — »Nu siger Nørgaard,« fortsatte Niels Dael, »at når jeg falder fra, kan Liselund ikke blive ved at gå, som det er gået hidindtil. Det falder mig hårdt at høre. Der er kun én ting, der interesserer mig: Hvor går manden, der kan *fortsætte?*«

Det var et klart nej og sidste ord i sagen: kirkeskolen på Liselund! Men det var ikke alle Liselunds venner, som var enige med Niels Dael. Efter sit foredrag på sommermødet havde Nørgaard haft en drøftelse med to af dem, provst Otto Holmgaard og pastor Arne Christoffersen, begge Slagelse, hvorunder han opfordrede dem til at udarbejde en undervisningsplan for en kirkeskole, og den forelå færdig og godkendt af Nørgaard inden vintermødet, hvor han formodentlig har håbet at kunne forelægge den. Antagelig under eller efter dette møde kom Nørgaard imidlertid ind til provst Holmgaard og sagde: »Tanken, ideen om kirkeskolen har jeg. Men jeg har ikke magt til at udføre den — det må I hjælpe mig med!« På provstens spørgsmål: »Hvem?« nævnte Nørgaard foruden ham selv og Christoffersen to andre, han tidligere havde drøftet sagen med, sognepræst Johs. Fog, Svendborg, og daværende højskolelærer Poul Engberg, Askov. Nu gjaldt det virkeliggørelsen af planerne. Og de fire gav da Nørgaard det løfte — som de også følte sig forpligtede overfor efter hans død —: at stå ham bi. De tog fat ved samtaler og drøftelser indbyrdes om, hvordan sagen skulle gribes an.**)

Hvor dyb Nørgaards skuffelse over Niels Daels afslag var, fremgår af Højskolebladet, hvori diskussionen fra vintermødet fortsattes. Han var ikke længere den stærke og sjælssunde, der kunne arbejde sig fra sorger og mismod, men en træt mand, som var begyndt at gå langsomt både i bogstavelig og overført forstand. Han var så overbevist

*) Tillige med den efterfølgende forhandling refereret i Liselundbogen 1943 s. 103 f.

**) O. Holmgaard i breve til forf. $^{26}/_{10}$ og $^{8}/_{12}$ 1954.

om en dansk kirkeskoles nødvendighed for, at vi kunne frigøre os fra den romerske og tyske teologis uselvstændiggørelse af det læge folk, at han på sommermødet endog, som vi har set, havde kunnet bruge så stærke ord, at nu *måtte* vi have den — ikke blot for Danmarks skyld, som nu på alle måder var knægtet af tysk ånd, men også til Guds ære. Derfor virkede det så stærkt på ham, at nu også redaktør Skovmand i en artikel: »Skal Menighedsskolen være grundtvigsk?« gav Niels Daels »nej« Højskolebladets officielle sanktion.*)

Redaktørens begrundelse for at sige nej går ud på, at alle de tidligere kirkeskoler: katolicismens og protestantismens — som Nørgaard selv har vist os — efterhånden kom på afveje. Troede han nu virkelig, at man kunne undgå afveje i den grundtvigske? Man måtte, når man prøvede at se videre end til dagen idag, blive betænkelig ved, ansigt til ansigt med denne fare, at oprette et skoleværk, der sætter et »dette her skal være grundtvigsk!« over sin dør. Niels Dael forstod måske Grundtvig bedre end Anders Nørgaard, når han stillede sin skole til rådighed for menigheden, som den er, set fra »skolesiden«: »bevægelig, i Strømning, søgende efter den Sandhed, som intet Menneske, ingen Apostel, ingen Profet — heller ikke vor egen Grundtvig — nogen Sinde har taget Patent paa.«

Nørgaards tanker om denne indvending kan udtrykkes således:

Han forstod ikke, at dette, at de andre kirkeskoler med tiden var kommet på afveje, og at den danske også nok med tiden skulle komme det, kunne være en grund til, at vi ikke nu så hurtigt som muligt skulle søge at finde tilbage til udgangspunktet, før afvejene begyndte. Det var jo Luthers mening med sin reformation: at nu skulle der rigtigt begyndes forfra — så havde man da ihvertfald et stykke at løbe på, inden det blev galt igen! Og det var dét, Grundtvig havde villet, da han så', at protestantismen var kommet på afveje, så Luthers reformation var standset på halvvejen, da at føre reformationen *videre* — *bagom* det, der nu gjaldt for protestantisme, til aposteltidens menighedsliv om »apostlenes lære (dåbspagten), fællesskabet, brødsbrydelsen (nadveren) og bønnerne«,**) som Luther havde genopdaget og så brændende ønsket at hjælpe kirken tilbage til.

Og Nørgaard forstod ikke, at dette, at menigheden er bevægelig, i strømning, søgende efter sandheden, skulle være årsag til, at man

*) Højskolebladet 1943 nr. 8.
**) Ap. gern. kap. 2, v. 42.

ikke skulle høre profeterne, når de råbte: »Stands!« eller forkyndte deres: »Så' siger Herren!«, som de altid har gjort — at man skulle høre alt muligt og så selv bestemme, hvad man syntes bedst om at følge. Var det ikke netop, fordi jødefolket gjorde dette, at profeterne stod frem med deres kald: »I kan ikke i jeres forvirring mellem alle disse røster høre, hvad HERRENs røst siger,« forkyndte de, »derfor siger *jeg* eder fra Herren.....« Det var derfor — og derfor alene — de var profeter. De var mænd, der i den bestemte situation skulle forkynde folket Herrens vilje, og de oprettede skoler for deres disciple, for at de kunne blive udrustet til at bistå med den forkyndelse, der netop nu trængtes til. Når den situation, som fremkaldte en profet, var forbi, kunne Herren kalde en ny med en ny befaling. Da skulle den anden træde tilbage — ellers blev hans budskab en løgn: han blev nu en falsk profet.

Her har vi forklaringen på talen om den profetiske forkyndelse og nødvendigheden af en »profetskole«, som vi navnlig træffer hos Aage Møller, mens Nørgaard viger noget tilbage fra brugen af så stærke ord. Hvad realiteten angår, var de enige. Danmark havde haft profeter før: reformationstidens store mænd; men nu havde det i vor egen tidsalder fået en ny: Grundtvig, som efter sin egen sikre forvisning var sendt af Herren for at fortsætte det arbejde, som de forrige — med deres skole — havde begyndt, men ikke afsluttet, ja, som efterfølgerne gennem tiderne havde fortsat med så ensidig betoning, ud i den tøjlesløse »protestantisme«, at budskabet var ved at vende til en løgn og Herrens legeme, hans *menighed,* ved at gå i opløsning. Man var endt i enkeltmandskristendom, »hvermand sin religion«. Tidens børn frøs og var ved at fortvivle under den stadigt tiltagende ensomhed, løsrevethed, »frigjorthed«, som var den moderne protestants kår.

Men *man havde ikke hørt profeten,* »vor egen Grundtvig«! Der var andre røster, man havde fundet mere i overensstemmelse med tidens krav. Vist havde man fundet meget værdifuldt hos ham i mangfoldige retninger, men hans *egentlige* budskab var endnu ikke blevet hørt udenfor en lille kreds — der efterhånden var blevet så lille, at den begyndte at tvivle på sin ret til at forkynde sit budskab.

Men det var ikke for sent endnu — —

Af hele sit følsomme hjerte troede Anders Nørgaard dette og var nu fortvivlelsen nær, fordi han efter de mange og lange års anstrengelser ikke havde evnet at gøre sagens påtrængende nødvendighed klar,

ikke engang for dem, som endnu personligt levede af Ordet i Menigheden.

Efterhånden pegede *alle* linjer i hans tankeverden ud i horisonten mod den »danske kirkeskole«, som måtte komme og, ligesom højskolen på sit felt, give det danske folk, den danske ungdom — i første omgang måske blot de vordende præster — den oplysning, som er nødvendigere end alt andet.

Nørgaards svar til Højskolebladets redaktør, »Til Redaktør Skovmands Angreb«, er kort og går ud på, at han selv har talt i øst og Skovmand skrevet i vest. Han henviser til en artikel, han på opfordring har skrevet til Dansk Udsyn, »En *dansk* Kirkeskole«, hvori han endnu en gang har forklaret sine tanker,*) og skriver:

»Og så vil jeg her ellers kun rette den Misforstaaelse, at jeg skulde mene, at et *Brændpunkt for Oplysning* om kristelige Grundforhold ud fra et grundtvigsk Syn nødvendig skulde være knyttet til Liselund. Ingenlunde. Jeg tænkt mig kun, at det *nu* kunde finde Husly dèr, men kunde det ikke det, saa lige saa godt et andet Sted. Blot vi fra grundtvigsk Side forstaar, at vi har en *oplysende* Opgave, finder vi vel nok et Sted at være.«**)

Der er en umiskendelig undertone af bitterhed i dette Nørgaards sidste bidrag til Højskolebladet, den 5. marts 1943. Men der anes også en anden tone: Vent og se! Der er sikkert et andet sted, som vil åbne sine døre — —

Ja, der var.

Stedet var Snoghøj gymnastikhøjskole. Hans nære venner her, forstanderinderne Jørgine Abildgaard og Anna Krogh, var enige med ham i hans tanker om kirkeskolen, og han havde ofte drøftet mulighederne for deres virkeliggørelse med dem; men det var aldrig blevet udtalt som en aktuel mulighed, at de kunne komme til at huse den. Liselund lå jo så ligefor, at sålænge *det* kunne være på tale, var der ikke tale om andre steder.

Men det lå i luften, at hvis ikke Niels Dael ville, så ville dé. Snoghøj gymnastikhøjskole var som skabt til denne opgave. Geografisk centralt og i henseende til naturskønhed uovertruffent beliggende, med store berøringsflader i forholdet til den danske ungdom, berømt for sin gymnastik som den var, og skueplads for kirkelige stævner, venne-

*) Udgivet som særtryk. Se fortegnelsen over A. N.s skrifter.
**) Højskolebladet 1943 nr. 10.

møder og folkelige kursus — og så med en lille arkitektonisk perle af en kirke bygget ind som den ene arm i det korsformede kompleks for at vise, hvor nær forbindelsen måtte være mellem foredragssalens forkyndelse og menighedens liv. I denne kirke, hvor prædikestolen var et stykke transportabelt inventar, som, når der var brug for det, blev sat ind i koret foran alterbordet — det faste, absolutte midtpunkt, også på hverdagene, når elever og kursusdeltagere og mødegæster samledes til morgen- og aftensang herinde, med alterlyset tændt — havde Anders Nørgaard mangfoldige gange tjent.

Da han omsider måtte opgive drømmen om Liselund, rykkede Snoghøj ind og fyldte hele billedet for hans øjne. Det var hans glæde i den sidste tid af hans liv, at stedet var hér; her var hjertelag og praktisk vilje — så fandt de også nok her vejen til virkeliggørelsen. Han drømte om at flytte herover og begynde — snart!

I sit sidste leveår brugte Nørgaard morgenens studietime til især at læse det ny testamente. Han sagde det ikke, men hans nærmeste forstod, at det var med henblik på det mål, som han nu følte var ved at nærme sig. Det var nok i særlig grad de teologiske studenter, som var i hans tanker. Der måtte bygges en helt ny Ordets og Menighedens teologi op fra grunden til brug for deres undervisning — ny, fordi der faktisk endnu kun fandtes spredte tilløb til en sådan. Der levede, Gud ske lov, i Danmark en tro på Ordet og Menigheden, men dens indhold kunne idag ikke læres noget af de steder, hvor teologer undervistes — i alle andre trosopfattelsers indhold! Hvad kunne der ikke nås, hvis man kunne gøre en enfoldig apostolsk teologi klar for præsterne, hvoraf nu den bedre del gjorde fortvivlet fortænkte forsøg på at spekulere sig ind til det enfoldige og var hjælpeløse overfor den jævne mand, som var ude af stand til at følge dem — og den ringere part gjorde kristentroen billigere ved at nedskrive den til en form for moral?

Grundtvig selv og adskillige af hans lærlinge havde forsøgt at få foden indenfor ved Københavns universitet med tilløb til en ny teologi, men havde løbet panden mod en mur af teologisk fordom. I Norge havde menigheden reageret mod universitetet ved at oprette sit eget »fakultet«; men den form, Menighedsfakultetet havde fået, huede ikke Anders Nørgaard. Der skulle ikke slås det mindste af på retten til en uhildet, fordomsfri forskning eller på de videnskabelige — historiske, sproglige og andre — krav. Af den grund gik det ikke

an at forlade universitetet, som Nørgaard til det sidste forsvarede overfor alle angreb på dets »sorte skole«. Det skulle ikke alene være muligt, at videnskaben og menigheden mødtes, og hver fik sit i undervisningen; ja, det måtte netop være al teologis mål og mening, at de engang skulle mødes, da vi jo dog tror, at *Sandheden* til allersidst er én, og ingen sandheder kan skade den. — Men det gjaldt om at finde en mulighed for at give studenterne et supplement til universitetets undervisning, og da nu først af alt at klare sig tankerne, som skulle ligge til grund for det, og da igen allerførst apostelmenighedens tro: læst med dens trosbekendelses øjne var det ny testamente en åben bog, med den udspekulerede protestantismes en lukket.

Hvor langt og vidt Anders Nørgaard drømte, ved vel ingen sikkert, men det kan med sikkerhed siges, at det var i disse baner, hans tanker gik. Han ville, at *alle,* som ønskede det, skulle få undervisning på hans kirkeskole, når den endelig kom. Men det var for menighedens skyld alligevel det vigtigste at få fat i dem, som i fremtiden skulle føre forkyndelsen i Danmarks kirker.

Da Nørgaard døde midt i disse drømme og planer, skulle fortællingen om hans kamp egentlig også slutte her. Men der skal alligevel berettes en lille smule om det, der skete i sagen *efter* hans død.

Tidligere forstander for feriehjemmet Videslet, Martin Nielsen, gik på egen hånd igang med at udarbejde en undervisningsplan for en kirkeskole med sigte på *lægfolket;* og han trådte i forbindelse med forstanderinderne på Snoghøj og aftalte med dem at afholde et offentligt vennemøde om spørgsmålet. Omtrent samtidigt havde »de fire«, som Nørgaard selv havde opfordret, indbudt til et møde på Kerteminde højskole om deres planer for en væsentlig *teologisk* kirkeskole, og der sluttedes kontakt mellem de to parter med det resultat, at der den 27. november 1946 ved et offentligt møde i Odense med deltagere fra hele landet blev nedsat et udvalg, Kirkeskoleudvalget af denne dato — senere almindeligere kaldet »Dansk Kirkeskoleudvalg« — som skulle sammenarbejde de forskellige forslag til en samlet undervisningsplan.

I årene 1948—50 lykkedes det at gennemføre en »kirkehøjskole« på Snoghøj med to femmåneders-kursus under ledelse af Aage Møller og særlig medvirken af daværende sognepræst, dr. teol. Henning Høi-

rup. Undervisningen var lagt således tilrette, at både teologer og lægfolk kunne få udbytte af den, med foredrag og skriftlige opgaver. Fagene, der undervistes i, var kirkehistorie (grundlag: Anders Nørgaards »Udsyn«), Grundtvigs menighedssyn (»Den christelige Børnelærdom«), hans menneskelige og folkelige syn (»Nordens Mythologi«, »Haandbog i Verdenshistorien« og Aage Møllers »Nordiske Myter«), hovedskikkelser og hovedlinjer i den gamle pagt, samt Grundtvigs salmer.*)

Efter de to års forløb måtte kirkehøjskolen lukke af mangel på tilslutning, og kirkeskoleudvalget måtte arbejde videre med det ene: at holde tanken om en dansk kirkeskole levende.

Der har oftere i denne bog været peget på det mærkelige, at de grundtvigske kredse i vort land ikke er nær så bange for den falske lære som for den rette. Den første omfattes ofte med største interesse, opfattes som »levende«, inspirerende, igangsættende, frugtbar o. s. v. — den sidste som farlig for livet, ja, rummende døden i sig! Lad kapitlerne om Anders Nørgaards kamp da ende med et spørgsmål til læserne: Er dette egentlig ikke den omvendte verden? Og kunne denne indstilling ikke skyldes, at fortovet på den anden side af gaden altid synes interessantere eller bedre at gå på end det, hvorpå man selv befinder sig?

Under alle omstændigheder må det nu imidlertid være en fordel at lære sit eget nøjere at kende og få det mest mulige ud af den vej, man går på, den kæde af vinduer, det ene måske ved nærmere eftersyn vidunderligere end det andet at se ind ad, som rander den. Måske har de alligevel på det andet fortov ikke nær så megen herlighed at se på og købe som vi!

Det sker, at de, som udefra kommer ind i gaden, kan se det og undrer sig over de promenerendes himmelråbende utaknemlighed. Sådan gik det Anders Nørgaard. Sådan gik det også bogens forfatter. Det kan også ske, at én ligesom den fortabte søn søger langt borte fra det hjemlige, fordi det synes ham så hverdagsagtigt kedsommeligt, men efter at have prøvet at færdes ad mange fremmede gader, som han fandt fattige og indelukkede, vender han hjem, og *nu* ser han, hvor dejligt der dog er hjemme. Sådan omtrent gik det bl. a. Aage Møller. Og

*) Se iøvrigt O. Holmgaards pjece »Kirkeskolen«. Kirkeligt Samf. Forl. 1951.

sådan var det, Anders Nørgaard så brændende ønskede, det skulle gå mange, der blev opfødt i den grundtvigske menighed og højskole og vendte hjemmets livssyn ryggen, før de havde oplevet det.

Mon tiden dog ikke skulle være kommet til, at grundtvigianerne i Danmark siger til sig selv: Nu vil vi rigtig til at se os om på vort eget fortov, i vor egen gade, lære den at kende tilbunds og begynde at veje vore skatte på guldvægt, for at vi kan vide, om vi alligevel ejer noget, som de andre trænger hårdt til, at vi deler med dem — om vi alligevel har noget at *give?*

Er tiden mon ikke kommet, da vi endelig kan samles og rejse en *dansk* kirkeskole, som kan klare os, hvad vi selv har — ikke som grundtvigske, men som danske kristne, der fik vore egne profeter, vort eget sprog at tænke og tale på og dermed et særligt kald?

PRÆDIKENERNE

Det vil naturligvis være umuligt på nogle få sider at give et fyldestgørende indblik i Anders Nørgaards forkyndelse som præst gennem femogtredve år. Men de følgende prøver fra to forskellige perioder vil dog give læseren et indtryk af, hvad det var, han sagde til sin menighed.*)

I en af sine langfredagsprædikener fra kapellantiden i Sønder Vilstrup (1908—10), med overskriften »Korset«, stiller Nørgaard spørgsmålet: Hvorfor skulle den langfredag til? Og han svarer:

»..... vi har aldrig vovet at tro, at vor Tanke kan gennemskue Livets Dybder og Hemmeligheder. Vi ved, at vor Tanke er et Produkt af Livet og ikke kan skabe Livet, og det passer ikke altid eller føjer sig efter vor Tankes Rammer, de er for snævre. Men vil du forstaa, da stil dig ind blandt Skaren under hans Kors, og ikke Fjendeskaren, de hørte kun hans Ord og saa Underne, som skete; men følg ham hele Vejen: født af en Jomfru o. s. v., saa vil du forstaa, at fra den forfærdelige Magt, som Synd og Død er, der kan kun Vorherres største Kærlighed frelse. Der raaber en Stemme i dit Bryst: Fri mig fra det onde, fri mig og alt mit fra Undergangen, jeg kan ikke taale at forgaa — men min og din Kærlighed og Gerning formaar det ikke, den kan kun mildne Rædselen og Gruen derfor, frelse formaar den ikke. Det kan kun Vorherres Kærlighed..... Derfor siger ogsaa Paulus: Jeg ved intet andet til Salighed end Jesus Kristus og ham korsfæstet..... *Men vi ved, at det er at vide meget.* Det er at vide vor Afmagt til at bryde Syndens og Dødens Magt, det er at vide, at Alverden ikke formaar at give os det, som vi søger, selv om vi var Herrer

*) Det understreges, at intet af manuskripterne er beregnet på at *læses*. Om deres almindelige karakter, udarbejdelsen m. m. se s. 70 f. Hvor det har været muligt, er Nørgaards tilføjelser og rettelser indarbejdet i teksten.

over alle dens Rigdomme. Det er at vide Synd og Skyld — men det er ogsaa at vide Vorherres Kærlighed i hele sin Fylde..... Vi ved, at den Kærlighed kan sone for al vor Synd, thi det er fuldbragt, vi ved, at den kan kaste et Skær over vort Liv, saa det, der ellers er mørkt, maa blive Lys. Det er at vide Vejen til de levendes Land..... Der er ingen andre Veje.«

I en prædiken fra Vejstruptiden på 4. søndag efter trinitatis 1920 over Matth. 5,43—48 om at elske fjenderne bruger Nørgaard disse slutningsord som overskrift: »Kun én Vej« og begynder med at pege på Jesu ord: »Alt mit er eders«, »Al den herlighed, du har givet mig, har jeg givet dem« og fortsætter:

»Det er rigtigt nok, naar Digteren siger: »Kristus ..... deler paa sit Herresæde med os Liv og Lys og Glæde«. Og det er ligesaa rigtigt, naar han skildrer den kristnes Lykke og Rigdom i Ordene: »Fælles om hans Liv og Fred, Lys og Kraft og Herlighed«. — Det er høje Toner, men ikke for høje. Herren vil dele med os alt sit.«

Søndagen forud havde han imidlertid sagt, at det kun var nogle ganske få af *os*, der ville dele med andre, og der er nogle, som har bebrejdet ham dette — det var »alt for mørkt«! Dem vil han svare: »Ja, jeg ved nok, at der i os alle er noget lyst og varmt. Jeg ved, at det er forunderligt, som et Menneske kan blive. Men hvor har ikke Apostelen Ret, naar han siger: Vi er af Natur Vredens Børn, og os fattes Guds Ære. Lad os lytte til disse Ord! Naar vi staar overfor det fuldkomne — hvor smaa er vi da ikke blevne. Som nu her Kærlighedsbuddet. Hvor lidt kan vi ikke. Lad os dog endelig passe paa, at vi ikke laver os vor egen lille Maalestok, hvorefter vi i Grunden bliver helt store..... Jo højere vi stræber, des mere ser vi, at vi duer ikke. Er vi inde under vor Herres Bud og Krav, saa skal vi nok synke i Knæ. Jeg er saare bange for, at de, som er tilfredse med sig selv eller deres Liv, slet ikke forstaar Kravets Storhed..... Naar Kravet griber mit Hjerte — hvem skal hjælpe mig! Ud af denne Forbandelse er der kun én Vej, det er at dele med Jesus Kristus..... Men hvad vil det sige at dele med ham? Svaret er ligetil: Det vil sige at leve med ham..... Jo mere jeg lever, des mere jeg deler.«

1. søndag efter påske 1908, ikke to måneder efter sin indsættelse i Sønder Vilstrup, holdt Nørgaard her en prædiken over Joh. 21,15—19

om Jesus, der tre gange spørger Peter: Elsker du mig? Han har givet den overskriften: »Fast Grund under Fod« og indleder den med at tale om rationalismen, som altid vil stille sig på *sit eget* og kaste alt det bort, som vi ikke selv synes, vi har trang eller brug for. Det, som vi føler — dét er det afgørende! Men det vil jo sige, at der er ingen fast grund, for der er ligeså mange følelser og meninger, som der er mennesker. For dem, som tror på Jesus Kristus, er der imidlertid én eneste fast grund: ham selv, der blev sendt i julen, fordi Gud elskede verden, så han måtte sende sin Søn for at frelse den fra det onde — døde for os og opstod i påsken — og i pinsen sendte os sin Helligånd. Det er disse kendsgerninger, som ethvert kristent menneske må have som den faste grundvold. Og det er troens indhold. Syndens forfærdelige kendsgerning, hvorpå døden er kronen, opløsningen af vort liv, sønderlemmelsen, søndersplittelsen — og frelsens: at Jesus Kristus har sonet for os.

»Men hvor møder de Kendsgerninger mig, saa de bliver Grunden i vort Liv, det, jeg kan bygge og bo paa, staa og gaa paa? Hvor andre Steder end i Vorherres Menighed! Den hellige, almindelige Kirke, de helliges Samfund..... *Der* møder Kendsgerningerne os. Der møder Vorherre os selv i sit Ord ved vor Daab første Gang her i Livet, og der møder han os stedse i Ordet ved Nadverbordet, hvor han giver os sig selv..... Det Ord, som dèr er dig givet, det er Klippegrunden, hvorpaa du og hele Menigheden kan staa, thi det er Kendsgerningernes Klippe, Vorherres eget Ord. Intet er dit eget der, men alt er Vorherres..... Vel kan vi ikke fatte alt, vel kan der være de Kendsgerninger, som ikke er blevet levende for os og i os, men i Jesu Navn skal vi vokse op til at forstaa og leve deri, efter som vi forfremmes. Vi har kun at tage imod. Alt andet er Guds.«

Til sammenligning skal anføres et stykke af Anders Nørgaards prædikenopskrift til 5. søndag efter trinitatis 1920, fra Vejstruptiden. Den har overskriften »Bekendelse« og har til tekst Matth. 16,13—26, Peters bekendelse. Her er det også trosordet ved dåben, han taler om:*)

»Jeg kan ikke bekende paa det, andre oplevede, saa lidt som jeg kan spekulere mig til det, jeg bekender. Simon har oplevet noget, da han bekender..... Men naar det er saaledes, har saa de ikke Ret, som

*) Som baggrund skal man se Torkild Skat Rørdams tale om at »bede« trosbekendelsen, og indledningen, hvori han — når han brugte den i sin gudstjeneste — tog forbehold overfor de led, han ikke mente at kunne tro.
Forf. anm.

advarer imod at bruge Bekendelsen saa tit, som det sker? Det er jo saaledes, at den bruges meget baade blandt saakaldte Grundtvigske og nu ogsaa blandt Indre-Mission. Der er bleven advaret derimod. Det kunde vi ikke svare til — det blev hult, det blev udvortes. Og sikkert er det, at det er noget, vi skal passe paa.

Men jeg kunde ikke andet end bruge det Ord. Vel ved jeg, at jeg kun stammende kan fremsige det. Det er maaske saa lidt, som virkelig er erkendt af mig af den Herlighed, det gemmer. Ogsaa jeg kan sige: Jeg maa bede det. Men var Peter naaet til fuld Klarhed, da han bekendte? Ingenlunde. Vi vil aldrig naa til Bunds deri her i Livet. Men lever jeg med vor Herre, vil jeg stadig erkende.

Jeg er ikke alene om at bære den frem. Det er i Jesu Navn, det er som Gren paa den store Stamme, hele Guds Menighed er med. Det er jo Menighedens Bekendelse..... Men her siger Herren tillige, at Guds Menighed [skal bygges paa Klippen Peter]. Det er underlige Ord. Det klippefaste paa Peter! Hvorledes skal det dog forstaas? — Jeg synes ikke, det er saa vanskeligt. Det er de Hjærter, hvori Livets Ord lever, hans Menighed bygges paa. Heraf bestaar Menigheden. Livets Ord maa til, men ogsaa de Hjærter. Derfra strømmer Livet. Derfra forplantes det. Var der ikke Hjærter, som bekendte, saa ingen Menighed.«

Endelig meddeles her en pinseprædiken, som Anders Nørgaard holdt ved sin afskedsgudstjeneste i Sønder Vilstrup kirke pinsedag 1910. Teksten er Joh. 14,15—21 med Jesu ord til de bedrøvede disciple, at han vil komme tilbage til dem i Helligånden, som skal blive hos dem til evig tid. Overskriften er: »Jeg lever!«

Nørgaard begynder med at pege på, at man, når man bruger ordet kristendom, gerne tænker på noget, som er sket en gang for alle og ikke vil blive gentaget — det, der fortælles i det gamle juleevangelium, som skete i kejser Augustus' dage, ikke i nutiden, og det, som vi hører om i påsken, der skete i et år, da Pontius Pilatus var landshøvding i Syrien, i fortiden. Gennem alt dette blev Kristus stifter, som det hedder så kønt, af den kristne religion. Således kan vi tale om både hans person, gerninger og ord som noget, der hører fortiden til. På den måde som i hans køds dage træffes han aldrig mere. Han gik omkring, og folkeskarerne fulgte ham, og vi kender navnene på mange af de folk,

som blev hans tilhængere. Således gik han dengang, og det gør han ikke mere. Han gjorde godt, hvor han kunne, helbredte syge, opvækkede døde, han havde konflikter med farisæerne o. s. v. Det er noget, der fortælles om; som er sket. — Og ligeså hans ord: mange af dem er optegnede, mest i bibelen. Vi har således hans mægtige ord i den såkaldte bjergprædiken, vi hører hans mægtige tale, som opvækkede Jairus' datter og Lazarus, han sagde mange underlige ord, som vi hører om, i den sidste tid af sit liv. De ord har han talt engang, han har sagt dem på samme måde som andre historiske personligheder, der har talt, og hvis ord er nedtegnede, så vi kan læse dem. Således er det med en hel del kendte mænd, og det er også tilfældet med f. eks. Paulus og Peter og Johannes. For kristne står det som noget forunderligt rigt at have været med dengang — hvor må det have været lykkeligt at møde Jesus Kristus, for hvem mennesker kunne lægge alting til side for at følge ham! Lykkeligt at se og høre hans ord, som ingen anden i verden har talt magen til — og velsignet at følge ham både på forklarelsens bjerg og på Golgata og at stå ved den åbne grav — at møde ham som den levende frelser og se hans herlighed, jvfr. hvad Johannes siger: Vi så hans herlighed, vi skuede ham for vore øjne, vi har hørt hans ord, vi har følt på ham, set ham lyslevende! Det er længselen derefter eller lykken derved, som er udtrykt i salmelinjerne: Øjne, I var lykkelige, I, som så Guds Søn på jord — øren, I blev hovedrige, da I hørte livets ord! Konger og profeter mange længtes efter eders kår o. s. v. Og det er lykken derover, som afspejler sig i disciplenes bedrøvelse i dagens tekst over skilsmissen fra ham. Det har været så velsignet at følge ham, det er så svært at skulle sige: Det er forbi, det var dengang, det er herlige minder, men kun minder. Deres dybe sorg kom deraf, at de nu skulle til at se på ham som en fortidsperson, som vi er vant til at se på vore afdøde kære.

»Men,« siger Nørgaard, »jeg siger udtrykkeligt, det er set fra én Side og kun fra én Side, der er nemlig en anden Side ved Kristendommen, som vi kan give Overskriften: *Det sker endnu.* Det er ikke noget fortidigt, men nutidigt, det sker for vore Øjne. Det er det, som Vorherre siger med disse Ord: Jeg kommer til eder igen, jeg lever, jeg er her. — Det at være et kristent menneske er ikke at forholde sig til visse historiske Kendsgerninger blot, men det er at forholde sig til den levende, nærværende, virkelige korsfæstede, men genopstandne Frelser Jesus Kristus. Der er en anden Side i Kristendommen end den

historiske, der siger da; der er en, som siger nu. Jeg er her, jeg lever. Jesus Kristus er ikke blot dengang, men han er i sin Menighed nu, vi kan se hans Herlighed. Hans Gerninger er ikke blot fortidige, men han virker stadig med at give Liv i Død og Lys i Mørke, han gaar her, og Mennesker følger ham som dengang, han er i fuld Virksomhed nøjagtig som dengang. — Han taler ogsaa sit Ord, vi har ikke blot et nedskrevet, dødt Ord, men vi har et levende Ord, Ordet af Vorherres Mund. Hans levende, genfødende, nyskabende Ord det lyder den Dag i Dag iblandt os, det er et Nutidens levende Ord. — Det Ord, som han talte til Høvedsmanden: Gaa bort, din Søn lever, det lyder ikke mere, og det Ord: Dine Synder er dig forladte, som han talte til Synderen, de lød dengang; men ogsaa den Dag i Dag taler han sit Ord *til os,* som et levende Ord.

Det var det, som Apostlene og Disciplene erfarede Pinsedag, da de sad i Jerusalem og bied paa Herrens Time. Det fortælles jo, at de blev antaget for drukne, saa glade var de, de var helt fulde af Glæde, men hvad var det, som fyldte dem med den usigelige Glæde. — Det var dette, at de erfarede Sandheden af Vorherres Ord: Jeg kommer igen, jeg lever, og I skal leve. Thi det er jo netop den Helligaands Gerning at overbevise og forvisse os om, at Jesus Kristus Vorherre er i os og med os, er en levende Virkelighed. Og det, som de har følt, er da netop dette, at Gud er hos dem, ikke som en Tanke eller Drøm, men som en levende Virkelighed. Nu begynder de at forstaa de Ord, som han havde talt til dem om, at det var gavnligt, han gik bort, om den store Glæde, der aldrig kunde tages fra dem. — Og det er Pinsedags Evangelium, at Jesus Kristus lever, er her i sin Aand og i sit Ord.

Jeg er med eder. Det trænger vi til i al vor Skrøbelighed og Synd, i vor Kamp for Renhed, for Livets Fordring om at være evigt. — Han øver sin Gerning, hjælper os og renser os, styrker os og nærer os. — Han gør alt. Han taler sit Livets Ord til os, ved Døbefont og ved Nadverbord. Jeg siger: det er Pinsedagsevangeliet, at Jesus Kristus er her. Det er ogsaa det, som er alle kristne Menneskers Erfaring. — I al sin Glans — Helligaanden trindt paa Jord. — Det er virkelige Pinsesalmer. Skrevet er de ud fra den dybe Erkendelse, at Jesus Kristus er her, staar her, taler sit Ord.....

Hvorledes med at møde ham som en Fortidsfigur? ..... Ja, det kan være meget godt, det er herligt at se en saadan Skikkelse, det er

ogsaa saaledes, at der er mangfoldige Mennesker, som gribes deraf, henrykkes derved. Men alligevel: Lad os komme til at drikke af Livskilden, ikke høre derom, lad mig ikke nøjes med Ord, der er døde, en Beskrivelse nok saa god, en malet Skikkelse nok saa ypperlig, det er mig ikke nok. Der mættes dog ikke min dybeste Trang, den mættes kun til en Tid.....

Det er ikke altid saa ligetil, men det er dog saadan, at holder vi fast ved det, han har givet os, staar vi i vor Daabspagt og lever deri, saa aabenbares han, saa er han med os og over os og i os, med al sin Herlighed.«

Og den kun enogtredveårige kapellan kan virkelig slutte sin afskedsprædiken med ordene: »Det er det, som jeg har villet her — forkynde det gode Budskab: han er her — ikke Historie, men vise hen til ham, hvor han er at finde. Det har jeg villet. — Og vi har ogsaa med hinanden følt Guds Naade, at han var her — vi har haft de dejligste Søndage sammen her i vor kønne Landsbykirke..... Helligaandens sammenknyttende Baand, lad det altid binde os. Amen i Jesu Navn. —«

SYNET

De foran meddelte prøver på Anders Nørgaards prædiken kunne suppleres i det uendelige. Som nævnt er opskrifterne til alle hans prædikener indtil 1927 bevaret. Men også i de tre småbøger: »Kirkemarken«, »Mellem Drøm og Dag« og »Mørkningstanker« fra årene 1929—32 finder man hans tale, som den lød fra hans prædikestol. Dens indhold er trods forskellige temaer overalt væsentligt det samme. Det var også det samme, han havde at sige i sin fasteprædiken i missionsugen i Ellinge kirke i 1934 — og altid siden.

Når de her fremdragne prædikener er hentet fra hans tidligste præsteår og et af de første år i Vejstrup, er det alene, fordi de er holdt længe, før hans »kirkekamp« begyndte. De har intetsomhelst polemisk sigte og har intet med dogmatik eller systematisk teologi at gøre. Enhver, der læser dem, vil kunne se, at de er ét eneste: vidnesbyrd ud af et sind, som henter fred for sin angst alene hos den korsfæstede, der tog vort skyldbrev med op på sit kors og nu møder os levende opstanden i sine indstiftelser og i pagtens ord — og, når vi tager imod dette i tro, giver os dét, ordet siger: barnekår, fred. Alt andet er utilstrækkeligt for den, som er angst for kulden og døden i sit hjerte, sin grænseløse skyld mod kærligheden, sit forræderi mod livets mening. Når Nørgaard så ofte citerede Grundtvigs salme »Jesus, hvor er du dog henne«: »Alle dage, har du lovet, være vil med dine du; på dit ord jeg alt har vovet, men hvor findes du da nu ..... som en hjælper af al nød, herre over liv og død, som du gik og stod hernede, nem at finde, god at bede?« — så var det hans eget livsspørgsmål, ikke den sikres og bedrevidendes overlegne oplysning til mindre kloge medmennesker.

Hans forkyndelse i disse prædikener var vel summen af, hvad han havde modtaget i sin ungdom uden at ane noget teologisk system i det, hos Frederik Jungersen i Københavns valgmenighed og hos Jens

Bertelsen i valgmenigheden i Vrå. Det havde ligget og modnet i hans sind og var i årenes løb, efterhånden som han fik brug for det, blevet hans eget.

Først senere blev han klar over, at dette var selve »hjertet« i grundtvigianismen. Da måtte han begynde at rede sammenhængen ud i Grundtvigs hele tankegang, der havde sat så imponerende meget i bevægelse i vort land, og fandt derved, at det tredje slægtled stort set havde tabt tråden, som skulle forbinde arbejdets enkelte dele, fremfor alt den indre sammenhæng, der for Grundtvig var mellem den enkeltes og folkets oplysning og lyset fra menigheden. Jo dybere han kom ind i udredningen af Grundtvigs syn, des mægtigere blev han grebet af det.

Naturligvis kom der ved arbejdet med Grundtvig »system« i Nørgaards tanker, som der havde været det i den Gamles. Og især blev det da tilfældet, da kampen for at give synet sin gamle plads tilbage begyndte, og endnu mere, da den tog til. Men det, som Grundtvig havde hjulpet ham til at se, stod alle dage for Nørgaard som det helt enfoldige, som Gud har skjult for de vise og forstandige og åbenbaret for de umyndige, for »af spædes og diendes mund at berede sig lovsang«. Han havde fået lov både at se og gå ind i *børnenes* verden i den himmelske Faders hus, hvor de får alt, hvad de trænger til, ved hans bord, direkte fra hans hånd og mund, fra dag til dag; hvor de lever under hans dom og hans velsignelse, men altid i pagten — hvor der intet er at gøre uden dét at tage imod *det, som er gjort;* hvor livets *virkelighed* er. Hèr, i børnenes verden, var jo »de varige, standende enkle og evige ting«, som nu en Piet Hein synger om, og som tidens teologer stirrer øjnene ud af hovedet for at finde, eller møjsommeligt graver for at nå ned til: det *helt* enkle — alt imens deres krampagtighed røber tragedien, som de selv fornemmer i deres inderste: at jo dybere de graver, des længere fjerner de sig fra de små, som de dog ville give hele deres teologi for at mødes med i kirken; desmere fremmede og uforståelige finder den jævne mand dem, kirken bliver kun jo længer jo mere de skriftlærdes specielle enemærker, som den ulærde overlader til dem selv, for han »har jo ikke forstand på de ting«.*)

Det evige, som må være det fuldkomment enkle, kan kun komme

*) Jvfr. Kristeligt Pressebureaus rundspørge forud for pinsen 1954. Det almindeligste svar på spørgsmålene, hvad pinsen og hvad Helligånden er, var: Det ved jeg ikke ..... det har jeg ikke forstand på ..... spørg præsterne!

os nær i lignelsens skikkelse. Kun i dén kan det, som for menneskeforstanden er dunkelt og ikke kan »forklares«, blive klart for os. Derfor brugte Grundtvig til sin forkyndelse *myten,* poesiens billedsprog, både de gamles og sit eget. Og Anders Nørgaard hentede i sin teologi sine billeder fra ham.

Her er uden tvivl forklaringen på, at han er blevet kaldt en epigon, en uoriginal efterløber i profetens spor. Det må vist være klart af alt det, som i denne bog er meddelt om ham og af ham, at hans tilflugt til den levende Kristus i menigheden dybt og originalt var hans eget. Men når han i sine senere bøger og foredrag skulle gøre rede for sin tro, og sine tanker om den, var han i høj grad bundet til sin læremesters sprog. Gang på gang tager han sin tilflugt til citater fra hans digtning, som syntes ham at sige det bedre, end han selv formåede. Ja, med sin fortrolighed med hans tankeverden fandt han tingen sagt »indlysende«. Men tilhøreren eller modparten manglede denne fortrolighed og forstod ikke meningen, og når Nørgaard da skulle klare den for ham, formåede han kun i ringe grad at finde nye udtryk fra tidens sprog. Det var en svaghed ved hans arbejde for at give det danske folk den virkelige Grundtvig tilbage, så storslået og så påkrævet det ellers var. Men årsagen til svagheden skal søges — ikke i, at synet ikke var hans eget, i liv og tanker gennemarbejdede, men i dét elementære: at de enkle og evige ting *ikke kan* udtrykkes i definitioner og formler, men afsløres enten i hjertets enfoldige vidnesbyrd — som vi oplevede det i Nørgaards prædiken — eller i billedsproget. Og han var en ydmyg beundrer af Grundtvigs digtning, men ikke digter selv.

Anders Nørgaards grund-myte var: Ordet, som vandrer gennem tiderne og folkene, fra alle tings begyndelse til stalden i Betlehem, Golgata og Getsemane have, og videre fra Jerusalem til verdens ende.

Ordet var Guds skaberord. »Alt er blevet til ved det, og uden det blev intet til af det, som er,« siger apostlen Johannes. Universet, jorden, tingene blev — og bliver — til ved dét. Og ved dét skabte — og skaber — Gud menneskene og folkene i sit eget billede. Han kæmper med den Onde for at vinde skikkelse på jorden, ved at forme og danne sin skabning efter sin vilje og få den til at leve i broderkærlighed. Han blæste sin ånd i mennesket og gav det ordets gave, talens og tankens, for at det kunne tale med ham og eftertænke hans ord.

Han skabte folkene og gav hvert af disse noget af sin ånd og et sprog, hvori den kunne få mæle, et »modersmål«, som kunne rumme dets inderste tanker; i dét lever et folks ånd, d. v. s. den fylde af Guds ånd, som det har evne til at rumme. Den giver sig tilkende med sin særegenhed i eventyr og sagn, vers og sang på modersmålet, og især når man lytter til digtningen i folkets barndom og ungdom, da det er i sin anlægstid, kan man få noget at vide om dets særlige evne og opgave i folkenes samfund og på menneskehedens vej mod målet, som er hele Guds ånds fylde. Thi som et menneske således har også et folk fået sin plads og sit kald, som kun dét kan udfylde, og som det skal være lydigt imod.

I tidens fylde tog Guds skaberord selv menneskeskikkelse på, blev kød og tog bolig iblandt os, for at leve kærligheden ind i den verden, han havde skabt, hvor menneskene hadede og ihjelslog. Men han blev selv hadet og slået ihjel. Dog — Guds kærlighed kan ikke dø. Jesus Kristus stod op af sin grav og fór til himmels, men efterlod sig forinden det kærlighedens ord, som skulle leve efter ham, og, når han kom igen som Ånd, skulle gå sin gang udover jorden og vinde og frelse menneskene fra den Ondes magt.

Og Ordet gik sin gang — fra Jerusalem til verdens ende, gennem tider og slægter og folk. Det skabte menigheder, som ikke kunne dø, fordi de levede af dét. Men menneskene gjorde ellers alt, hvad de formåede, for at få det til at dø. Fjenderne — var ikke farlige. De fik blot Ordet til at lyse stærkere, jo mere de forfulgte det. Men vennerne! De tog sig af det, ville hjælpe det, ved at fæstne det på pergament og papir og lade eksperter definere og udlægge det; ved at lægge det i hænderne på en »kirke« med et præsteskab og en pave, som fik hånd- og halsret over dét og over de troende, magt til at tale med Guds røst og brænde som kættere dem, der ikke adlød dem; ved at forvandle evangeliet, det glade budskab for alt folket, kærlighedens ord, til strenge eller smålige, sure morallove, hvorefter deres »fromhed« skulle dømmes; ved at snævre Guds frie Ord ind i dogmer, som gjordes til ét med evangeliet, så barnetroen havde svært ved at ånde; og ved at lade statsmagtens sværd beskytte troen med tvangsdåb af de vantro og indsættelse af embedsmænd til at forvalte statens religion.

Der kom tider, da menigheden blev hjemløs i sin egen kirke og brød ud. Der kom mænd, som ville reformere kirken, bringe den tilbage til sin oprindelse, til den livsform, hvori menigheden var så fat-

tig, at den kun havde Ordet og Ånden at leve af og støtte sig til. En af dem hed Martin Luther. Han så', at Ordet var blevet lagt i graven af sine egne børn. Lag på lag var dynget over det, menneskeanker og pavemagt. Men det åndede dog endnu, og han gav sig til at grave. Men han blev ikke færdig. Han vidste godt, at kærlighedsordet lød der, hvor den gode Gud selv møder sine børn; ingen har talt bedre om dåben som livets kilde og nadveren som livets brød end han, om fællesskabet, som Guds ånd skaber, om Kristus, der ved Bordet bliver os, for at vi skal blive hinanden, og om, at det alt afgørende for de enkelte bibelske skrifters værdi er, »om de driver på Kristus eller ikke«. Ordet var altså for ham ikke skriften, men Kristus. Men han havde stridt så hårdt for at redde skriften ud af pavens og kirkeforsamlingernes fangenskab og havde hentet så mange beviser for pavens falske lærdom fra den, at nu *den* maatte afgøre, hvad der var Guds ord, og det vil jo sige: de skriftlærde fik afgørelsen, og de fik det ret hurtigt til, at skriften selv er ordet, hvorfra livet hentes — skriften og de skriftlærdes forklaring af den, som er nødvendig for, at vi kan lære Ordet at kende.

Derfor må reformationen *fortsættes,* til det atter bliver klart, at Ordet er kærlighedsordet, der møder os — mundtligt — ved Herrens indstiftelser.

Ja, dette var Nørgaards myte. Og dette var, hvad han havde fundet som »det grundtvigske syn«. Men var det egentlig Grundtvigs eget? Var det ikke den bibelske myte — fra skabelsesberetningerne i første Mosebog og fra Johannes' evangelium? Den alt omfattende bibelske lignelse, hvori vi må finde vor plads som medvirkende?

Anders Nørgaard og Aage Møller havde fra begyndelsen praktiseret en arbejdsdeling, som var givet med deres respektive særlige virkeområde. Aage Møller tog sig især af det folkelige, og i sin forkyndelse heraf brugte han — støttet af vennen — et citat af Grundtvig, hvis opdagelse han iøvrigt skyldte Ejnar Skovrup:

> Kun ord, som går i sagn og sang
> fra mund til mund i folkevang,
> opholder folkelivet.
> I folkets egne gamle ord
> kun folkelig oplysning bor,
> af folkeånden givet.

For meningen med dette »kun« er der gjort rede i kapitlet »Spørgsmålene« i denne bogs begyndelse. Det var *lignelsen* som den givne, uovertræffelige form for *forkyndelsen* i højskolen, der udråbtes med disse linjer, og den gamle folkedigtnings særlige myndighed, når det drejer sig om at fortælle os, hvem vi er, og hvad vi er her for, fordi den uden at »ville« nogetsomhelst med det, uvilkårligt, ja, næsten legende, giver udtryk for vor ånd.

Anders Nørgaard stillede sig helt og fuldt bag denne forståelse af højskolens egentlige oplysning — skolen ved Flensborg fjord var jo også på en måde hans.

Men ellers var det kirkelige hans særlige område. Og her havde *han* sit »kun« at udråbe, også støttet af et citat fra Grundtvig:

> Kun ved badet og ved bordet
> hører vi Guds ord *til os.*

Det var først sent, han trådte frem med det. I »Grundtvigianismen« er det kun citeret i forbigående, og i »Protestantismens Grundskade« — med den første konfrontation — er det sletikke nævnt. Men i 1939 kom det, som vi har set, til at levere selve titlen til en bog, hans sidste egentlige, et forsøg på under den da opståede hede diskussion at samle sine svar på alle de indvendinger eller misforståelser vedrørende Grundtvigs »ordsyn«, han havde mødt.

Dette »kun« blev i årenes løb den egentlige genstand for striden mellem Nørgaard og hans modpart. Det blev sat så skarpt op fra hans side og slået så hårdt ned fra de andres, at alt kom til at dreje sig om en formulering af, hvor vi hører Guds ord, og man havnede i en stadig mere ørkesløs strid om, hvorvidt trosordet ved dåben var »kvalitetsforskelligt« fra ordet, som lyder fra skriften og prædikenen. Det egentlige spørgsmål i sagen: hvad skal vi komme i kirke for? gled ind i baggrundens skygge.

Skylden synes at kunne fordeles nogenlunde lige mellem de to parter, og denne bogs forfatter må bekende sin egen andel i den. Vi var imidlertid nogle unge, som var nødte til at trænge gennem det nåleøje, som Anders Nørgaards KUN var, for at komme fri af bibelens og skriftprædikanternes tyranni, ligesom vi engang var nødte til at trænge igennem det barthske nåleøje: »isørkenen«, der er imellem Gud og os, for at komme ud af Ordets menneskeliggørelse på anden måde.

Vi vil idag prøve at klare os spørgsmålet fra en mere frugtbar side.

Niels Petersen, den tidligere valgmenighedspræst i Vallekilde og igangsætteren af Vallekildemøderne, skrev i en mindeartikel om Anders Nørgaard ved hans død, at Nørgaard fattedes klart blik for, at der manglede en underbyggelse af hans arbejde for at oplyse (her burde have stået: forkynde) sin tid om Guds gerning til frelse ved dåben og nadveren, »for at den kunde udrette, hvad den skulde og vilde blandt de fleste jævne Danske..... Det først fornødne er en Bevægelse i det dybe i Menigheden og Folket, saadan som den foregik i det første kristne Slægtled, som den er bevidnet i den apostolske Forkyndelse, og som den virkes frem for alt gennem et Vidnesbyrd om Jesus Kristus i Apostlenes Aand og Kraft, en Forkyndelse af Jesus Kristus og hans Tale og Gerninger i Jødeland, af den korsfæstede og af at korsfæstes og opstaa med ham. Jesu Kristi Gerning og Nærværelse i Menigheden i Daab og Nadver er uadskillelig fra dette og har dette til Forudsætning. Hvor Jesus Kristus, vor Herre, er saaledes nærværende og virksom, er Oplysningen om Daab og Nadver den store Hjælp, men ogsaa kun der.«*)

Altså: et andet »kun«!

De læsere, som har fulgt fortællingen om Anders Nørgaard hertil, vil ikke være uden grundlag for at bedømme, om denne dom er rigtig. De har formentlig fået så meget indtryk af hans prædiken, at de vil have set hans forståelse for, at der måtte en bevægelse til i dybden i menigheden og folket. Hans nedskrevne prædikener følger nøje kirkeårets forkyndelse, alle kredsløbets tekster fra forjættelserne om Frelseren, der skal komme, til forkyndelsen af hans genkomst til dom og oprejsning. De svarer smukt til Nørgaards egen opfordring i prædikenen »Korset«, som er citeret foran: Vil du forstå, da stil dig ind blandt skaren under Kristi kors — men følg ham *hele* vejen: født af en jomfru o. s. v., så vil du forstå, at fra den forfærdelige magt, som synd og død er, der kan kun Vorherres største kærlighed frelse!

Korset vel for øje står,
langs med svælget vejen går,
men hvor Herren har sin gang,
dér er englevagt og sang!

Disse linjer samler helt Anders Nørgaards prædiken. Den var netop »en forkyndelse af Jesus Kristus og hans tale og gerninger i Jødeland,

*) Højskolebladet 1943 nr. 22.

af den korsfæstede og af at korsfæstes og opstå med ham«. Men når Niels Petersen siger, at Kristi nærværelse og gerning i menigheden i dåb og nadver er uadskillelig fra denne forkyndelse i folket og har den til forudsætning, så er vi nogle, der på egne og Nørgaards, Grundtvigs, vi tror også Luthers og adskillige andres vegne, må vende ordene om og sige: forkyndelsen af Kristi tale og gerninger i hans jordeliv og af hans og vor egen korsfæstelse er *uadskillelig fra forkyndelsen af hans gerning og nærværelse i menigheden i dåb og nadver.* Det er tidsspilde at diskutere, hvad der skal komme »først«, for de må forkyndes sammen. Skal man endelig tale om en »forudsætning«, måtte det vel være den: at Kristus lever og kan mødes, men det bliver også altfor let en strid om et ord. Lad os hellere tale om *stedet,* hvorfra forkyndelsen af ham må lyde.

En af vore danske kirker er indrettet på en ejendommelig måde.*) Prædikestolen er anbragt midt foran alterbordet, *indenfor* alterskranken, og døbefonten midt foran prædikestolen, udenfor. Når menigheden nede fra kirkestolene lytter til præstens prædiken, ser de ham stående mellem nadverbordet og døbefonten; de hører ham tale fra selve gudshuset — nadverrummet —, med indgangen til det — døbefonten — foran sig. Hvilken magt får hans ord ikke for den, der kan høre og se, når han på trinitatis søndag fra prædikestolen oplæser skriftens ord: »Gå ud i al verden og forkynd evangeliet for alle folkeslagene — idet I *døber* dem på Faderens, Sønnens og Helligåndens navn — og idet I *lærer* dem at holde alt det, som jeg har befalet jer — og se: *Jeg er hos jer* alle dage indtil verdens ende!« Her får ordene mening. Her er det altsammen samlet og anbragt på sin rette plads.

I den gængse lutherske kirke står prædikestolen ligeså symbolsk nede i skibet, i menneskenes urolige, famlende, søgende verden. Man har sat den udenfor koret, hvor Gud står for alle ting og taler selv, hvor alteret og døbefonten troner i ophøjet majestæt — men nu også i den vemodige ensomhed, som er majestæters skæbne: folket lever sit liv på andre steder og kommer kun indenfor deres vægge i audiensens time.

Det er protestantismens store ulykke, at den *løsrev* forkyndelsen af Jesu Kristi kors, af vor synd og Guds nåde, fra forkyndelsen af hans tilstedeværelse i menigheden og muligheden for at møde ham ved hans

*) Skagen, efter udvidelse og ombygning 1910 ved arkitekt Ulrik Plesner.

bord. Derved blev de, som ordet ramte, isolerede, ensomme både i deres anger og i deres fred; den troende blev Søren Kierkegaards »hin enkelte«, hvor han skulle have levet og groet i fællesskabets samfund med sine søskende.

Omvend jer og lad jer døbe! begyndte apostlene deres prædiken pinsedag. Dèr er omvendelsens mening: den skal være en omvendelse til livet i pagten mellem børnene og Far, han, som nu i Helligånden vil være midt iblandt dem. — Protestantismens ulykke er, at den, trods Luthers tro og længsel, blev splittet i sit inderste. Der blev splittelse mellem tro og liv; og det førte til, at kristenlivet blev til et område af tilværelsen ved siden af eller udenfor verdenslivet. Troen blev noget specielt og privat. Og dette førte atter til den fortvivlede splittelse mellem tro og gerninger, Guds frelsesorden og hans verdensorden.

Derfor måtte Anders Nørgaard — som Grundtvig*) — give al sin kraft til arbejdet for at fortsætte Luthers reformation, der ville samling om den levende Herre Jesus Kristus i sin menighed; vi skulle møde ham selv uden alle mellemmænd, paver, præster eller helgener eller jomfru Maria. Aldrig har denne tro på den levende Kristus måske fået fuldkomnere udtryk end i Luthers tale om nadveren, hvor Ordet hvergang pånyt bliver kød: Ordets menneskevordelse blev ikke afsluttet ved, at det fødtes i Jesus og levede hans jordeliv. Det kæmper også for at blive levende idag. I »alterets sakramente« gør Kristus sig til os, tager vor synd og død og giver os sin retfærdighed og sit liv. Men hellerikke dét er nok. Han vil også, at *vi* i nadveren og livet om bordet bliver *hinanden,* indtil tilsidst Gud bliver alt i alle. — — Mon der kendes noget vidunderligere billede end dette Luthers eget på den hemmelighed, vi kalder menighed? Og hvor står så lutherdommen idag? Ved den hjem-løse tro! »Protestantisme« er jo filosofisk blevet begrebet for den fuldkomne individualisme, det »syn«, at ethvert menneske er en verden for sig, og hvert eneste menneske må begynde helt forfra, på bar bund, alene. Derfor er protestantismen også som åndsretning ved at opløses indefra; den følger herved kun sin egen indre lov.

Anders Nørgaard var her dybt i pagt med *reformatoren* Luther, når han råbte sit KUN. Det betød, at forkyndelsen af Kristus *må* lyde fra kirkens kor, for at menneskene ikke skal blive ene med deres liv,

*) Se især dennes afhandling: »Skal den lutherske Reformation virkelig fortsættes?« (Udvalgte Skrifter v. Holger Begtrup V s. 278 f.)

deres angst, deres håb og deres glæde. Kristus ville ikke lade dem tilbage faderløse og uden søskende — han ville med Faderens røst kalde på dem *fra hjemmet.* Kalde dem hjem, hvor Faderen samler børnene ved sit bord, i pagten.

*

Tilbage står nu kun at sige lidt om Anders Nørgaards forhold til trosordet og skriften, som hans modstandere i diskussionen ville have ham til at gøre til modsætninger, naturligvis foranlediget af hans meget stærke angreb på »skriftteologien«.

Selvsagt var de ikke modsætninger. Tværtimod! Ellers måtte et kristent menneskes hjerte jo sprænges.

Anders Nørgaard elskede den bibelske skrift, både den gamle og den ny pagts. Og han kendte den. Han kunne af et helt hjerte sige ja til Grundtvigs ord:

> Skriften, læst med *øjne våde,*
> Herrens bog med *barnetro,*
> den er rig på lys og nåde,
> den er fuld af fred og ro.

Det var ham »soleklart«, at det ny testamente var de første troendes *vidnesbyrd om Ordet.* Om Ordet, som var i begyndelsen hos Gud, ja, var Gud selv, og som blev kød og tog bolig iblandt os, døde og opstod, fór til himmels og kom igen i Helligånden som den levende Herre, der vil være med og hos sin menighed alle dage. Side op og side ned vidner disse apostle og disciple om denne levende Jesus Kristus; ellers havde deres skrifter jo hellerintet formål haft. De er ikke erindringsbøger, men forkyndelse af Ordet, som er *her* og *nu.* Prædikener om Ordet selv — han, der på én gang, som Johannes siger, er Gud og taler hans ord, bringer hans budskab til mennesker. Sådan er han og gør han stadig, og al menneskers tale om ham, i aposteltiden som nu, er da ikke Ordet, men vidnesbyrd og prædiken om det. — Nørgaard begreb ikke, at dette ikke også var soleklart for alle andre kendere og elskere af nye testamente.

I trosordet ved dåben og i indstiftelsesordene ved nadveren talte »Guds Ord« selv, om pagten, om syndernes forladelse og barnekår.

Og nu trosordet, pagtens ord. Hans forhold til dét dækkedes helt af Jakob Knudsens bekendelse: »For mig beror al kristelig Vished der-

paa, at jeg umiddelbart fornemmer Guds Nærværelse i Troens Ord. Hans Nærværelse i dette Ord er mig en umiddelbar Erfaringssag, og fra denne Kendsgerning slutter jeg: at hvad Trosordet siger, maa være Sandhed, da Gud dog umuligt kan bo i et løgnagtigt Ord.«*)

Når Nørgaard bekendte troen, gik han ind ad døren til børnenes verden. »Gudshusets dør er i vor dåb«, og den gik han indad hver morgen sammen med sin familje og hver helligdag sammen med sin menighed. Derind, hvor kristne har kronede dage trods synd og død.

Og så havde han nok i det. Trosordets historie, spørgsmålet om dets oprindelige form, om vi i det havde selve apostlenes ordlyd bogstavret bevaret, som Grundtvig mente, interesserede ham meget lidt. Nørgaard sluttede blot udfra trosordets virkelighed som døren ind til Guds rige idag, at det altid havde været døren dertil. Hvor mennesker ville være tro mod dåben, dèr ville Gud også sørge for at bevare det ord, som han havde givet menigheden at døbe på, fordi han jo havde lovet, at døden aldrig skulle få bugt med den, men den skulle bevares som menighed. Om der så var enkelte ord, kommaer, semikolonner og punktummer, som var forskellige på forskellige steder i oldkirken, var ganske ligegyldigt. I Matthæus kap. 6 og Lukas kap. 11 — i selve nye testamente — findes *fadervor* jo i to forskellige former, og vi er dog ikke i ringeste tvivl om, at det er fadervor, den selvsamme »Herrens bøn«!

Alligevel skal det her vises, at Nørgaard også havde sin samvittighed som kirkehistoriker i orden. Trosordets oprindelse i aposteltiden er hellerikke målt med en videnskabelig historikers alen en løs påstand.

En redelig og højt anset lærd, afdøde sognepræst Peter Severinsen i Bringstrup, skriver i en afhandling, »Daabens Ord«, 1924:

»En nærmere Beskæftigelse med Daabsskikkenes Historie lærte mig til min Overraskelse, at Grundtvig vel ingenlunde havde Ret i alle sine Paastande, men i selve Hovedsagen havde han mere Ret, end han selv vidste..... Daaben »efter Jesu Kristi egen Indstiftelse« er meget nærmere ved, hvad vi har som lykkelig Menighedsarv, end mange har drømt.«**) Alt tyder på, at ordlyden af den apostolske bekendelse som spørgsmål og svar ved dåben »i alt væsentligt kan forfølges tilbage til 1. Aarhundrede«, og sikkert er, at »omkring Aar 300 har Kristenheden overalt et Daabssymbol, som den betragter som en fælles Bekendelse

*) »Livsfilosofi« 3. udg., foredraget »Religiøst Frisind« s. 228.
**) S. IV.

og som den *samme* Bekendelse, idet man vel ved, at der er Afvigelser i enkelte Ords Brug. Man mener, at det samme dog bekendes, og at ogsaa Formuleringen i Grunden er den samme..... Hvad der med nogle Smaa-Ord maatte være gjort fyldigere [i den ældste Form] i senere Tider, har ikke forandret Tegningen. Der siges stadig det samme om Ham, det, som den kristne Menighed aldrig kan enes med Verden om. Og det er dette, der skal siges og bekendes, efter en hellig Arv, naar Daaben skal kendetegnes som en kristen Daab..... Denne Bog skulde vise, at det virkelig er blevet sagt og bekendt ved den oprindelige Daab ved de Spørgsmaal og Svar, der var dens tilhørende Ord fra den første Tid..... Kun Trylleformler er magtesløse, naar de ikke er aldeles ordrette. Den kristne Daab foregaar ikke ved Trylleformler.«*)

Kirkehistorikeren, afdøde professor, dr. teol. Jens Nørregaard hævder i sin afhandling »Oldkirkens Knudepunkt«**) det samme:

»..... Så vil nu ingen mere kunne nægte, at der oprindelig har været *een kristelig pagt,* som var knyttet til dåben lige så fast, som Herrens ord: »dette er mit legeme, som gives for eder« og »dette er mit blod, som udgydes for eder til syndernes forladelse« var og er knyttet til nadveren, og at denne pagt i alle sine hovedtræk har lignet den, som vi nu har. Og ingen vil nu kunne nægte, at disse ord, hvorledes de så end har lydt, i hele den første kirke er blevet omtalte og hædrede og bevarede som »arven fra Herren«, »den hellige arv«, »overleveringen fra apostlene« (se især Irenæus og Augustin), og at man endnu så sent som på Augustins tid både i Nordafrika og i Rom har holdt fast ved, at den ikke måtte opskrives, men skulde meddeles mundtligt og kun skrives på troende hjerters kødtavler. Og står dette blot fast ..... så vil man blive nødt til at indrømme og fastslå, at der bag al skriftlærdom og alle senere lærebekendelser og bag al bispemyndighed har ligget *en åndelig skat lige tilgængelig for læg og lærd,* indrettet netop efter de eenfoldiges tarv, nøglen til skrifternes rette læsning, grundlaget for alle præsters og bispers prædiken; og man vil blive nødt til at indrømme, at, da denne skødes til side, indtrådte kirkens forfald, medens dens skriftlærdom tiltog, og dens kirkelige embedsmænd voksede i magt. Og indrømmer man blot dette, så er det i *denne sammenhæng* ligegyldigt, om man fastholder Grundtvigs påstand om tros-

*) S. 85—90.
**) Skrifter til Oplysning og Opbyggelse, udgivet af Kirkeligt Samfund, III s. 28 f.

ordet, eller man forkaster den; det kan på den ypperligste måde forliges med den hele her fremsatte tankegang at godkende den nuværende dåbspagt som Herrens oprindelige ord til den første menighed, da han »sagde dem det om Guds rige« (Apostelg. 1); men det er ikke *nødvendigt* at forbinde begge dele, og altså står og falder ikke det hele syn på kirkens udvikling med den grundtvigske påstand. Men det kan ikke forliges med den gamle skriftteologis forestillinger om kirkens oprindelse og første historie, disse forestillinger, der satte det skrevne i første række og påstod, at kirken var grundlagt på bibelen, idet den nægtede al selvstændig overlevering.«

Når disse citater af to redelige videnskabelige forskere er taget med, er det dels for at vise, som sagt, at den, der tror, at vor dåbspagt går tilbage til apostlenes tid, hellerikke efter forskningens målestok er en tosse, og dels fordi de begge så helt giver udtryk for Anders Nørgaards eget standpunkt.

Den, der læser hans fremstillinger af Grundtvigs syn på trosordet,*) vil se, at spørgsmålet om dets oprindelse ikke interesserer ham. Han roser biskop P. C. Kierkegaards hypotese om dets overgivelse til apostlene i de fyrretyve dage mellem opstandelsen og himmelfarten som et smukt og klogt forsøg på at forklare dets tilblivelse, men vender sig straks fra den igen uden at tilkendegive sin egen mening om dens rigtighed. Det er ikke dèr, tampen brænder! »Det afgørende er, at Herren *nu* taler sit Ord i Menigheden. *Derfor* er det hans Mundsord, slet ikke i Kraft af historiske Formodninger og logiske Slutninger, hvor rigtige de end i og for sig kan være.« Og han revser de første grundtvigianere for, at de af modstandernes misforstående angreb lod sig forlede til at lægge en overdreven vægt på hævdelsen af den bogstavelige og ordrette forplantning af Ordet, ja endog Grundtvig selv, der stik imod sin egentlige opfattelse kom til at gøre trosordet til et alenmål, som kunne bruges i rettroenhedens tjeneste, f. eks. overfor Ingemann. Thi »det at gøre Formen, Bogstaverne, Teorien om de 40 Dage, til det afgørende er i Virkeligheden at tage Ordet ud af vor Herres egen Mund og lægge det i Bogstavbaand og Menneskehænder« — det samme, som skriftteologerne havde gjort ved apostlenes ord.

Sålænge der *levedes* udaf trosordet, som de første gjorde det, var faren ikke overhængende, mener Nørgaard dog. Men den stærke be-

*) Se især Grundtvigianismen I s. 39 n. f. og s. 225—37.

toning af de afledede teologiske påstande under forhandlingerne med modstanderne truede med at give skuden slagside, først til forvildelse for modstanderne, men dernæst til fortræd for bevægelsen selv, idet skyggen her let fordunklede virkeligheden, så trosordet opfattedes som en teologisk læreformel istedetfor et levende ord i Herrens egen mund. »Her var en Misvisning, der maatte blive skæbnesvanger, om den ikke rettedes, naar Livet ikke var stærkt nok mere til at holde dens Virkninger i Skak.« — Og den *blev* skæbnesvanger, fordi »teorien« efterhånden blev en partifane, som de efterfølgende slægtled ganske naturligt blev jo længer jo mere ligeglade med, og hvad havde de så tilbage?

Skønt Nørgaards modstandere i diskussionen pressede ham hårdt for at få ham til at udtale sin mening om tros-*formelen,* dens nøjagtige gengivelse af Jesu mundtlige ord til apostlene o. s. v., lod han sig aldrig forlede til det. Troens Ord *var* for ham »ingen »*Formel*«, ingen »*Artikel*«, ingen »*Lærebekendelse*«, men det levende Udtryk for *Ordet,* der lever i Menigheden og giver Menigheden Liv«.

Det hører hjemme ved dåben og kan ikke rives løs fra den. Der siger vor Herre os med dét, hvad troens indhold er — og det rummer i sin enfoldige billedtale hele *hans* tro, ikke vor egen — og så *gør* han os ved det til sine børn. Gud taler i det ord *til os nu* — og »skaber, hvad det nævner«.

Som »skrift« — ord og bogstaver, sætninger og skilletegn — er det naturligvis af ganske samme art som al anden skrift — apostlenes, kirkefædrenes, vore nutidsteologers, Nørgaards egen o. s. v. — og er undergivet samme kår, historisk-sproglig undersøgelse og fortolkning.

Men som mundtligt dåbsord er det Guds ord til os af hans egen mund, ganske som de mundtlige nadverord er det. Her er ingen imellem Ham og os, som kan forkludre det ved at tage på det med syndige fingre, farve det og forme det efter sin egen forstand og tro, som når skriften udlægges og prædikes.

De to sakramentord var lige livsvigtige for Anders Nørgaard. Det første var døren til Guds rige, det andet var Faderens favn. Og apostelskriften — ja, den var, siger han virkelig i Grundtvigianismen, »ufejlbar og uundværlig Oplysning som Helligaandens *Lære*skrift«. Men den var dog også mere: Herrens bog med barnetro, som, når den læses med *våde øjne,* er rig på lys og nåde og fuld af fred og hjertets ro.

I andet vers af Grundtvigs læredigt, hvorfra ordene »Kun ved badet

og ved bordet« er taget, finder vi hele forklaringen på forskellen mellem sakramentordene og skriftens ord om Jesus Kristus:

Jesus Kristus, himlens taler,
selv det evige Guds-Ord,
i sit munds-ord *til os* daler.

Det er sakramentordenes helt særlige art: Jesus Kristus »daler« ned til os i dem, giver os sig selv og forkynder os sit budskab om sig selv som frelser fra synd og død — og dette prøver apostlene og de første disciple siden at beskrive for os ud af deres troende hjerter og hjælper os med at forstå, så at vi aldrig, aldrig kunne undvære denne hjælp. Når Helligånden åbner øjnene på den læsende, hjælper skriften os mægtigt til at forstå dåbens forkyndelse, som klares for os i ord og billeder som disse: Jeg er livets kilde! I er allerede rene, da I én gang er tvættet! — Og nadverens forkyndelse med disse: Jeg er livets brød! Hvis I ikke spiser Menneskesønnens kød og drikker hans blod, har I ikke liv i jer, men den, der gør det, har evigt liv!

Der rummes jo i disse ord af Jesus et »kun«, som også mange, selv af hans disciple, efter skriften gjorde oprør imod. De sagde: Det er en hård tale! Hvem kan holde ud at høre på den? — og forlod ham. Der lød et kun. Men forkyndelsen af det evige liv i ham var dog det altoverskyggende; den hørte de blot ikke.

Når Nørgaard sagde sit »kun«, som i diskussionerne efterhånden blev det altoverskyggende, da ville han forkynde det evige liv i Jesus Kristus, som denne selv gjorde det med ordene: Jeg er vejen og sandheden og livet — der kommer ingen til Faderen *uden* ved mig.

Men mange hørte ikke det om det evige liv, men alene ordene »uden« og »kun«.

VEJS ENDE

Når Anders Nørgaard kastede sig ud i kampen, gjorde han det på én gang som dansk og kristen. Han blandede ikke de to ting sammen, men han var hellerikke nogen af delene halvvejs.

Da alsangsstævnerne i efteråret 1940 gled over i danske selvbesindelsesmøder, begyndte han en talervirksomhed, hvis hovedemne man kan læse sig til i de to småskrifter med den fælles titel »Grundtvig og Danmark«.

Det første, som har undertitlen »Skrevet med Nutiden for Øje«, udkom i 1941 og er sikkert det mest fuldbårne af alt, hvad han har udgivet. »Jeg har skrevet, hvad jeg her skrev, ud af min Angst og mit Haab for Danmark,« skriver han mod slutningen, og det mærkes, at han ikke har ledt efter ordene, sålidt som efter, hvad han skulle sige; indhold og form er ganske åbenbart født samtidig. Vil nogen se, hvordan Nørgaard kunne mestre det elskede modersmål, når inspirationen var over ham, skal han læse dette skrift. Let af vægt er sproget aldrig i hans mund eller pen, men det kan både have malmens dybe klang og en poetisk finhed, som må få enhver elsker af dansk til at fryde sig. Og således er det her.

Det andet skrift, som har titlen »Grundtvig og Danmark II«,*) er trykt efter et vistnok ufuldendt manuskript med denne overskrift, der lå på Anders Nørgaards skrivebord, da han døde, og en opskrift til et foredrag, »Kravet«, som giver et indtryk af, hvad han kunne tænkes at ville have føjet til: appellen »til vort folk nu«. Det er nedskrevet ved samme tid og er en djærv og modig mands tale til landsmænd, som på det tidspunkt, da bogen blev udgivet, kun kunne trykkes med tankestreger her og der; hvor de står, stod der ord, som det var farligt for udgiverne og bogtrykkeren at gengive, men som han uforfærdet havde ladet lyde. Det var nemlig i hovedsagen den samme

*) Udgivet i august 1943 af Jørgine Abildgaard og Anna Krogh.

tale, som han havde holdt vidt og bredt over det hele land i det sidste par år af sit liv.

Han havde også holdt den ved et sommermøde i Hvirring præstegårdshave den 10. juli 1941 — forøvrigt sekunderet på det bedste af sit menighedsbarn Oluf Ring. Nørgaards ord genlyder endnu mellem træerne så længe efter: »Man siger nok, at vi har det godt her i vort lille Danmark. Men jeg siger: Vi har det rigtig skidt!« Materielt havde vi det måske bedre end samtlige lande i det ulykkelige Europa, sejrende som slagne. Men vi havde mistet vor frihed, vi var besat af en fjende, som var verdens stærkeste militærmagt og havde i sinde at beholde grebet om os, såvidt det stod til ham. — Var vi da ikke bange for dette? Var vi villige til at lade os narre af fjendens »venlighed« til at glemme, at han var fjende af alt det, som måtte være os dyrebart, vor folkelige og kristne arv? Kunne vi lukke vore øjne for den dødelige fare, vi svævede i? Den åndelige arv var umistelig, hvis vi skulle bestå som folk!

Sådan var Anders Nørgaards danskhed. Den var ikke chauvinistisk, men hang sammen med hans tro på, at Gud havde givet os noget, vi ikke måtte sætte til.

Naturligvis måtte han også dybt bevæget følge sydslesvigerne i deres tiltagende legemlige og sjælelige nød. Indtil grænserne lukkedes, kom han stadig til Maren Sørensen i Valsbøl og holdt gudstjeneste for den frie menighedskreds i kirkesalen på Valsbølhus, og han talte som før ved møder i alle de gamle kredse i Sydslesvig. Han nåede også at spore de vårbebudere under sneen hernede, som sprang ud i fuldt flor i det befrielsens forår, han ikke skulle få lov at opleve.

Anders Nørgaards livskamp, med sig selv og med sit kald, endte mandag den 17. maj 1943. På en måde var hans danskhed den direkte årsag til hans død.

Opmærksomme iagttagere havde nok i de sidste måneder bemærket, at han, når han skulle gå et stykke vej, gjorde usædvanligt mange ophold. Han stod stille lidt og snakkede eller fortalte, så at den ledsagende ikke behøvede at fatte mistanke om årsagen: at bjørnen var træt, hjertet var slidt op. Der var dog ikke mange, ja næppe nogen, der havde tænkt sig det så alvorligt, som det i virkeligheden var.

Nogle dage før den 17. maj havde Nørgaard, som han plejede en gang om ugen, holdt foredrag på Vejstrup pigehjem. En af pigerne på holdet havde haft lidt rigeligt med de tyske soldater at gøre, og da

Nørgaard sagde et eller andet om tyskerne, som han jo havde for skik, sagde hun ham imod. Dette oprørte ham voldsomt, ja, hans vrede blussede i den grad op, at det ihvertfald var medvirkende til, at han på hjemvejen fik et hjerteanfald. Han gennemførte dog selv at gå den kilometers vej, der var mellem pigehjemmet og præsteboligen, for at ingen skulle opdage noget; men ved aftensbordet følte han sig så syg, at man måtte tilkalde lægen, som beordrede ham en tids sengeleje og absolut ro.

Alligevel så det ikke mere overhængende ud end, at sønnen Svend Aage, som da var sognepræst i Uldum, mentes at kunne blive hjemme den 16. over og tage sine søndagsgudstjenester for så at rejse til Vejstrup den følgende dag. De to andre børn var på dette tidspunkt hjemme sammen med moderen.

Om mandagen havde Nørgaard det øjensynlig rigtig godt. Han lå og talte om mangt og meget og glædede sig til, at det sidste af hans børn nu også skulle komme hjem. Han må have hørt toget fløjte ved indkørslen til stationen, og så — —. Der var ingen inde hos ham i disse minuter, så ingen har set, hvordan det skete, men han stod op og var åbenbart på vej ind i det nærliggende badeværelse, måske for at gøre sig lidt pænt istand til mødet med sønnen, da han faldt om og var død.

Det virkede overvældende. Først og fremmest naturligvis på familjen. Men også på alle andre, der havde haft med ham at gøre, i menigheden eller i kampen for hans livssag. Trods trætheden, der nok kunne spores — og er tydelig på det maleri af ham, som maleren Niels Hansen netop havde fået færdigt til ophængning i kirken*) — virkede Anders Nørgaard dog stadig så livfuld og livskraftig; og robustheden i hans væsen og viljesejgheden i hans karakter gjorde, at man ikke trods alle tegn kunne få gjort alvor af den forestilling, at han var i sit livs aftenstund. Dødsbudskabet kom bag på os alle.

Store bededag den 21. maj blev han, under umådelig tilslutning fra hele landet trods de vanskeligst tænkelige rejseforhold, begravet fra sin egen kirke og på sin egen kirkegård af sin ældste søn.**) Foruden denne talte i kirken Aage Møller, vennen gennem næsten tredve år, og ved graven en lang række af venner og medarbejdere, ældre og

*) bestilt af menigheden i anledning af Nørgaards 25 års jubilæum som dens præst $^{9}/_{12}$ 1942.

**) Hele talen er gengivet i Liselundbogen 1943.

unge — som den første J. Th. Arnfred, der tolkede sin egen og hele den danske kirkes gæld til Nørgaard og bl. a. sagde, at den smukkeste løsning af spørgsmålet om den fulde udnyttelse i den danske menighed af hans særlige evner havde været, om han havde afsluttet sit livsværk som lærer ved et teologisk fakultet.*)

Også folk, der havde stået i strid med Anders Nørgaard om hans sag, var kommet og bøjede hovedet for en helhjertethed i livskaldet og en nobelhed i striden, som ingen modstander havde kunnet anfægte. De vidste godt, at han havde elsket friheden — også modpartens — til at tænke, tro og tale efter sin samvittighed, ja, så højt, at han havde sat sin egen frihed på spil derfor, og at hans udholdende krav om, at der skulle være et sted, hvor kun *det ene,* Grundtvigs syn, forkyndtes, skyldtes, at spillet var ham altfor ulige. Alverden råbte op imod dette syn, og de få og spæde røster, der udråbte det, druknede i larmen; derfor krævede Nørgaards sans for ret og rimelighed, at *de* ligeså vel som deres modstandere fik deres forum, hvor de kunne tale frit af deres fulde bryst og deres budskab prøves, før det pilledes i stumper i diskussionen.

Når det tilsidst skal gøres op, hvad betydning Anders Nørgaard til denne dag har haft for den danske folkemenighed, kan det måske siges på denne måde: han har fremfor nogen i vor tid gjort menigheden og sakramenterne til et spørgsmål for mange, også langt udover de grundtvigskes rækker, og han har sagt den danske højskole, hvad retning eller parti den end tilhører, et ord om sammenhængen mellem lyset fra menigheden og et menneskes og et folks virkelige oplysning, som vil blive stående i luften efter ham en tid endnu.

Hvor langt vi så når med den reformation, han så brændende ønskede for Danmarks og for Guds æres skyld — her står vi i gæld til ham, fordi han vovede at gå *mod strømmen.*

*) Se mindeordene: »Anders Nørgaard«, Højskolebladet 1943 nr. 22.

Anders Nørgaards skrifter

Vejstrup Valgmenighed og dens Forhistorie 1925 (udgivet af Vejstrup valgmenighed. Svendborg Avis' forlag).
Udsyn over den kristne Menigheds Levnedsløb I—II 1927—28 (Schønbergske).
Kirkemarken 1929 (Schønbergske) — udsolgt.
Mellem Drøm og Dag 1930 (Schønbergske) — udsolgt.
Mørkningstanker 1932 (Schønbergske) — udsolgt.
Grundtvigianismen, et historisk Bidrag I—III 1935—38 (Kirkeligt Samfund) — bind I udsolgt.
Protestantismens Grundskade 1936 (G. E. C. Gad).
Vor kirkelige Stilling 1938 (særtryk af »Dansk Udsyn«).
Kun ved Badet og ved Bordet 1939 (G. E. C. Gad).
Grundtvig og Danmark 1941 (G. E. C. Gad).
En dansk Kirkeskole 1943 (særtryk af »Dansk Udsyn«).
Grundtvig og Danmark II 1943 (udgivet efter forfatterens død. Konrad Jørgensen).

INDHOLD

Side

Til læserne 7

SPØRGSMÅLENE. Hvorfor kirke? Hvorfor højskole? ... 9

BÆK MØLLE. Barndom. Ungdomstid. Uddannelse 17

LIVETS FEST. Vrå. Helene Bohnfeldt og Sønderjylland. Sønder Vilstrup 35

VED GRÆNSEN. Skanderup. Indre mission. Den første verdenskrig. Aage Møller 47

VEJSTRUP. Omplantning. Nabo til Ryslinge. Præstegerning og hjemliv. Mennesket Anders Nørgaard 59

SKOLEN VED FLENSBORG FJORD. Genforeningen. Rønshoved. De historiske kursus 78

KAMPEN PÅ DOBBELT FRONT. Bispehistorien. Liselund, Askov og Højskolebladet. Kirkeligt Samfund. Anne Marie Petersen. Karl Nielsen 95

ET TIDSSKIFTE —? Tidehvervsbevægelsen. Konfrontationerne. Vallekildemøderne. »Grundtvigianismen«. Den grundtvigske selvbesindelse. Kirkeskolen 116

PRÆDIKENERNE. Uddrag. 138

SYNET. Det helt enkle. Anders Nørgaards myte. »Kun«. Skriftord og sakramentord 145

VEJS ENDE. Frihedskampen. Død og jordefærd..... 160

Anders Nørgaards skrifter 165

RETTELSER:

S. 44 l. 14 f. n.: Julius — læs: Julianus.
S. 85 l. 3 f. o.: 10. — læs: 11.
S. 156 l. 13 f. o.: Kirkehistorikeren, afdøde professor, dr. teol. — læs: Afdøde forstander på Testrup højskole, dr. phil.

Denne skildring af den kendte afdøde valgmenighedspræst i Vejstrup er bygget bl. a. på førstehåndskilder, som ikke vil blive trykt, især en omfattende samling af breve fra og til ham gennem et kvart århundrede, et stort bind erindringer og manuskripterne til hans prædikener gennem en snes år. Hertil kommer forfatterens nære samarbejde med ham i de år, da hans kamp for »en fortsættelse af reformationen bagom både protestantisme og katolicisme« stod på sit højeste og vakte mest røre, også langt udenfor de grundtvigske kredse — »Grundtvig-konfrontationerne«s og »den grundtvigske selvbesindelse«s tid.

860 kr. 14,75